

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

İSKENDER B. AHMED ET-TRABZONÎ'NİN
RİSÂLE Fİ'R-REDDİ [ALE'L]-MİLLETİ'N-NASRÂNİYYETİ
Bİ'L-İNCÎL MİN KİBELİ İLMİ'L-KELÂM ADLI ESERİNİN
TAHKİK, TERCÜME VE DEĞERLENDİRMESİ

رسالة في الرد [على] الملة النصرانية

بالانجيل من قبل علم الكلام

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Ensar GÜLMEZ

Danışman:
Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ

İSTANBUL

2016

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

İSKENDER B. AHMED ET-TRABZONÎ'NİN
RİSÂLE Fİ'R-REDDİ [ALE'L]-MİLLETİ'N-NASRÂNİYYETİ
Bİ'L-İNCÎL MİN KİBELİ İLMİ'L-KELÂM ADLI ESERİNİN
TAHKİK, TERCÜME VE DEĞERLENDİRMESİ

رسالة في الرد [على] الملة النصران
ة بالانجيل من قبل علم الكلام

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Ensar GÜLMEZ

Danışman:

Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ

İSTANBUL
2016

TEZ ONAY BELGESİ

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Kelam Bilim Dalı'nda 020113YL19 numaralı Ensar GÜLMEZ'in hazırladığı “İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kıbeli ilmi'l-keâm* Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi” konulu Yüksek Lisans ile ilgili tez savunma sınavı, 27/06/2016 günü 10:00 - 11:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ

Prof. Dr. Mustafa SİNANOĞLU

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Yrd. Doç. Dr. Mehmet BULGEN

Marmara Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Ensar GÜLMEZ

27/06/2016

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Ensar GÜLMEZ
Üniversite	: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Kelam
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: XIV+190
Mezuniyet Tarihi	: 27/06/2016
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ

İSKENDER B. AHMED ET-TRABZONÎ'NİN *RİSÂLE Fİ'R-REDDİ [ALE'L]-MİLLETİ'N-NASRÂNİYYETİ Bİ'L-İNCİL MİN KİBELİ İLMİ'L-KELÂM ADLI ESERİNİN TAHKİK, TERCÜME VE DEĞERLENDİRMESİ*

Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşamış bir kelamcı ve filozof olan İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Hıristiyanlığa reddiye olarak yazmış olduğu *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kibelî ilmi'l-keîâm* adlı eserini ele aldığımız bu çalışma bir giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde konu, kapsamı, işlenmekteki amacı ve kaynakları incelenirken kullanılan yöntemlere yer verilmiştir. Birinci bölümünde kelâm ilminde başlangıcından bu yana reddiye yazım geleneği incelenmiş, ikinci bölümünde İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin eseri hakkında bilgi verilmiş, eserdeki görüşleri ve takip ettiği metot ortaya konulmuş, üçüncü bölümde ise *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kibelî ilmi'l-keîâm* adlı eserin tercüme ve tahkiki yapılmış, eser reddiye literatürü açısından değerlendirilmiştir. Sonuç kısmında ise genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İskender, Trabzonî, Reddiye, Nasrânî, Tercüme, Tahkik, Tahlil.

ABSTRACT

Name and Surname	: Ensar GÜLMEZ
University	: Istanbul 29 Mayıs University
Institution	: The Institute of Social Sciences
Field	: Basic Islamic Sciences
Branch	: Islamic Theology
Degree Awarded	: Master
Page Number	: XIV+190
Degree Date	: 27/06/2016
Supervisor	: Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ

STUDY, TRANSLATION AND CRITICISM OF RİSÂLE Fİ'R-REDDİ [ALE'L]- MİLLETİ'N-NASRÂNİYYETİ Bİ'L-İNCİL MİN KİBELİ İLMİ'L-KELÂM BY İSKENDER B. AHMED ET-TRABZONÎ

İskender b. Ahmed et-Trabzonî who lived in Ottoman Empire's last years was philosopher and mutakallim he wrote *Risâle fi'r-reddi [ale'l] milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kibelî ilmi'l-kelâm* which was against christianity. In his book there were an entrance, three parts and a conclusion part. In entrance part subject and content were. In first part, custom of reddiye writing was searched from in the beginning of speech science. In second part there was information about İskender b. Ahmed et-Trabzonî's book, opinions and his method. In third part, *Risâle fi'r-reddi [ale'l] milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kibelî ilmi'l-kelâm* was translated and verified and book was evaluated as a literary of reddiye. In conclusion part, there was a general evaluation.

Keyword: İskender, Trabzonî, Refutation, Nasrânî, Translation, Critical Edition, Evaluation

ÖNSÖZ

Osmanlı'nın son devri İslâmî ilimlerin her alanında yetkin şahsiyetlerin yetiştiği bir dönem olmuştur. Batı'nın İslâm dünyası üzerindeki tahakkümü, güçler açısından üstünlüğü ve burada düşünce üretimi noktasında oluşan ilerlemeler, Osmanlı Devleti'nin şahsında İslâm âlimlerinin batıdan gelen fikirleri değerlendirmesine zemin hazırlamıştır. Batıda kilisenin halk üzerinde yüzyıllardır süren etkinliğine karşı pozitivist ve materyalist görüşler yaygınlık kazanırken, İslâm âlimleri arasında bu görüşlerin getirmiş olduğu yıkıcı etkilere karşı reddiyeler yazanlar yanında, bu görüşler ışığında İslâmî ilkeleri daha akılcı bir çerçevede anlamak ve savunmak gerektiğini söyleyenler de olmuştur. Bu açıdan Selef metodundan klasik kelâm metoduna geçiş ile klasik kelâm metodundan Yeni İlmi Kelâm'a geçişin benzer zarûretlerin sonucu olarak ortaya çıktığı değerlendirilebilir. Mütakaddimûn kelâmı ile akla verilen önem arttığı gibi Yeni İlmi Kelâm ile de akla ve ilme verilen önem artmıştır. Bu dönemde çeşitli dinî konularda yeni îzahlar getiren İslâm âlimlerinin olduğu görülmektedir. Bu durum Osmanlı'nın son döneminde düşünce ve fikir üretimine verilen önemi göstermektedir.

İskender b. Ahmed et-Trabzonî de bu dönemde yetişmiş kelâm âlimlerinden biridir. Kaynaklarda hayatına dair ayrıntılı bilgi bulunmayan İskender et-Trabzonî, Hıristiyanlara karşı yazmış olduğu reddiye ile tanınmaktadır.

Hazırlamış olduğumuz tez çalışmamızda İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin yazmış olduğu reddiyenin tahlilini yaptık ve bu reddiyeden hareketle müellifin görüşlerini ortaya koymaya, bu eserde takip ettiği yöntemi incelemeye çalıştık. Trabzonî'nin yazmış olduğu risâle reddiye türü bir eser olduğu için, bu konuda daha önceden yazılan reddiyelere de değinmenin uygun olduğunu düşünerek o zamana dek yazılan reddiyeleri ele almayı, bu sayede Trabzonî'nin eserinin türü içindeki yerini tespit edebileceğimizi düşündük. İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kıbeli ilmi'l-keîâm* adını verdiği reddiyenin tahkiki ve tercümesi de tez çalışmamızın konuları arasında yer almaktadır.

Çalışmamızda bu konular yanında çalışmamızda müellifin hayatına dair bilgi vermek istedik. Ancak tez çalışmamızın hazırlanması noktasında bizim için en büyük problemi yazarın hayatına dair detaylı bilgi bulamamak oluşturmuştur. Yazarın hayatı ve eserleri hakkında bilgi bulabilmek için bir çok kaynağı inceleme imkânımız oldu. Kütüphane katalogları, yazma eserlere dair toplu bilgi veren çalışmalar, vakıflar ve Trabzon târihi araştırmacıları bilgi edinmek için başvurduğumuz kaynaklardır. Bu çerçevede ilk olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde araştırmalarda bulunduk, yazarın hangi dönemde ve nerede yaşadığı, doğum ve vefat tarihleri, kimliği, başka eserlerinin olup olmadığı gibi hususlarda bilgi edinmek için gayret sarfettik. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yazara ait hiç bir kayda rastlayamadık. Bursalı Mehmed Tâhir'in '*Osmanlı Müellifleri*' adlı eseri, Mecdî Mehmed Efendi'nin *Şakâyık-ı Nu'mâniyye*'si, Murat Sula'nın '*Trabzon İl Halk Kütüphanesi El Yazmaları Kataloğu: Arapça Eserler*'

adlı çalışması ve Trabzon'a dair birçok târihî kaynağı inceledik. Bu eserlerin hiçbirinde yazarın hayatına dair herhangi bir bilgi bulamadık. Bahsettiğimiz kaynaklar dışında İstanbul'da ve Trabzon'da bulunan kütüphanelerde İskender b. Ahmed et-Trabzonî'ye ait başka eserlerin varlığına dair bilgi edinmek için araştırmalar yaptık. Müellifin reddiyesi Süleymâniye Kütüphanesi'nde kayıtlı olduğu için bu kütüphanede çalışmalarımızı yoğunlaştırdık. Trabzon Halk Kütüphanesi'ni ve Trabzon'da bulunan diğer kütüphanelerin kataloglarını da inceledik. Bu kütüphanelerin hiç birinde yazarın hayatına dair herhangi bir bilgiye rastlamadık. Trabzon tarihi ve Trabzon'da yaşamış ilim adamlarına yönelik araştırmaları bulunan tarihçilerden şifâhî bilgiler edinmeye çalıştık. Ancak konuştuğumuz akademisyenlerden de yazarın hayatı hakkında bilgi edinemedik. Bu konuda kendilerinden şifâhî bilgi talebinde bulunduğumuz akademisyenler, İskender b. Ahmed et-Trabzonî adında bir şahsın yaşayıp yaşamadığına dair bilgiye dahi sahip değillerdi. Nitekim yazarın '*Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kıbeli ilmi'l-keîâm*' isimli eserine dair 'İslâm Kaynaklarında *İncil* Tartışmaları' adlı makâlesi bulunan Muhammed Tarakçı da müellifin hayatı hakkındaki bilgi azlığını makâlesinde dile getirmektedir.

Bu araştırmalarımız ve konuştuğumuz akademisyenlerin dile getirmiş oldukları kanaatlerine rağmen en azından yazarın hangi dönemde yaşadığı noktasında bilgi edinebilmek için yazmış olduğu reddiyeyi inceledik. Eserde yazarın hayatı hakkında bilgi bulunmamasına rağmen yaşadığı döneme işaret edecek dolaylı bilgiler bulunmaktadır. Nitekim yazma eserin ilk ve son varaklarında bulunan mühürler de II.

Abdülhamit dönemine işaret etmekte ve söz konusu risalenin o dönemden sonra yazılmadığı noktasında bilgi vermektedir. Yine risâlenin ilk sayfasında yer alan 261 tarihini hicrî 1261 olarak kabul ettiğimizde bu tarihin mîlâdî 1845 yılına tekâbül ettiğini görüyoruz. Bu tarih ise Abdülmecid'in tahtta olduğu zamana denk gelmektedir. Böylece İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşadığını anlamaktayız. İskender et-Trabzonî'nin hayatına dair bilgi edinmek için başvurduğumuz mercilerden biri de Trabzon merkezli İskenderzâdeler Vakfı'dır. Bu vakıftaki yetkililerle görüştüğümüzde de Trabzon'da İskender b. Ahmed et-Trabzonî adında bir şahsın yaşadığı hususunda bir bilgiye sahip olmadıklarını söylediler. Müellifin hayatına dair bütün bu çalışmalarımız sonucunda elde ettiğimiz bilgi Trabzonî'nin Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşadığıyla sınırlıdır.

Eserin incelenmesinden edinilen bir bilgi de onun Rumca bildiği ve muhâtaplarını da bu dili biliyor kabul ettiği şeklindedir. Bu husus da bizi onun Trabzon'da yaşadığı kanaatine götürmektedir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde pozitivist ve materyalist fikirlere karşı yazılan reddiyeler içinde İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Hıristiyanlığa karşı yazmış olduğu reddiyenin önemli bir yere sahip olduğu kanaatindeyiz. Nitekim bu reddiye muhtevâ itibariyle mütekaddimûn kelâmcıları tarafından Hıristiyanlığa karşı ilk defa yazılan reddiyelerin devamı niteliğinde olmakla beraber, o döneme kadar yazılan reddiyelerde kullanılan usûlden bazı noktalarda farklılık göstermektedir. Sözgelimi *İncil* metnlerinin Hıristiyanlık aleyhinde delil olarak kullanılması, metinlerin Grekçe olarak nakledilmesi

ve bu metinler üzerinde yapılan semantik tahliller İskender et-Trabzonî'nin yazmış olduğu reddiyeyi farklı kılan özelliklerdir.

Kendisini filozof olarak da takdim eden yazarın hayatına dair geniş bilgiler bulunmasa da eseri, onda kullandığı dil ve verdiği bilgiler onun İslâm kelâmında ve aklî ilimlerde yetkin olduğu intibâını vermektedir. Bu nedenlerle İskender et-Trabzonî'nin *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kabeli ilmi'l-keîâm* adlı reddiyesi üzerine bir çalışma yapmanın faydalı olacağı kanaatine vardık. Çalışmamızı ortaya koyarken çok az da olsa birinci el kaynaklarından istifade ettik. Müellifin eseri yanında hayatı ve daha önce yazılmış reddiye literatürüne dair bilgiler verdik. Bu çalışma sırasında kıymetli zamanlarını esirgemeyen, her türlü konuda yardımcı olan, teşvik eden ve yönlendiren danışmanım Prof. Dr. İlyas Çelebi'ye ve değerli dekanımız Prof. Dr. Mustafa Sinanoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim.

Ensar GÜLMEZ

İstanbul, 2016

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY BELGESİ.....	II
BEYAN.....	III
ÖZET	IV
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ	V1
İÇİNDEKİLER.....	XI
KISALTMALAR	XVI

GİRİŞ	1
A. Konu	1
B. Yöntem.....	5
C. Kaynaklar	7

BİRİNCİ BÖLÜM

(KELÂM İLMİNDE REDDİYE YAZIM GELENEĞİ)

A. Reddiye Yazım Geleneğinin Doğuşu	15
B. İ'tikâdî İslâm Mezhepleri Mensuplarının Birbirlerine Yazdığı Reddiyeler	22
1. Hâricîlere Karşı Yazılan Reddiyeler	23
2. Cebriyye ve Cehmiyye'ye Karşı Yazılan Reddiyeler	25
3. Kaderiyye ve Mu'tezile'ye Karşı Yazılan Reddiyeler	30
4. Şîa'ya Karşı Yazılan Reddiyeler.....	37

5. Modern Dönemde Yazılan Reddîyeler.....	42
C. Diğer Din Mensuplarına Karşı Yazılan Reddîyeler.....	44
1. Seneviyye ve Berâhime'ye Karşı Yazılan Reddîyeler.....	45
2. Ehl-i Kitâb'a Karşı Yazılan Reddîyeler.....	48
2.1. Yahudiliğe Karşı Yazılan Reddîyeler.....	49
2.2. Hıristiyanlığa Karşı Yazılan Reddîyeler.....	51

İKİNCİ BÖLÜM

(İSKENDER B. AHMED ET-TRABZONÎ'NİN GÖRÜŞLERİ)

A. İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Hayatı ve ' <i>Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm</i> ' Adlı Eseri.....	57
B. İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Görüşleri.....	61
1. Allah'ın Sıfatlarıyla İlgili Görüşleri.....	61
2. Hıristiyanlığın İnanç Esaslarına Yöneltiltiği Eleştiriler.....	76
2.1. Hz İsa'nın Tabiatı ve Teslisin Reddedilmesi.....	77
2.2. Hz Muhammed'in Nübüvvetinin İspatı.....	95
2.3. <i>İncil</i> 'in Tahrîfi.....	102
C. İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Takip Ettiği Yöntem.....	110
1. Akıl-Nakil İlişkisine Yaptığı Vurgu.....	111
2. Bilinenden Bilinmeyene Gitme Metodu.....	118
3. Bedîhiyyât ve Meşhûrâtın Yararlanması.....	124
4. Semantik Tahlillerde Bulunması.....	126
5. Farazî Sorular Üretmesi.....	132
6. Değerlendirme.....	134

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
(REDDİYENİN TERCÜME, TAHKİK VE DEĞERLENDİRİLMESİ)

A. <i>Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keâm'</i> Adlı Reddiyenin Tahkîki	136
B. <i>Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keâm'</i> Adlı Reddiyenin Tercümesi	150
C. Eserin Reddiye Literatürü İçerisindeki Yeri	166
SONUÇ	179
BİBLİYOGRAFYA	183
EKLER	186
ÖZGEÇMİŞ	190

KISALTMALAR

c. : Cilt

c.c. : Celle Celâluhû

çev. : Çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

İSAM : İslâm Araştırmaları Merkezi

s. : Sayfa

s.a.s. : Sallallâhu aleyhi ve sellem

ts. : Tarih yok.

Üniv. : Üniversite

v.s. : ve sâire

GİRİŞ

A. Konu

Tez çalışmamızın konusunu "İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kîbeli ilmi'l-keîâm* Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi" olarak belirledik. Tezde İskender et-Trabzonî'nin hayatı, Hıristiyanlara karşı yazdığı söz konusu reddiyesinin tenkitli neşri ve tercümesi, İskender et-Trabzonî'nin eserdeki kelâmî görüşleri ve eseri yazarken kullandığı yöntemleri ele alınacaktır.

Bu konuyu tercih etmemizin sebebi Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşadığını tespit ettiğimiz ancak çok tanınmayan ve görüşleri herhangi bir akademik çalışmaya konu olmamış olan İskender b. Ahmed et-Trabzonî'yi, söz konusu reddiyesini ve görüşlerini ilim dünyasına tanıtmaktır. Müellif reddiyesini, Doğu-Batı çekişmesinin Osmanlı coğrafyasında çok yoğun bir şekilde kendisini gösterdiği bir dönemde, Hıristiyan Pontusluların bulunduğu Trabzon'da kaleme alarak, Hıristiyanların inançlarına yönelik önemli tenkitlerde bulunmuştur. Batılı devletlerin Osmanlı'yı mağlub etme planlarının yoğunluk kazandığı, devletin üst üste siyâsî, ekonomik ve askerî açıdan yaralar aldığı bu dönemde Osmanlı'daki Rum ve Ermeni Hıristiyanların toplam nüfusunun üç milyona yakın olduğu hatırlandığında, bu reddiyenin sadece i'tikâdî açıdan önem taşımadığı anlaşılacaktır. Reddiye ile ilk planda Doğu Karadeniz

bölgesindeki, geniş planda ise Osmanlı'da azınlık olarak yaşayan ve devletin zayıflaması ile ayrıcalıkları artan Hıristiyanların inançları eleştirilmektedir. 1914 yılında yapılan sayıma göre Rum nüfusun iki yüz bine yakını Trabzon'da yaşamaktadır.¹ Reddiyenin kaleme alındığı dönemin dîni şartları yanında siyasi ve sosyo-kültürel şartlarını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Nitekim bu dönemde Osmanlı coğrafyasındaki Hıristiyan azınlıkların misyonerlik faaliyetlerini arttırdığı, açtıkları okullar sayesinde din, dil ve kültürlerini yaymaya çalıştıkları açıktır. Bu dönemde misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Henry Jessub şunları söylemektedir; "Hıristiyan misyonerleri okulunda eğitim, yalnız gaye içinde bir vasıta. Bu gaye de insanları İsa'ya götürmek, fertler ve milletler Hıristiyan oluncaya kadar onları eğitmek".²Böyle bir ortamda yazılan reddiye, Hıristiyanların dîni, siyâsî ve kültürel olarak yayılma faaliyetlerine karşı hamle niteliği taşıdığı düşünülebilir. Bu açıdan İskender b. Ahmed et-Trabzonî ile Hıristiyanlara karşı yazmış olduğu bu reddiye, tanıtımını önemli ve gerekli görüyoruz.

Bu tez çalışması Osmanlı coğrafyasında yaşayan Hıristiyan azınlıkların inanç dünyasına yönelik bilgi edinmeyi sağlayacağı gibi, o dönemde hangi i'tikâdî hususların Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında tartışma konusu yapıldığı ve öne çıkarıldığına yönelik de bilgi edinmeyi sağlayacaktır.

İskender et-Trabzonî, reddiyesinde *İncil* metinlerinden de yararlanarak

¹ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, sayı. Özel, (1999), XVI, 150.

² Halit Durucan, *Ufuk Ötesi*, İstanbul: e-Kitap Projesi, 2014, I, 145.

Hıristiyanların bazı inançlarını eleştiriye tâbi tutmuştur. Söz konusu eleştirilerini aklî ve naklî deliller ile temellendirmeye çalışmıştır. Reddiyeyi okuyanlar bu metot sayesinde Hıristiyanların Hz İsa'nın tabiatı, nübüvvet müessesesi ve Teslis inançları hakkında bilgi sahibi olacağı gibi, bu inançlara karşı yapılan eleştiri ve kullanılan argümanları da görecektir. Reddiye ile okuyucu dönemin inanç konularındaki tartışmalarına vakıf olacaktır. İskender et-Trabzonî'nin risâlesi geniş hacimli bir reddiye olmasa da müellif Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşadığı için o dönemde Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında tartışılan i'tikâdî konuları ve Müslümanların Hıristiyanların inançlarına getirdiği eleştirileri göstermesi bakımından önemlidir. Bu risâle söz konusu dönemde Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki tartışma noktalarına vâkıf olmayı sağlamakla kalmayacak, günümüz Hıristiyanlarının inanç dünyasının da anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

Bu tez çalışması ayrıca erken dönemden itibaren kelâm âlimleri tarafından başlatılan Hıristiyanlara karşı reddiye yazımının Osmanlı'nın son zamanlarına kadar kelâmcılar nezdinde önemini koruduğunu ortaya koyacaktır. Daha önce yazılan reddiyelerle bu reddiye arasında ilişki kurulması, kullanılan argümanlardaki değişikliklere ve reddiye literatüründeki yeniliklere de vâkıf olmayı sağlayacaktır.

Çalışmamızda konuyu üç bölüm halinde ele almayı planladık. Birinci bölümde “Kelâm İlminde Reddiye Yazımı Geleneği” başlığı altında İslâm mezhepleri mensuplarının birbirlerine karşı yazmış oldukları reddiyeleri ele alacağız. Bu çerçevede birinci başlığımız “Reddiye Yazımı Geleneğinin Doğuşu” şeklinde olacaktır. Bu başlık

altında kelâm âlimlerini reddiye yazımına götüren meseleleri ve bu meselelerin oluşumuna etki eden târihî olayları inceleyeceğiz. Daha sonra “İ'tikâdî İslâm Mezhepleri Mensuplarının Birbirlerine Karşı Yazdığı Reddiyeler” ana başlığı altında sırasıyla “Hâricîlere Karşı Yazılan Reddiyeler”, “Cebriyye ve Cehmiyye'ye Karşı Yazılan Reddiyeler”, “Kaderiyye ve Mu'tezile'ye Karşı Yazılan Reddiyeler”, “Şîa'ya Karşı Yazılan Reddiyeler”, “Modern Dönemde Yazılan Reddiyeler” başlıklarıyla İslâm'ın yayılma sürecinde ortaya çıkan altı önemli mezhebin mensuplarının karşılıklı yazmış oldukları reddiyeleri ele alacağız. Bunun yanında sonradan ortaya çıkıp mezhep haline gelmiş fırkaların bağlılarının birbirlerine karşı yazdığı reddiyeleri de inceleyeceğiz. Bu bölümdeki diğer ana başlığımız ise “Diğer Din Mensuplarına Karşı Yazılan Reddiyeler” şeklinde olacaktır. Bu kısımda Seneviyye, Berâhime, Yahudilik ve Hıristiyanlığa karşı yazılan reddiyeleri sırasıyla değerlendireceğiz.

Çalışmamızın ikinci bölümünün ana başlığı ise “İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Görüşleri”dir. Bu bölümde “İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Hayatı ve *Risâle fi'r-redd [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm* Adlı Eseri”, “İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Görüşleri”, “İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm*'da Takip Ettiği Yöntem” başlıklar yer almaktadır. İlk başlıkta yazarın hayatı ve *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm* adlı eseri hakkında bilgi vereceğiz. İkinci ana başlığımız ise “Allah'ın Sıfatlarıyla İlgili Görüşleri”, “Hıristiyanlığın İnanç Esaslarına Yönelttiği Eleştirileri” başlıklarına

ayrılmaktadır. Bu başlıklardan ikincisi “Hz İsa'nın Tabiatı ve Teslis'in Reddedilmesi”, “Hz Muhammed'in Nübüvvetinin İspatı”, “İncil'in Tahrîfi” alt başlıklarına ayrılmaktadır. Üçüncü ana başlığımızda ise “Akıl-Nakil İlişisine Yaptığı Vurgu”, bu çerçevede “Bilinenden Bilinmeyene Gitme Metodu”, “Bedîhiyyât ve Meşhûrâtın Yararlanması”, “Semantik Tahlillerde Bulunması”, “Farazî Sorular Üretmesi” konuları ele alınmıştır. Bu bölümün sonunda ele alınan konuların bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kıbeli ilmi'l-keîâm* adlı eserin tahkiki, tercümesi ve reddiye literatüründeki yeri ele alınmıştır. Bu bölümün başlıkları ise “*Risâle fi'r-Reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kıbeli ilmi'l-keîâm* Adlı Reddiyenin Tahkîki”, “*Risâle fi'r-Reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kıbeli ilmi'l-keîâm* adlı Reddiyenin Tercümesi” ve “Eserin Reddiye Literatürü İçerisindeki Yeri” şeklinde belirlenmiştir.

B. Yöntem

Çalışmamızı hazırlarken farklı yöntemlerden yararlandık. Öncelikle İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin *Risâle fi'r-Reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kıbeli ilmi'l-keîâm* adlı eserine edisyon kritiği yöntemini uyguladığımızı ifade etmek gerekmektedir. Eserin tenkitli neşrinde bilinen ve Süleymâniye Kütüphânesi 261. numarada bulunan tek bir nüshadan yararlandık. Bu nüsha müellif nüshasıdır. Yoğun araştırmalarımız rağmen

eserin başka nüshasını tespit edemedik. Eserin tek nüshasının bulunması müellife ait nüsha olduğu konusunda kanaatlerimizi artırmıştır. Eserin üzerinde özgünlüğüne zarar vermeyen ve yüksek ihtimalle temellük eden Mustafa b. Ali'ye ait olan yazılar bulunmaktadır.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) tahkik esaslarına bağlı kalmakla beraber üzerinde çalıştığımız eserin özelliklerini de dikkate almaya çalıştık. Tahkik ederken metne herhangi bir müdâhalede bulunmadık. Asıl nüshadaki yanlışlar metne aynen geçirilmiş ve bunlara dipnotta işâret edilmiştir. Nüshada herhangi bir başlık yer almadığı için konuya yönelik başlıkları köşeli parantez içerisinde yerleştirdik. Gerekli yerlerde metni paragraflara böldük. Nüshada kısmen harekesiz olarak yer alan âyet-i kerîmeleri harekelendirerek metne geçirdik. Yine bu âyetleri, sure ve âyet numaralarıyla dipnotta belirttik. Ancak bu dipnotlarda âyet metinlerine yer vermedik. Âyet-i kerîmeleri tahkik metninde çiçekli parantez içerisinde belirttik. *İncil* metnlerinin dipnotları da âyet-i kerîmelerde kullanılan usul üzere işlenmiştir. Anlaşılmayan kelimeleri, terimleri ve özel isimleri dipnotta açıkladık. Tahkik edilen eserin imlâsını günümüz Arapça imlâsına göre standart hâle getirdik. Maksûr elif ile biten kelimelerin sonunda yer alan 'ي' harfi görünümlü 'ا' harfi noktasız 'ى' harfi ile belirtilmiştir.

Tahkik sırasında yararlandığımız kaynakların sayfa numaralarını verirken 'ص' harfini kullandık. Birden fazla kaynak gösterirken ise noktalı virgül kullandık. Bunlar yanında tahkikli metinde fihrist, kaynakça gibi başlıklar oluşturulmuştur. Hazırladığımız

bibliyografya dipnotlardaki bütün kaynakları kapsamaktadır. Çalışmamızın sonunda ise kullandığımız nüshanın ilk iki varağına fotoğraf olarak yer verdik.

Arapça metnin tahkiki dışında tahlili, müellifin eserdeki görüşlerinin tespit edilmesi, bu görüşlerin tasnif edilmesi ve bir esâsa bağlanmasında metin tahlili yönteminden yararlanılmıştır. Nitekim bu yöntem ile eserin muhtevâsı ele alınmış, yazarın risâledeki görüşlerinin mukâyesesi yapılmıştır. Eserin tercüme edilmesi de çalışmamızda kullanıldığımız yöntemler arasında zikredilebilir.

C. Kaynaklar

Tez çalışmamızda istifâde ettiğimiz kaynaklar arasında konu ve zaman itibariyle birinci dereceden kaynak eserler olduğu gibi, dolaylı olarak yararlandığımız başka eserler de vardır. Yararlandığımız kaynakların bir kısmını müstakil eserler oluştururken diğer kaynaklarımızı makaleler, ansiklopedi maddeleri ve diğer araştırmalarımız oluşturmaktadır. Tezimizin “Reddiye Yazım Geleneği”ni ele aldığımız ilk bölümünde daha çok ansiklopedi maddeleri, makaleler ve târihsel bilgileri barındıran te'liflerden yararlanmaya gayret ettik. Bu bölümde reddiye yazımının doğuşuyla birlikte i'tikâdî İslâm mezheplerinin birbirlerine karşı yazmış oldukları reddiyelerini inceledik. Bu bölümde reddiye literatürüne yönelik hazırlanmış makaleler ve ansiklopedi maddelerine ağırlık verdik. Bunların dışında kaynak eser konumunda olan birincil kaynaklardan da yararlandık.

Tez çalışmamızın ikinci ve üçüncü bölümleri genel mânada İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin görüşleri, yöntemi ve reddiyesine yönelik hazırlandığı için bu bölümde yararlanmış olduğumuz kaynak eser, çalışmamızın da konusunu oluşturan, İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin '*Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm*' (Süleymâniye Kütüphânesi, 261) adlı reddiyesidir. Eserin ismi Süleymâniye Kütüphânesi 261 numarada '*Risâle fi'r-reddi ale'n-Nasârâ*' adıyla kayda geçmiştir. Muhammed Tarakçı eserin Süleymâniye Kütüphânesi'nde kayıtlı adını kullanarak “İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Hıristiyanlığa Reddiyesi” adlı bir makale kaleme almıştır. Her ne kadar Trabzonî'nin reddiyesi '*Risâle fi'r-reddi ale'n-Nasârâ*' adıyla kayıtlara geçse de müellif risâlenin başında eserini '*Risâle fi'r-reddi'l-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm*' adıyla kayda geçmiştir. Bu sebeple tezimizde müellifin belirttiği ismi kullanacağız. Ancak burada da muhtemelen müstensih/müellif hatası olarak "alâ" harf-i cerri ihmâl edilmiş ve risâlenin adı *Risâle fi'r-reddi ale'l-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm* şeklinde olması gerekirken kayıtlara *Risâle fi'r-reddi el-millete'n-Nasrâniyyete* şeklinde geçmiştir. Halbuki er-redd kelimesi kastedilen anlamı alâ harf-i cerri ile kullanıldığında ifade eder.

Tez çalışmamızın ana kaynağını oluşturan bu eserden “İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Görüşleri”, “İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm*'da Takip Ettiği Yöntem”, “*Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm* Adlı Reddiyenin Tahkîki”, “*Risâle fi'r-Reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-*

kelâm adlı Reddiyenin Tercümesi” ve “Eserin Reddiye Literatürü İçerisindeki Yeri” adlı konu başlıklarında yararlandık. Tezimizin üçüncü bölümünün son konusunu oluşturan “Eserin Reddiye Literatürü İçerisindeki Yeri” başlığında ise reddiyenin daha önce yazılan reddiyelerle karşılaştırılması ve hangi açılardan özgün olduğunun ortaya konulması için Hıristiyanlara karşı yazılmış olan Arapça reddiyelerden yararlandık. Bu saydığımız kaynaklar dışında tezimizin konusuyla ilgili olarak başka kitâbî ve şifâhî bilgileri de değerlendirdiğimiz oldu. Yararlandığımız kaynakları isimleriyle sıralamak gerekirse, tezimizde *Risâle fi'r-Reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kibelî ilmi'l-keâm* adlı reddiyenin ana kaynağımızı oluşturduğunu belirtmiştik. Başlıca yararlandığımız eserler arasında Ebû Hamîd Muhammed el-Gazzâlî'nin *Mi'yâru'l-ilm'i* (Mısır, 1961) ve *er-Reddü'l-Cemîl'i* (Kâhire, 1973), Ebu'l-Muîn en-Nesefî'nin *Kitâbu't-temhîd li kavâidi't-tevhîd'i* (Mısır, 1986), Şemseddin Muhammed ez-Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'sı* (Lübnan, 2004), Ali b. Rabben et-Taberî'nin *er-Red alâ asnâfi'n-Nasârâ'sı* (Mısır, 2005), Nureddin es-Sâbûnî'nin *el-Bidâye fî usûli'd-dîn'i* (Ankara, 2005), Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Nedîm'in *Kitâbu'l-Fihrist'i* (Londra, 2009), Abdurrahman Küçük'ün *Dinler Târihi* (Ankara, 2010) ile Şerafettin Gölcük ve Süleyman Toprak'ın *Kelâm* (Konya, 2010) adlı eseri, Mehmet Ali Büyükkara'nın *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kazım ile Ali Rıza Dönemi Şiiliği ve Abbâsîler'i* (İstanbul, 2010), Özden Kater Ekinci'nin *Râğıp el-İsfehânî'nin Kelam Anlayışı* (Ankara, 2011) adlı doktora tezi, Bekir Topaloğlu'nun *Kelam İlmine Giriş'i* (İstanbul, 2013), Hâris el-Muhâsibî'nin *er-Riâye li Hukûkillâh'ı* (İstanbul, 2013), İmâm Mâturidî'ye ait *Kitâbu't-*

Tevhîd ve Açıklamalı Tercüme'si (İstanbul, 2014), Hâlit Durucan'ın *Ufuk Ötesi* adlı eseri (İstanbul, 2014), Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin *el-İbâne an usûli'd-diyâne*'si (Beyrut, Dâr-ı İbn Zeydûn, Trs) ve Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin *El-Fark beyne'l-firak* (Kâhire, Trs.) adlı eseri yer almaktadır.

Tezimizde yararlanmış olduğumuz kaynakların önemli bir bölümünü de makaleler ve ansiklopedi maddeleri oluşturmaktadır. İsa Doğan'ın “*Zeydiyye Mezhebi*” (Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1989), Osman Eskicioğlu'nun “*İslam'a Yapılan İtirazlardan Bazı Örnekler*” (Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 1995), Hasan Onat'ın “*Şiiliğin Doğuş Meselesi*” (Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 1997), Abdulhamit Sinanoğlu'nun “*İslam'ın İlk Siyâsallaştırılma Sürecinde Kader İnancı*” (Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2002), Muhammed Tarakçı'nın “*İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Hıristiyanlığa Reddiyesi*” (Türkiye Dinler Târihi Derneği Yayınları, 2004), Niyazi Kahveci'nin “*Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma*” (Dinî Araştırmalar, 2005), Tevfik Yücedoğru'nun “*Kelam ve Mütakellim*” (Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005), Ramazan Biçer'in “*Kelam bilginlerinin Yahudi ve Hıristiyanlara Karşı Yaklaşımı*” (İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 2007) ve İlyas Üzüm'ün “*Din-Mezhep İlişkisi*” (Diyânet Aylık Dergi, 2014) adlı makalesi.

Ethem Rûhi Fığlalı'nın “*Bahâillik*” (Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1991), Günay Tümer'in “*Brahmanizm*” (Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1992), Şerâfettin Gölcük'ün “*Cehmiyye*” (Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi,

1993), İrfan Abdulhamit'in “*Cebriyye*” (Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1993), Ethem Rûhi Fiğlalı'nın “*Kâdiyânîlik*” (Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2001), Mustafa Sinanoğlu'nun “*Reddiye*” (Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2007) ve “*Seneviyye*” (Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2009) ve Mehmet Ali Büyükkara'nın “*Vehhâbîlik*” (Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2012) maddeleri bu çalışmamızda istifâde ettiğimiz metinler içerisinde yer almaktadır.

Çalışmamızı hazırlarken dîni ilimlere ait literatür dışında bazı kaynaklara da mürâcaat ettik. Bu çerçevede özellikle İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin hayatına dair bilgileri elde etmek için çok sayıda kaynağı inceledik. Trabzonî'nin hayatı hakkında bilgi edinme konusunda yaşadığımız problemleri daha önce belirtmiştik. Burada daha çok yararlandığımız kaynakları ve bu kaynaklardan ne şekilde istifâde ettiğimizi ortaya koymaya çalışacağız.

Yararlandığımız önemli kaynaklardan biri de T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'dir. Arşivde İskender b. Ahmed et-Trabzonî hakkında bilgi edinmek için araştırmalarda bulunduk. Müellifin herhangi bir evrakta adı geçiyor mu? Osmanlı Devleti'nde resmî bir görevi olmuş mu? Nerede ve ne zaman doğmuş, yaşadığı yer, vefât tarihi, nesebi gibi hususlarda bilgi edinmek maksadıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde incelemelerde bulunduk. Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul, 1925) adlı eseri, Mecdî Mehmed Efendi'nin *Şakâyyık-ı Nu'mâniyye*'si (İstanbul, 1989), Murat Sula'nın *'Trabzon İl Halk Kütüphanesi el yazmaları kataloğu : Arapça*

eserler (Trabzon, 1999) adlı çalışması ve Trabzon'a dair bir çok târihî kaynak da müellifin hayatı hakkında bilgi bulabilmek için incelediğimiz eserlerdir.

Bu kaynaklar dışında müellifin hayatına yönelik incelemelerde bulunduğumuz bir çok kütüphane olmuştur. Süleymâniye Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Nûruosmâniye Kütüphanesi gibi yazma eserleri ihtivâ eden kütüphânelerde yazarın reddiyesinin bir başka nüshasının olup olmadığı ve bu eser dışında başka bir eserinin bulunup bulunmadığı gibi hususlarda bilgi sahibi olmak için araştırmalar yaptık. Trabzon Halk Kütüphanesi de bu çerçevede inceleme yaptığımız kütüphâneler arasında bulunmaktadır. Bu saydıklarımız dışında İstanbul'da ve Trabzon'da bulunan bazı kütüphânelerde de araştırmalar yaptık. Bu kütüphânelerden herhangi birinde yazara ait bir eser ya da bilgiye rastlayamadık.

Bu yazılı araştırmalarımız dışında şifâhî bilgi talebinde bulunduğumuz araştırmacılar da olmuştur. Trabzon'da bulunan İskenderzâdeler Vakfı'nın yetkilileri konuyla ilgili olarak görüştüğümüz kimseler arasında yer almaktadır. Ömer Yavuz İskender ve Mustafa Onay gibi vakıf yetkililerinden İskender b. Ahmed et-Trabzonî hakkında bilgi istedik.

Bahsettiğimiz kaynaklar ve araştırmalarımız dışında İskender et-Trabzonî'nin hayatı etrafındaki bilgi arayışlarımız Trabzonî'nin eserine yönelik olmuştur. Gerek müellifin hayatı ve yaşadığı dönemle ilgili gerekse eserin tanınması noktasında hat ile meşgul olan uzmanların görüşlerine başvurduk. Uzmanlar bu risâlenin Sultan Abdülmecid döneminde yazıldığı yönünde kanaatler ortaya koymuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KELÂM İLMİNDE REDDİYE YAZIMI GELENEĞİ

Dînin i'tikâdî esaslarını nasslara bağılı olarak akılla açıklayan, savunan ve inanmayanlar tarafından ileri sürülen şüphe ve itirazları cevaplamaya çalışan ve reddedenkelâm ilminde reddiye yazımının önemli bir yeri bulunmaktadır. Neticede insanın aklına hitap etmeyi hedefleyen her dînin aklen tutarlı olması, muhataplarının kabul sürecini kolaylaştırmak için gereklidir. Makul olmayan dinlerin yahut fikirlerin kabul edilmesi zorlaşırve çeşitli tenkitlere mâruz kalırlar. İnanç esasları ve tevhid, nübüvvet ve âhîret inancına bağılı olarak dünya hayatını düzenlemeye yönelik pek çok emir ve yasakları insana benimsetmeyi amaçlayan İslâm dînide hemen her din ve fikir akımı gibi itirazlara ve tenkitlere maruz kalmıştır. Bu tenkitleri amelî ve i'tikâdî meselelerde yapılan tenkitler olmak üzere iki kısımda mütâlaa edebiliriz.³ Bu tenkitler karşısında İslâm âlimlerinin tutumu, dînin vaz' ettiği ilkelerin savunulmasınayönelik olmuştur. Kelâm, fıkıh, tefsir, hadîs gibi ilimler ile meşgul olan İslâm âlimleri, meşgul oldukları ilimlerin sınırları çerçevesinde yöneltilen eleştirilere cevaplar vermişler, reddiyeler

³ Osman Eskicioğlu, "İslam'a Yapılan İtirazlardan Bazı Örnekler", Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, sayı. 173, (1995), s. 172.

yazmışlardır. İslâmî ilimlerde reddiye yazımının öne çıktığı alanlardan birisi de kelâm ilmidir. Kelâm ilminin tarifinde yer alan “İslâm kânunları üzerine inancı savunmak” prensibi, bu ilmin amacını ortaya koymaktadır.⁴

Kelâm ilmide yazılan reddiyeleri din içi ve dinler arası olarak iki kısma ayırabiliriz. Din içi reddiyeler, daha çok İslâm mezheplerinin birbirlerine karşı yazdıkları reddiyelerdir.⁵ Kelâm âlimlerinin bu çerçevede yazmış olduğu reddiyeler "ehl-i bid'at"ve "ehl-i dalâlet"firklarına yazılan reddiyelerdir. Her mezhebin mensupları kendi görüşlerinin hak olduğu iddiasını dile getirdiği için diğer mezheplerin kendi fikirlerine aykırı olarak savunduğu ve yaymaya çalıştığı görüşleri reddetmişlerdir.⁶Bununla birlikte mezheplerin kendi içinde gelişen farklı görüş sahipleri arasında da reddiye yazımı olmuştur. Nitekim târihte bazı mezhepler çeşitli kollara ayrılmış, her akım mezhebin ana fikirlerine sadık kalarak ayrıntı sayılabilecek meselelerde diğer akımlara reddiyeler yazabilmiştir.⁷

Kelâmcıların yazdığı reddiyelerden bir diğer grubu da din dışı olarak adlandırdığımız, diğer dinlerin mensupları tarafından İslâm'a yöneltilen tenkitleri cevaplamak veya diğer dinlerin ulûhiyet ve nübüvvet inançlarını tenkit etmek maksadıyla yazılan reddiyelerdir. Bu reddiyeler kelâm ilmindeki reddiye literatürünün önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Özellikle Yahudi ve Hıristiyanların İslâm'ın inanç

⁴ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, İstanbul: Damla Yayınevi, 2013, s. 50.

⁵ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), XXXIV, 516-519.

⁶ İlyas Üzüm, "Din-Mezhep İlişkisi", *Diyanet Aylık Dergi*, sayı. 277, (2014), s. 19.

⁷ Niyazi Kahveci, "Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma", *Dini Araştırmalar*, VIII, sayı. 23, (t.y.), 79.

esasları hakkında ileri sürdükleri asılsız iddialar bu reddiyeleri gerekli kılmıştır.⁸ Tarih boyunca bu iddialara cevap mâhiyetinde birçok reddiye kaleme alınmıştır. Biz bu bölümde reddiye literatürünü din içi ve din dışı olarak iki başlıkta ele almaya çalışacağız.

A. Reddiye Yazımı Geleneğinin Doğuşu

Kelâm ilminin doğuşunda öne çıkan etkenler, bu ilmin metodunun ve bu çerçevede teşekkül eden eserlerin yazılmasında da etkili olmuştur. Kelâm ilminin ortaya çıkış süreci ve bu metodun kullanılma amaçları incelendiğinde, Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnetile belirlenen ve ashâb-ı kirâm tarafından benimsenen inanç ilkelerinin muhâfaza edilmesinin hedeflendiği görülecektir.⁹ İslâm dîni, Hz Peygamber'in vefâtından sonra fetihlerle birlikte yayılmış, bir çok ırk ve kültürden insan İslâm'a girmiştir. Farklı kültür ve geleneklerden İslâm'ı kabul edenlerönceki inanç ve geleneklerinden getirdikleri bazı fikirleri İslâm'la birleştirmeye çalışmışlar, nassları bu çerçevede yorumlamışlardır. Böylece hem fıkıh alanında hem de i'tikâd alanında bazı anlayış farklılıkları ortaya çıkmıştır. Bu anlayış farklılıklarını amaçlı çalışmalar olarak değerlendirmek mümkün olduğu gibi, farklı inanç yapılarına dayalı medeniyet ve kültürlerin karşılaşmasından kaynaklanan doğal gelişmeler olarak ele almak da mümkündür.

Hz Peygamber'in hayatında ve sonraki dört halife döneminde amelî meselelerde

⁸ Ramazan Biçer, "Kelâm Bilginlerinin Yahudi ve Hıristiyanlara Karşı Yaklaşımı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı. 16, (2007), s. 150.

⁹ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, s. 29.

bir takım ayrışmalardan bahsedilse bile, inanç meselelerinde ittifak olduğu ve çok ciddi ayrılıkların yaşanmadığı söylenebilir. Fakat Hz Osman'ın (ö. 24/656) halife olduğu dönem, devamında Hz Ali'nin (ö. 40/661) hilâfeti ve Muâviye (ö. 60/680) ile olan siyâsî zıtlaşmalar beraberinde Müslümanlar arasında ayrılıkları getirmiştir. Bu ayrılıklar siyâsî olmakla birlikte itikâdî anlamda bazı ihtilafları da doğurmuştur. Hz Osman'ın şehid edilmesi, Hz Ali'nin Hz Aişe ile Cemel Vak'ası'nda karşı karşıya gelmesi ve devamında Sıffin Savaşı ile ortaya çıkan grupların çoğu İslâm'a dayandırdıkları görüşler ortaya koymuşlardır. Çünkü her grup kendisini İslâm'a isnâd ederek fikirlerinin devamını sağlamaya çalışmıştır. Bu durum ise hakikat arayış çabalarını doğurmuştur. Bundan sonraki süreçte firkalaşma başlamış, her fırka İslâm'ı kendi prensipleri etrafında anlamış ve değerlendirmiştir.¹⁰

Böyle bir ortamda Hz Peygamber'in ashâb-ı kirâma öğretmiş olduğu doğru inançların önemi anlaşılmış oldu. Sahih inanç esaslarını korumak ve bâtil inançları benimseyen fırkalara cevap vermek için ilk dönem âlimleri selef metodunu kullanmıştır. Nakil ekseninde İslâm'ın inanç ilkelerini muhâfazaya çalışan bu metodun zamanla bid'at ehline karşı yeterli olmadığı anlaşılmıştır.¹¹ Selef metodu hicrî üçüncü yüzyılın ortalarına kadar kullanılmıştır. Bundan sonra ilk defa İbn Küllâb el-Basrî (ö. 240/854) ve Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) ile îman meselelerini nakil yanında aklın kâideleriyle de destekleme ihtiyacı duyulmuştur.¹² Ehl-i Sünnet âlimlerinin kelâm metodunu

¹⁰ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, s. 27.

¹¹ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, Konya: Tekin Kitabevi Yayınları, 2010, s. 103.

¹² Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 48.

kullanma süreci böylece başlamıştır. Ancak bu metod Mu'tezilî âlimler tarafından daha önce kullanılmaktaydı. Mu'tezile'nin ve diğer fırkaların i'tikâd meselelerinde nakle karşı aklı öne çıkararak aykırı yorumlar yapması, Ehl-i Sünnet âlimlerinin kelâm metodunu kullanmasını gerekli kılmıştır. Bu metod sonraları Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/936) ve İmam Ebû Mansûr el-Mâturidî (ö. 333/944) ile sistemli hale getirilmiş, Sünnî âlimler tarafından benimsenmiştir.¹³ Buna rağmen kelâm metodu Selef âlimleri tarafından tenkit edilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/885) Hâris el-Muhâsibî'ye yönelttiği eleştiriler, dönemin siyâsal yapısı içerisinde ele alındığında, bu metodun gerekli gören âlimlerin Mihne Devri'nin hemen ardından çeşitli tenkitlere mâruz kaldığı görülecektir. Nitekim kelâm metodunu kullanması sebebiyle aklı öne çıkarmakla ithâm edilen Hâris el-Muhâsibî'nin cenazesinde sadece dört kişi bulunmuştur.¹⁴

Ehl-i Sünnet âlimlerinin kelâm metodunu kullanmasında bid'at fırkalarının fikirlerine karşı sahil i'tikâdını savunmak amaçlandığı gibi, Mu'tezile'nin ilk defa bu metodu kullanmasında da Selef metodunun yetersizliği etkili olmuştur. Çünkü İslâm i'tikâdıyla bağdaşmayan pek çok fikir bu dönemde ortaya atılmıştır. Selef âlimleri bu fikirlerin taraftar bulup yayılmasını engelleyememişlerdir. Bid'at fikirleri savunanlar, görüşlerini kabul ettirebilmek için her türlü vâsitaya başvurmuş, aklî önermelerle ve delillerle tezlerine taraftar bulmaya çalışmışlardır. Bunlara karşı Mu'tezile'nin, tenzîh inancını öne çıkararak yaklaşımları, nakil yanında aklı önceleyen bir metodla bu

¹³ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, s. 29.

¹⁴ Hâris el-Muhâsibî, *er-Riâye li Hukûkillâh*, (çev: Abdulkakim Yüce'nin Girişi), İstanbul: Işık Yayınları, 2013, s. 20.

inançların desteklenmesini gerekli kılmıştır.¹⁵

İ'tikâdî meseleleri İslâm kanunları üzere savunma amacı güden Ehl-i Sünnet kelâmcıları bid'at ehlinin herhangi bir meselede Kur'ân ve Sünnet'e muhalif olarak ortaya koymuş olduğu fikirleri, kelâm metodunu kullanarak bertaraf etmeye çalışmıştır. Bunun sonucunda ilk kelâm kaynakları oluşmaya başlamış ve bir yandan dareddiye türü eserler yazılmıştır. Kelâmcılar hem İslâmî fırkaların görüşlerini ele almış ve eleştiriye tâbî tutmuş hem de diğer dinlere yönelik reddiyeler yazmışlardır.¹⁶ Bunun sonucunda erken dönemden itibaren kelâm ilminde reddiye literatürü oluşmaya başlamıştır.

Reddiye, kelime mânası itibariyle "kabul etmemek, vazgeçirmek, karşılık vermek, geri çevirmek" gibi anlamlara gelmektedir. Sözcük 'redd' kökünden türemiştir. Reddetmek, Arapça'da müspet mânada kullanılan bir kelime olduğu gibi, olumsuz durumlar için de kullanılmaktadır. Bir kimse selâm verdiğiğinde, onun selâmına karşılık vermek de "redd" kökünün anlamları içindedir. Reddetmek sözcüğü kelâm ilminde ise i'tikâda dair belli düşünce, inanç ve iddiâlara cevap verme ve/veya onları reddetme anlamına gelir.¹⁷ Bu çerçevede oluşan kitaplara "Reddiye Literatürü" adı verilmektedir. Reddiye türü eserlerde belirli kelime kalıpları kullanılmaktadır. "*Redd alâ*" ile başlayan eserlerde bu ifadeden sonra karşı tarafın düşüncesi ya da inancı belirtilmektedir. Bununla birlikte "*Kitâb alâ*", "*Kitâbu'r-redd alâ*", "*Risâle ilâ*" ifadeleriyle başlayan eserler de vardır. Bir eseri, düşüncüyü ya da inancı reddetmek için yazılan bütün

¹⁵ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, s. 28.

¹⁶ Bekir Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁷ Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *DİA*, XXXIV, 516.

eserlerde "redd" kelimesi kullanılmayabilir. Bu kelime yerine nakz, tenâkuz, tehâfüt gibi kelimelerin kullanıldığı, reddiye mâhiyetini taşıyan eserler de mevcuttur. Bunun yanında reddiye türü eserlerde "redd" kelimesi her zaman başta gelmez. İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Kitabu ihtilafî'l-lafz ve'r-redd ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe* ve Hayyât'ın (ö. 300/913) *Kitabü'l-intisâr ve'r-red 'ale İbni'r-Ravendi el-mülhid* adlı eserleri bu tarzda isimlendirilmiştir.¹⁸

Kelâm âlimlerinin diğer din mensupları arasında daha çok Hıristiyanlar ve Yahudilere tenkitler getirdiği bilinmektedir.¹⁹ Kaynağı itibariyle semâvî olarak adlandırılan bu dinler, kutsal kitaplarının tahrîf edilmesi sonucu aslından uzaklaşmıştır. Buna rağmen bu dinlerin mensupları, dinlerinin hakkâniyetine inanmaya devam etmişler, bâtil akîdeleri şüpheye düşmeden benimsemişlerdir.²⁰ Bu durumda bir taraftan semâvîlik iddiâsında bulunurken, bir taraftan da Hz Peygamber'in nübüvvetini reddeden bu din mensuplarına karşı reddiyelerin yazılması gerekli görülmüştür. Kelâm âlimleri dinler arasında daha çok Hıristiyanlık üzerinde durmuşlar; teslis, ulûhiyet, nübüvvet gibi inanç konularında Hıristiyanlığa cevaplar hazırlamışlardır. Mu'tezilî kelâmcılar bu çerçevede Allah'ın aşkınlığını muhâfaza etmek amacıyla reddiyeler yazmışlar²¹ ve tenzîh inancını korumaya gayret etmişlerdir.²² Halku'l-Kur'ân ve Ru'yetullah meselelerinde Mu'tezile'nin yaklaşımı bunun bir örneğidir.

¹⁸ Niyazi Kahveci, "Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma", *Dinî Araştırmalar*, s.70; Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *DİA*, XXXIV, 516.

¹⁹ Ramazan Biçer, "Kelâm Bilginlerinin Yahudi ve Hıristiyanlara Karşı Yaklaşımı", s. 150.

²⁰ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kabeli ilmi'l-keîâm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Bölümü, nr. 261, vr. 3b.

²¹ Niyazi Kahveci, "Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma", *Dinî Araştırmalar*, s. 88.

²² Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 217.

Diğer dinlere reddiyeler yazan kelâm âlimleri aynı zamanda İslâm adı altında ortaya çıkıp, İslâm'ın inanç konularındaki ilkeleriyle bağdaşmayan anlayışlar ortaya koyan bid'at ve dalâlet ehline yönelik reddiyeler de yazmışlardır.

Reddiye yazımının başlangıcı ashâb-ı kirâmın henüz yaşadığı dönemlere rastlamaktadır.²³ Hulefâ-i râşidîn dönemindeki fetihlerle beraber farklı inanç ve felsefeleri savunan kimselerin Müslüman olması ve bu grupların eski dinlerinden getirdikleri inançları ile İslâmî hükümleri anlamaya çalışmaları, bu iddiâ sahiplerine öne sürdükleri meselelerde cevap vermeyi gerekli kılmıştır. Fitne döneminde Müslümanların birbirleriyle savaşması sonucu ortaya çıkan i'tikâdî ayrılıklar çözüm bekleyen yeni meselelerin gündeme gelmesine sebep olmuştur. Böylece bu meselelerin Hz Peygamber'in ortaya koymuş olduğu esaslara dayalı olarak cevaplanması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Neticede sahih inanç prensiplerini savunma noktasında eserler kaleme alınmış, yanlış görüş sahiplerine reddiyeler yazılmıştır. İlk reddiye türü eserler bid'at fırkalarına karşı kaleme alınmıştır.²⁴

Reddiye türü eserlerde ilk defa kader, kaderle bağlantılı olarak cebr düşüncesi, insan iradesi, iman-amel ilişkisi, büyük günah sahibinin durumu, Allah'ın sıfatları, bu çerçevede sıfatlarda teşbîh, tecsîm ve ta'tîl görüşleri, Kur'ân'ın yaratılması, kulların fiillerinin yaratılması, hilâfet, imâmet gibi meseleler ele alınmıştır.²⁵ Bu konular

²³ Hasan-ı Basrî ve Ebu Zer el-Ğıfârî'nin Emevî hükümdarlarına kader konusunda yazmış olduğu mektuplar bu çerçevede değerlendirilmelidir. Yine bu dönemde Hasan-ı Basrî'ye ait '*Risâle fi'l-Kader*' adlı eserin varlığı bilinmektedir. Eleştiri mahiyeti taşıyan bu eserler ile Emevîlerin kader konusundaki cebrî tavrı tenkit edilmiştir. (Kamil Güneş, "İlk Dönem Kelâmî Şahsiyetler", *Kelâma Giriş*, "Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2013, s. 61.)

²⁴ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, s. 60.

²⁵ Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *DİA*, XXXIV, 516-517.

etrafında pek çok mesele ortaya çıkmış, her mezhep kendi prensipleri çerçevesinde bu meseleleri incelemiştir. Bu konular ile bağlantılı olan Kaderiyye, Hâricîyye, Cebriyye, Mu'tezile, Cehmiyye, Şîa gibi fırkaların görüşlerine reddiyeler yazılmıştır. Mezhep içerisinde farklı fırkaların birbirine reddiyeler yazdığı da bir vâkıdır. Nitekim Basra ve Bağdat Mu'tezilesi kelâmcılarının birbirlerine reddiye yazdığı kaynaklarda geçmektedir. Yine Şîa içerisinde İmâmiyye, Zeydiyye, İsmâiliyye gibi kollar oluşmuş, bu ekollerin mensupları imâmet ve diğer hususlarda birbirlerine karşı reddiyeler yazmışlardır.²⁶

Bu fırkalar dışında daha sonradan İslâm coğrafyasında ortaya çıkan mezhep ve inanç akımlarına karşı reddiyeler de yapılmıştır. Haşviyye, Haşhâşiyye, Kâdiyânîlik, Bâbîlik, Bahâîlik, Vehhâbîlik gibi inanç fırkaları bunlar arasında sayılabilir. Bunların bir kısmı İslâm iddiâsıyla ortaya çıksa da İslâm'la bağlantılarını koparacak görüşler ortaya atmışlardır.²⁷ Bu fırkalar arasında Bâbîlik, Bahâîlik olarak devam etmiş, mensupları Bahâiyye'yi yeni bir din olarak kabul etmişlerdir.²⁸

Kelâm âlimlerinin reddiye hazırladığı gruplar arasında Ehlü'l-Ehvâ ve'l-Bid'a (felsefeciler), Mecûsîler, Müşrikler, Putperestler, Sofestâiyye, Mülhidler, Zındıklar, Dehriyye, Sümeniyye, Berâhime, Mâneviyye, Mazdekiyye, Merkiyûniyye, Keyneviyye, Tenâsühiyye, Sıyâmiyye, Deysâniyye, Müneccime, Ashâb-ı Rûhâniyye, Hırnâniyye gibi

²⁶ Niyazi Kahveci, "Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma", *Dinî Araştırmalar*, s. 78-79.

²⁷ Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *DİA*, XXXIV, 518.

²⁸ Ethem Ruhi Fırlı, "Bahâîlik", *DİA*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), IV, 464.

İslam dışı fırkalar da gösterilebilir.²⁹ Ayrıca son dönemde ortaya çıkan pozitivist akımlar da reddiye yapılan fırkalar arasına dahil edilebilir. Son dönem Osmanlı kelâm âlimleri, bahsi geçen akımların tesirini kırmak ve taraftar bulmasına mani olmak amacıyla bu fikirlere karşı cevaplar hazırlamışlardır.³⁰

B. İ'tikâdî İslâm Mezhepleri Mensuplarının Birbirlerine Karşı Yazdığı

Reddiyeler

Bu bölümde kendilerini İslâm'a nispet eden ancak ortaya koymuş oldukları görüşlerle Hz Peygamber'in ve Ashâb-ı Kirâm'ın inanç meselelerinde benimsemiş olduğu çizgiden uzaklaşan fırkaları ve bu fırkaların birbirlerine yazdıkları reddiyeleri ele alacağız. Kelâm âlimlerinin reddiye yazımında en fazla üzerinde durduğu fırkalar ehl-i bid'at ve ehl-i dalâlet olarak adlandırılan fırkalar olmuştur. Çünkü kendilerini İslâm'a nispet eden bu fırkalar, benimsedikleri görüşlerle sahîh İslâm anlayışından uzaklaşarak, dinde yer almayan fikirleri dîne sokmaya çalışmışlardır. Özellikle ulûhiyet ve nübüvvet'e âit konularda ortaya konulan fikirler, sahîh İslâm i'tikâdını temelinden sarsacağından, Sünnî kelâm âlimleri daha çok Hâricîlik, Cebriyye, Cehmiyye, Kaderiyye, Mu'tezile, Şîa gibi İslâm fırkalarının görüşlerine karşı reddiyeler yazmışlardır. Bu fırkaların i'tikâdî görüşlerine yönelik eleştiriler sadece Ehl-i Sünnet kelâmcıları tarafından yapılmamıştır. Her İslâmî fırka, Müslümanlar arasında ortaya çıkan i'tikâdî fırkalarca eleştirilmiştir.

²⁹ Niyazi Kahveci, "Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma", *Dinî Araştırmalar*, s. 87.

³⁰ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, s. 41.

1. Hâricîlere Karşı Yazılan Reddiyeler

Hz Peygamber'in vefâtından sonra, Hulefâ-i Râşidîn döneminin sonlarında Hz Osman'ın öldürülmesiyle başlayan hâdiseler Müslümanlar arasında siyâsî ve i'tikâdî ayrılıklara sebep olmuştur. Bu ayrılıklar firkalaşmayı körüklemiş, sonuçta bir çok dînî akım ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de Hâriciyye'dir. Hâricîlik İslâm mezhepleri târihinde bid'at sahibi firkalardan biri sayılmıştır. Hâricîliğin doğuşu Sıffin Savaşı'na dayandırılmaktadır. Hz Ali ile Muâviye arasında geçen hilâfet tartışmaları Sıffin Savaşı ile noktalanmış, Hz Ali bu savaşa Muâviye'nin hakem tayini teklifini kabul etmiştir. Hz Ali'nin tahkîmi kabul etmesinden dolayı Temîm Kabîlesi'nden bir grup 'Hüküm ancak Allah'a aittir' diyerek Hz Ali saflarından ayrılmıştır. Bu grup Hz Ali'nin hakem olayını benimsemekle hata ettiğini iddiâ etmiş ve bu inancından dolayı onun kâfir olduğunu ileri sürmüştür. Hz Ali saflarından ayrıldıkları için "Hâriciyye" adı verilen bu dînî akımın ilk defa ortaya çıkışı siyâsî nedenlere dayansa da sonradan mezhebin i'tikâdî bir boyut kazandığını görmekteyiz. Hâricîler, Hz Ebûbekr'in (ö. 12/634) ve Ömer'in (ö. 22/644) tüm hilâfet dönemlerini, Hz Osman'ın ise hilâfetinin ilk altı yılını meşru görürler. Ancak Hz Osman'ın hilâfetinin son altı yılını ve Hz Ali'nin hilâfetini meşru saymazlar.³¹ Hz Ali'nin tahkîmi kabul ederek günah işlediğine ve bu sebeple küfre düştüğüne inanmaktadırlar. Hâricîlerin en önemli görüşlerinden biri ameli imandan bir cüz olarak görmeleridir. Onlara göre büyük günah işleyen kimse İslâm sınırları dışına çıkmaktadır. Hâricîler imanı dilin ikrârı, kalbin tasdîki, emirleri yerine getirmek ve

³¹ Adnan Demircan, *Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2013, s. 56.

yasaklardan kaçınmak şeklinde açıklamaktadır. Bu durum onların günah işleyen kimseleri tekfir etmelerine yol açmıştır.³²

Hâricîler, savundukları görüşler itibariyle birçok i'tikâdî fırka tarafından eleştirilmiştir. Bunların başında Mu'tezile ve Şîa gelmektedir. Özellikle Hz Ali'yi tekfir etmeleri ve hilâfeti meşrû saymamaları Şîi kelâmcılar tarafından ciddi tenkitlere maruz kalmalarının sebebi olmuştur. Nitekim Zeydî kelâmcılardan Kâsım er-Ressî (ö. 246/860) *el-Kâmilü'l-münîr fî isbâti velâyeti emîri'l-mü'minîn "Ali b. Ebî Tâlib' ve'r-reddu ale'l-Havâric"* adlı eserinde Hz Ali'nin hilâfeti ispat etmekte, Hâricîlere eleştiriler getirmektedir.³³ Mu'tezilî kelâmcılardan Dırar b. Amr (ö. 200/800) ve Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825) "*er-Red ale'l-Havâric*"³⁴ adlı eserleri Hâricîlere karşı yazarken, Mürcie'den Bişr el-Merîsî'nin (ö. 218/833) "*er-Red ale'l-Havâric*" adlı reddiyesi bulunmaktadır.³⁵ Bunlardan başka İbrâhim el-Alevî'nin (ö. 246/860) "*er-Red ale'l-İbâziyye*", Fazl b. Şâzân'ın (ö. 260/873) "*Kitâbu'r-red alâ 'Yemân b. Rebâb' el-Hâricî*" adlı reddiyeleri vardır. Son dönemde Ömer b. Nasr'ın (ö. 1380/1960) "*el-Havâric fî'l-İslâm*", Amir Neccâr'ın (ö. XXI. Yüzyıl) *el-Havâric*, Adnan Demircan'ın "*Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*" adlı eserleri son dönemde Hâricîler üzerine yazılmış çalışmalardan bazılarıdır.³⁶

³² Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 34.

³³ Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *DİA*, XXXIV, 518.

³⁴ Niyazi Kahveci, "Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma", *Dinî Araştırmalar*, s. 86.

³⁵ Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist*, Londra: Müessesetu'l-Furkan li't-turâsi'l-İslâmiyye, 2009, II, 584.

³⁶ Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *DİA*, XXXIV, 518.

2. Cebriyye ve Cehmiyye'ye Karşı Yazılan Reddiyeler

Hz Peygamber'in vefâtından sonra müslümanların zihnini meşgul eden pek çok problemin içerisinde en önemlileri kader inancı ve bağlantılı olarak ele alınan insan iradesi ile Allah Teâlâ'nın sıfatları, sıfatlarının tecellisi meselesidir. İtikadi İslam mezhepleri içinde Cebriyye ve Cehmiyye daha çok bu iki meseledeki görüşleriyle öne çıkan mezheplerdir. Cebriyye'nin bu ismi almasında kader inancı hakkında benimsemiş olduğu fikirler etkilidir.

Cebriyye'nin kurucusu Ca'd b. Dirhem'dir (ö. 124/742). Ca'd b. Dirhem İslâm tarihinde ilk defa Allah Teâlâ'nın kelâm sıfatını ve O'nun âhirette mü'minler tarafından görülmesini inkâr eden, *Kur'ân-ı Kerîm*'in mahlûk olduğu iddiâsında bulunan kişi olarak kabul edilmektedir.³⁷ O, bu görüşleriyle tanınsa da, Cebriyye'nin bu adı almasında insan irâdesini reddeden ve Allah'ın kaderini öne çıkararak Cehm b. Safvân'ın (ö. 128/745) görüşleri etkili olmuştur. Cehm b. Safvân ile mezhep sistemli hâle getirilmiş, Cebriyye'nin temel görüşü olan cebr düşüncesi onunla savunulmuştur.³⁸

Cehm b. Safvân'ın insan irâdesi konusundaki görüşleri Cebriyye'ye temel olmuştur. Ona göre insanın irâdesi yoktur. Cebriyye, fâil olarak Allah Teâlâ'yı görmekte, insana fâil adını vermemektedir. Mutlak fâil Allah Teâlâ'dır. İnsan, rüzgarın önündeki bir yaprak gibidir. Onun irâdesi, kudreti ve ihtiyârı yoktur.³⁹ Bahsi geçen vasıfları Allah Teâlâ'ya nispet eden Cebriyye'nin bu görüşleri savunmasında siyâsî ve fikrî nedenlerin

³⁷ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 38.

³⁸ Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 235.

³⁹ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 38.

olduğu söylenebilir.⁴⁰ Siyâsî sebepler arasında Emevîlerin faaliyetlerine gerekçe olarak Allah Teâlâ'nın kaderini öne çıkarmaları yer almaktadır. Nitekim İlk defa Hz Osman'ın şehîd edilmesiyle başlayan fitne döneminden sonra savaşlar birbirini takip etmiş, Müslümanlar karşı karşıya gelmişlerdir. Cemel ve Sıffin savaşları sonucunda Emevîler'in yönetimi ele geçirmesi ve haksız uygulamalarına Allah'ın kaderini sebep olarak göstermeleri, cebr içeren kader inancının yöneticiler tarafından propagandasının yapılmasında etkili olmuştur. Kaynaklar, Emevî hükümdarlarından Ömer b. Abdulaziz'in de (ö. 101/720) cebri savunduğu yönünde bilgi vermektedir.⁴¹ Emevî yöneticilerinin cebr içeren bu kader anlayışını benimsemeleri, o dönemde eleştiriler almış, dönemin İslâm âlimleri tarafından bu görüş reddedilmiştir. Ashâb-ı kirâmdan Ebû Zer el-Ğîfârî (ö. 32/652) ve Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) bu görüşleri sebebiyle idarecilere mektup yazdıkları ve cebr içeren kader anlayışını eleştirdikleri bilinmektedir. Hasan-ı Basrî bu anlayışı '*Risâle fi'l-Kader*' isimli eserinde reddetmiştir.⁴² Cebriyye'nin insan irâdesi etrafındaki görüşleri daha çok kader inancı ekseninde ele alındığı için yazılan reddiyelerde "kader" kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz.

Cebrî kader anlayışının benimsenmesindeki etkenlerden biri de fikrî temellere istinâd etmektedir. Bunda, bütüncüllükten uzak bir şekilde ele alındığında *Kur'ân-ı Kerîm*'de cebri çağrıştıracak âyet-i kerîmelerin varlığı etkili olduğu gibi, ilâhî sıfatlarla ilgili yorumlar ve tasavvufta dile getirilen vahdet-i vücûd düşüncesinin etkin rol

⁴⁰ İrfan Abdulhamit, "Cebriyye", *DİA*, VII, 205-206.

⁴¹ Abdulhamit Sinanoğlu, "İslam'ın ilk Siyasallaştırılma Sürecinde Kader İnancı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sayı. 2, (2002), s. 261.

⁴² Kamil Güneş, "İlk Dönem Kelâmî Şahsiyetler", *Kelâma Giriş*, s. 61.

oynadığı söylenebilir. Bu düşünceyle Allah Teâlâ'nın mutlak varlığı gündeme getirilmiş, Onun dışındaki varlıklar yok kabul edilmiştir.⁴³

Cebrî fikirler İslâm târihinde ortaya çıktığı döneme ait görüşler olarak kalmamış, Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân dışında bazı kelâmcılar tarafından da dile getirilmiştir. Saîd b.Cübeyr (ö. 94/713), Ebû Ru'be (ö. 97/715), Hâris b. Süreyc (ö. 128/746), Bekir b. Uhtü Abdülvâhid (ö. IX. Yüzyıl)cebrî benimseyenler arasında yer almaktadır.⁴⁴

Cebriyye'nin insan irâdesi, fiilleri ve kader bağlamında ortaya koymuş olduğu görüşler, kelâm âlimleri tarafından bu mezhebe karşı bir çok reddiyenin yazılmasında etkili olmuştur. Bu fikirler sadece dile getirildiği meseleler üzerinde etkili olmamış, kulların dünya hayatında imtihân edilmesi ve bu imtihân neticesinde âhirette hesaba çekilmeleri hususlarındaki inançlarını sarsmış, yaratıcının adâletini gündeme getirerek tartışma konusu yapmıştır. Mu'tezile'nin insanı mutlak mânada özgür kabul etmesi ve onun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu iddia etmesi de “usûl-i hamse”de yer alan adâlet düşüncesinin bir gereği olarak sunulmuştur. İnsanın özgür olmaksızın işlemiş olduğu fiillerden ötürü cennete yahut cehenneme girmesi düşüncesine ve devamında âdil olmayan bir ilâh fikrine götüren cebrî görüşler tenkit edilmiştir.⁴⁵ Bu çerçevedeyazılan reddiyeler arasında Zürâre b. A'yün'ün (ö. 148/772) “*el-İstîtâ'a ve'l-cebr*”i, Hişâm b. Hakem'in (ö. 179/795)“*el-Cebr ve'l-kader*”i, Ebû bekr el-Esam'ın (ö.

⁴³ İrfan Abdulhamit, "Cebriyye", *DİA*, VII, 206.

⁴⁴ İrfan Abdulhamit, "Cebriyye", *DİA*, VII,207.

⁴⁵ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 45.

200/816)“*er-Red ale'l-Mücbire*”si, Ebu'l-Huzeyl Allâf'ın (ö. 235/840) “*er-Redd ale'l-Kaderiyye ve'l-Mücbire*”si, Bişr b. Mu'temir'in “*el-Vâid ale'l-Mücbire*”si⁴⁶, İsa b. Subayh'ın (ö. 226/840) “*er-Reddû ale'l-Mücbire*”si⁴⁷Kâsım er-Ressi'nin “*er-Red 'ale'l-Mücbire*”si, Hâdî-ile'l-Hak Yahyab. Hüseyin'in (ö. 324/911) “*er-Red 'ale'l-Mücbire ve'l-Kaderiyye*”si⁴⁸, Eş'arî el-Kummî'nin (ö. 301/913) “*Kitâbu'r-red ale'l-Mücebbire*”si⁴⁹ ve Şerîf el-Murtazâ'nın (ö. 436/1045) “*İnkâzü'l-beşer mine'l-cebr ve'l-kader*” adlı eserinin yer aldığı bilinmektedir.

Sonraki asırlarda kaleme alınan İmam Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) “*Risâletü'l-Cebri'l-Mütevassıt*”ı, Fahreddin er-Râzi'nin (ö. 606/1210) “*Risâle fi'l-cebr ve'l-kader*”i, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1245) “*Şümûsü'l-fikeri'l-münkız min ulumâti'l-cebr ve'l-kader*”i, Nasîrüddin et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) “*Risâle fi'l-cebr ve'l-kader*”i, Zahid Kevserî'nin (ö. 1371/1951) “*el-İstibşar fi't-tahaddüş ani'l-cebr ve'l-ihtiyâr*”ı ve Mustafa Sabri Efendi'nin (ö. 1373/1954) “*Mevkîfü'l-beşer tahte sultâni'l-kader*”adlı eseri de Cebri anlayışın eleştirildiği kaynaklardır.⁵⁰

Hakkında reddiye yazılan ehl-i bid'at fırkalardan biri de Cehmiyye'dir. Cehm b. Safvân'ın görüşlerine istinâden bu ismi alan Cehmiyye'nin, Allah'ın sıfatları, kader, insan hürriyeti, âhiretin fânî oluşu gibi meselelerde eleştirildiği, Müşebbihe ve Mücessime'nin görüşlerine tepki olarak doğduğu söylenebilir.⁵¹ Nitekim Müşebbihe ve

⁴⁶ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 516.

⁴⁷ İbn Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist*, II, 586.

⁴⁸ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 516.

⁴⁹ Niyazi Kahveci, “Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma”, *Dinî Araştırmalar*, s. 84.

⁵⁰ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 516.

⁵¹ Şerafettin Gölcük, “Cehmiyye”, *DİA*, VII, 234.

Mücessime ile Allah Teâlâ'nın zâtı yaratılmış varlıklarla benzer tutulmuş, iki varlık kategorisi arasındaki ontolojik statü farkı görmezden gelinmiştir. Bu fikirlerin Allah'a, yaratılmış varlıklara verilebilecek sıfatlar yakıştırması sonucu ile Allah'ın aşkın olduğu düşüncesi ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bahsi geçen görüşlere tepki olarak ve Allah'ın zâtını tenzîh maksadıyla sıfatlarda nefy görüşünü benimseyen Cehmiyye, ayrıca akıl ve naklin çelişebileceğini iddia etmiş, nasların aklın ilkeleriyle te'vîl edilmesine cevâz vermiştir. Bu yönüyle akla nakilden fazla önem veren Cehmiyye, Allah'ın zâtının akıl yoluyla bilinebileceğini savunmuştur.⁵² Allah Teâlâ'nın, yaratılmışların vasıflandığı sıfatlarla nitelendirilmesini reddeden Cehmiyye'ye göre yaratıcı bu sıfatları almaktan münezzehtir. Bunun için ilim, irade, kudret gibi hem Allah Teâlâ'da hem de insanoğlunda ortak olan sıfatların nefyedilmesi gerekir. Cehmiyye'nin Allah'ın hâdis bir ilme sahip olduğunu, olacakları önceden bilemeyeceğini iddiâ etmesi, kelâm sıfatını Allah Teâlâ'ya nispet etmemesi, Allah'ın âhirette mü'minler tarafından görülmesini inkâr etmesi, insana irâde ve hürriyet tanımaması, bunun karşısında mutlak ve tek fâil olarak Allah'ı göstermesi, meleklerin mâhiyetine yönelik iddiâları; mîzan, sırat, şefaât, kabir azabı gibi sem'iyâyâta dayalı hususları reddetmesi, îmanı bilgidan ibaret sayması v.s. benimsemiş olduğu fikirler, bu fırkaya yönelik bir çok reddiyenin yazılmasında etkili olmuştur.⁵³ Ahmed b. Hanbel'in "*er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*", İsa b. Sabîh el-Murdâr'ın⁵⁴ "*er-Red 'ale'l-Cehmiyye*", Ca'fer b. Mübeşşir'in

⁵² Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 235.

⁵³ Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII,234-235.

⁵⁴ İbn Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist*, II, 583.

(ö. 234/849) “*Kitâbu't-tevhîd alâ asnâfi'l-Müşebbihe ve'l-Cehmiyye ve'r-Revâfîz*”⁵⁵, Buhârî'nin (ö. 256/870) “*Halku ef'âli'l-'ibâd*”, Osman b. Saîd ed-Dârimî (ö. 280/894)⁵⁶, İbn Kuteybe ve İbn Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 322/934) “*Kitâbu İhtilâfi'l-lafz ve'r-reddu ale'l-Müşebbihe ve'l-Cehmiyye*”⁵⁷, İbn Teymiyye'nin (ö. 622/1328) “*Beyânü telbîsi'l-Cehmiyye fi te'sîsi bida'ihimü'l-ke'lâmîyye*”, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350)“*İctimâ'u'l-cüyûşi'l-İslâmîyye alâ gazvi'l-Mu'attılave'l-Cehmiyye*”ve Cemâleddin el-Kâsımî'nin (ö. 1332/1914) “*Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*”adlı eserleri Cehmiyye'ye karşı yazılan reddiyeler arasında yer almaktadır.⁵⁸

3. Kaderiyye ve Mu'tezile'ye Karşı Yazılan Reddiyeler

Peygamberimizin âhirete irtihâlinden sonra ilk konuşulan meseleler arasında kader inancı da yer almaktadır. Kader inancı İslâm târihinin hemen her döneminde tartışılmış, kelâmcılar arasında ihtilâf sebeplerinden biri olmuştur. Hz Peygamberin ashabının büyüklerinin henüz hayatta olduğu dönemlerde kader konusunda ilk konuşan kimse Ma'bed el-Cühenî'dir (ö. 83/702). Ma'bed el-Cühenî aynı zamanda Kaderiyye adı verilen fırkanın kurucusu kabul edilmiş, kendisinden sonra görüşleri Gaylân ed-Dimeşkî (ö. 120/737) tarafından devam ettirilmiştir. Ma'bed el-Cühenî ve Gaylan ed-Dimeşkî'nin kadere dâir görüşleri Allah'ın, kulları üzerindeki ezeli ilminin reddi yönünde oluşmuştur.

⁵⁵ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 517.

⁵⁶ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 517.

⁵⁷ Niyazi Kahveci, “Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma”, *Dini Araştırmalar*, s. 70.

⁵⁸ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 517.

Bu görüşlerin oluşmasında Emevî iktidârının cebrî kader anlayışıyla yaptığı zulümleri Allah'ın kaderine isnâd etmesi etkili olduğu gibi, Ma'bed el-Cühenî'nin dinî alt yapısı da etkin rol oynamıştır. Nitekim kaynaklarda Ma'bed el-Cühenî ve Gaylan ed-Dimeşkî'nin bu görüşleri Hıristiyan teologlardan aldığına ve yaymaya çalıştığına dair bilgiler bulunmaktadır.⁵⁹ Ma'bed el-Cühenî'nin kader konusunda ortaya koyduğu görüşler dönemin bazı İslâm âlimleri tarafından “sapkın ve insanları da saptırıcı” olarak vasıflandırılmasına neden olmuştur. İdârî gücü ele geçirmesinden korkulan Ma'bed el-Cühenî, kadere dair fikirleri sebebiyle Şam'da hicrî 80 yılında çarmıha gerilerek öldürülmüştür.⁶⁰

Ma'bed el-Cühenî ve Gaylan ed-Dimeşkî tarafından ortaya koyulan kader anlayışı, bu hususta dile getirilen iki aşırı düşünceden birini oluşturmaktadır. İbn Abbas (ö. 68/687), İbn Ömer (ö. 73/693) gibi sahâbilerin hayatta olduğu dönemde dile getirilen bu görüş, bu sahâbiler tarafından tenkit edilmiştir. Ashâb-ı kirâm, kaderi reddeden kimselerin infâkının kabul edilmeyeceği, cenâze namazlarının kılınmayacağı yönünde fetvâ verirken, kaderi inkâr eden kimselerden uzak olduklarını ifade etmişlerdir.⁶¹ Emevîlerin zorunluluk içeren kadercilik anlayışı karşısında insan irâdesini öne çıkaran, ancak Allah'ın kullar üzerindeki ezeli ilmini inkâr eden Kaderiyye'ye karşı bir çok kelâm âlimi tarafından reddiye yazılmıştır. Hasan-ı Basrî'nin “*Risâle fi'l-kader*”i⁶², Amr

⁵⁹ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 37-38.

⁶⁰ Zehebî, Şemseddîn Muhammed, *Siyeru-a'lâmi'n-nübelâ*, Lübnan: Beytu'l-efkâri'd-devliyye, 2004, III, 3895.

⁶¹ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 37.

⁶² Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 517.

b. Ubeyd'in (ö. 144/761) "*er-Redd ale'l-Kaderiyye*"si, Ebû Hanîfe (ö. 150/767)⁶³, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)⁶⁴, Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), İbrâhim b. İshak el-İbâdî (ö. 910)⁶⁵ ve İbrâhim el-Alevî'nin "*er-Redd ale'l-Kaderiyye*"si⁶⁶, Ebu'l-Huzeyl Allâf'ın "*er-Redd ale'l-Kaderiyye ve'l-Mücbire*"si⁶⁷, İbn Ebi'l-Hattâb Zeydu'l-Hamdânî'nin (ö. 262/875) "*Kitâbu'r-Reddi alâ Ehli'l-kader*"i, Hâdi Yahya b. Hüseyin'in (ö. 298/910) "*er-Redd ale'l-Mucebbire ve'l-Kaderiyye*"⁶⁸adlı eseri Kaderiyye'ye yazılan reddiyeler arasındadır. Bu reddiyeler dışında "kader" kelimesinin kullanıldığı ve insan irâdesi ile kader inancı arasındaki ilişkiyi cebr bağlamında ele alan reddiyeler de vardır. Zürâre b. A'yün'ün "*el-İstîtâ'a ve'l-cebr*"i, Hişâm b. Hakem'in "*el-Cebr ve'l-kader*"i, Şerîf el-Murtazâ'nın "*İnkâzü'l-beşer mine'l-cebr ve'l-kader*"i, Fahreddin er-Râzî'nin "*Risâle fi'l-cebr ve'l-kader*"i, Muhyiddin ibnü'l-Arabî'nin "*Şümusü'l-fikeri'l-münkız min ulümati'l-cebr ve'l-kader*"i, Nasîrüddin et-Tûsî'nin "*Risâle fi'l-cebr ve'l-kader*"i, Zâhid Kevserî'nin "*el-İstibşâr fi't-tahaddüş ani'l-cebr ve'l-ihdiyâr*"ı ve Mustafa Sabri Efendi'nin "*Mevkıfû'l-beşer tahte sultâni'l-kader*"adlı eseri bunlar arasında sayılabilir.⁶⁹

İslâm mezhepleri içerisinde hakkında çokça reddiye yazılan fırkalardan biri de Mu'tezile'dir. Mu'tezilî görüşlerin ana fikrini tevhid ilkesi oluşturmaktadır. Mu'tezilî

⁶³ İbn Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist*, II, 586.

⁶⁴ Niyazi Kahveci, "Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma", *Dinî Araştırmalar*, s. 83.

⁶⁵ İbn Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist*, II, 586.

⁶⁶ Niyazi Kahveci, "Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma", *Dinî Araştırmalar*, s. 84.

⁶⁷ İbn Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist*, II, 586.

⁶⁸ Bahsi geçen eser ve Ebu'l-Huzeyl Allâf'ın *er-Redd ale'l-Kaderiyye ve'l-Mücbire*⁶⁸, Hâdî ile'l-Hak Yahyab. Hüseyin'in *er-Redd ale'l-Mücbire ve'l-Kaderiyye*, Amr b. Ubeyd'in *er-Redd ale'l-Kaderiyye* adlı eserlerinde 'Kaderiyye' ile Cebriyye kastedilmektedir; Niyazi Kahveci, "Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma", *Dinî Araştırmalar*, s. 83.

⁶⁹ Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *DİA*, XXXIV, 516.

kelâmcılar, mezhebin beş esasının başına tevhîdi yerleştirmiş⁷⁰, görüşlerini bu esasa göre şekillendirmişlerdir. Mu'tezile'nin en fazla eleştirildiği hususlardan biri sıfatlar konusudur. İlk defa Müşebbihe ve Mücessime ile Allah ve yaratılmış varlıklar arasındaki statü farkı ortadan kaldırılıp Allah'ın mahlûkât ile bir telakkî edilmesiyle, aşkın ulûhiyet inancı reddedilmiştir. Mu'tezile, Allah'ın zâtını yaratılmış varlıkların özelliklerinden tenzîh etmek ve teşbîh görüşlerini reddetmek amacıyla sıfatları nefy düşüncesini benimsemiştir.⁷¹ Sıfatlar konusunda nefy düşüncesini ilk dile getiren Cehmiyye'dir. Mu'tezile, Cehmiyye'den sıfatların nefyi düşüncesini aldığı için Cehmiyye olarak da adlandırılmış, Mu'tezile'ye bu isimle reddiyeler yapılmıştır. Mu'tezile, tevhîd ilkesi doğrultusunda Allah'a ezeli sıfatları masdar sîgalarıyla nispet etmekten imtina etmiştir. Allah için zâtı dışında ezeli sıfatlar düşünülürse bu Allah'tan başka kadîmlerin varlığı anlamına gelir. Ancak Mu'tezile, *Kur'ân-ı Kerîm*'de ism-i fâil kalıplarıyla geçen sıfatları Allah'a nispet etmekte ve zâtıyla bu sıfatlara sahip olduğunu iddiâ etmektedir⁷².

Mu'tezile, yine tevhîd ilkesine halel getirmemek için Allah'ın ahirette görülmesi demek olan ru'yetullâhı inkâr etmiş, *Kur'ân-ı Kerîm*'in yaratılmış olduğunu savunmuştur⁷³. Bu görüşleri sebebiyle başta ehl-i hadîs ulemâsı olmak üzere bir çok âlimin tenkitlerine maruz kalmıştır. Selefî âlimler Mu'tezile'nin bâtil ve bid'at saydıkları fikirleri eleştirmek amacıyla müstakil reddiyeler hazırlamışlardır. Mu'tezilî düşünceler

⁷⁰ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 44.

⁷¹ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 214.

⁷² Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 215.

⁷³ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 44.

sadece Selef metodunu benimseyen âlimler tarafından tenkit edilmemiş, Sünnî kelâmcılar da bu görüşleri eserlerinde ele almış ve bunlara karşı cevaplar hazırlamışlardır. Makâlât, fırak, milel ve nihâl türü eserler de Mu'tezilî fikirlerin eleştirildiği eserler arasında yer alır.

Selefiyye'den Mu'tezilî görüşlere karşı yazılan reddiyelerin Cehmiyye ve Zanâdika adı altında yazıldığını görüyoruz. Ehl-i Hâdîs'in en önemli temsilcilerinden Ahmed b. Hanbel'in "*er-Red ale'z-zanâdika ve'l-Cehmiyye*", Buhârî'nin "*Halku ef'âli'l-ibâd*", Dârimî'nin "*er-Red ale'l-Cehmiyye ve'r-red alâ Bişr el-Merîsî*", İbn Kuteybe'nin "*Kitâbu ihtilâfi'l-lafz ve'r-reddu ale'l-Müşebbihe ve'l-Cehmiyye ve Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*" adlı eserleri Selef âlimlerinin Mu'tezilî fikirlere karşı yazmış oldukları reddiyelerdir. Bu eserlerde Mu'tezile'nin Kur'ân ayetlerine getirmiş oldukları te'viler eleştirilmiş, sıfatların nefyi, kulun kendi fiillerini yaratması, *Kur'ân-ı Kerîm*'in yaratılmışlığı gibi görüşler reddedilmiştir. İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye gibi müteahhirûn dönemi Selef âlimlerinin de Mu'tezile mezhebine reddiyeleri vardır. İbn Teymiyye "*Beyanü telbîsi'l-Cehmiyye fi te'sîsi bida'ihimü'l-ke'lâmiyye*", "*Minhâcu'l-ittidâl fi nakzi kelâmi Ehli'r-Rafzi ve'l-İ'tizâl*", İbn Kayyim el-Cevziyye "*Şavâiku'l-münezzel ale'l-Cehmiyye ve'l-Muattıla ve İctimâ'u'l-cüyûşi'l-İslamiyye alâ gazvi'l-Mu'attıla ve'l-Cehmiyye*" eserlerini Mu'tezile'nin görüşlerini reddetmek için kaleme almışlardır⁷⁴.

Ehl-i Sünnet kelâmcıları ve mezhepler târihi müelliflerinin üzerinde durdukları

⁷⁴ Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *DİA*, XXXIV, 517.

görüşlerden bir kısmı da Mu'tezile'ye aittir. Bu literatürde de Mu'tezile'nin fikirleri tenkit edilmiş, Mu'tezilî kelâmcılar bid'at sahipleri olarak değerlendirilmiştir. Ebû Hanîfe ve Mukâtil b. Süleyman “*er-Red ale'l-Kaderiyye*”⁷⁵, Ebû Ca'fer el-Ahvel (ö. 160/777), İbn Küllâb, Hişâm b. Hakem ve Hafs el-Ferd (ö. 204/820) “*er-Red ale'l-Mu'tezile*”⁷⁶, İbn Miksem el-Attar (ö. 354/865) “*er-Red ale'l-Mu'tezile*”, Yâfî (ö. 768/1367) ise “*Merhemü ileli'l-Muattıla fi'r-reddi alâ eimmeti'l-Mu'tezile*”, İmam Ebü'l-Hasan el-Eş'arî “*Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*”, “*Alâ Ebi'l-Huzeyl fi ma'lûmâtillâhi ve maktûrâtihî*”, “*Fi'r-reddi fi'l-harekât alâ Ebi'l-Huzeyl*”, “*Nakzu kelâmi 'Abbad b. Süleyman*”, “*en-Nakzu'l-latîf ale'l-İskâfî ve Nakzu nakzi te'vîli'l-edille ale'l-Belhî*”, Ebû Mansûr el-Mâturidî “*Beyânü vehmi'l-Mu'tezile*”, “*Reddu usûli'l-hamse li Ebî Ömer el-Bâhilî*”, “*Reddu evâili'l-edille li'l-Ka'bî*”, “*Reddu tehzîbi'l-cedel li'l-Ka'bî*”, “*Reddu vâidi'l-füssâk li'l-Ka'bî*”, Ebu'l-Hüseyin el-Malatî (ö. 377/987) “*et-Tenbîh ve'r-red*”, Abdulkahir el-Bağdâdî (ö. 429/1037) “*el-Fark beyne'l-fırak*”, el-İsferâyinî (ö. 418/1027) “*et-Tebisîr fi'd-dîn*” ve İbn Hazm (ö. 456/1064) “*el-fas*”⁷⁷ adlı eserinde Mu'tezile'nin görüşlerine reddiyeler yazmıştır.⁷⁸

Şîa içerisinde Halil en-Nişabûrî (ö. 260/873) “*Kitâbu'r-red ale'l-A'sam*”⁷⁹, Hişâm b. Hakem “*Kitâbu'r-red alâ men kâle bi imâmeti'l-mefdûl*”, “*Kitâbu'l-vasiyye ve'r-reddu alâ men enkerahâ*”, “*Kitâbu'r-red ale'l-Mu'tezile fi Talha ve'z-Zübeyr*”, “*Kitâbu'r-red ale'l-Mu'tezile*”, Yahya er-Râvendî (ö. 245/913) “*Kitâbu'r-redale'l-*

⁷⁵ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 516.

⁷⁶ İbn Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist*, II, 587.

⁷⁷ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 517.

⁷⁸ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 517.

⁷⁹ Niyazi Kahveci, “Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma”, *Dinî Araştırmalar*, s. 77.

Mu'tezile fi'l-va'd ve'l-menzile beyne'l-menzileteyn", Sehl b. Nevbahtî (ö. 310/922) "*Kitâbu'r-red alâ men kâle bi'l-mahlûk*", Musa en-Nevbahtî (ö. 311/923) "*er-Reddu alâ Ebi'l-Huzeyl el-Allâf*", "*er-Reddu alâ Ca'fer b. Harb fi'l-Îmâme*", "*er-Reddu alâ'l-Osmâniyye li'l-Câhız*", "*er-Reddu alâ ashâbi'l-menzile beyne'l-menzileteyn fi'l-va'id*", Muhammed b. Kıbbe er-Râzî (ö. 317/929) "*er-Reddu alâ Ebî Ali el-Cübbâî*" ve Ebü'l-Hasan el-Muhallebî el-Ezdî (ö. 352/963) "*Kitâbu tenâkuzi ekâvîli Mu'tezile*" adlı eserini Mu'tezile'yi reddiye mahiyetinde hazırlamıştır.⁸⁰

Daha önce Mu'tezile'den olup da sonradan ayrılan kelâmcılar arasında da Mu'tezile'ye reddiye yazarlar vardır. Eş'ariyye'nin kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Dırâr b. Amr, Hafs el-Ferd, İbnu'r-Râvendî bunlar arasındadır. Dırâr b. Amr'ın Mu'tezilî kelâmcılardan Muammer b. Abbâd'a (ö. 215/830) "*er-Red ale'l-Muammer*"⁸¹, Cehmiyye'ye "*Kitâbu'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Gaylâniyye*" adlı reddiyeleri vardır.⁸² Bağdat Mu'tezilesi kurucularından Bişr b. Mu'temir mezhep içerisindeki bir çok kelâmcıya reddiye yazmıştır. Ebu'l-Huzeyl, Nazzâm (ö. 230/835), Mevsîlî (ö. 684/1284), Dırâr b. Amr, Ebû Celde, Ebûbekr el-Asam gibi kelâmcılara reddiye yazan Bişr b. Mu'temir'in yanında, Ebü'l-Huzeyl el-Allaf Ebûbekr el-Asam'a, Ebûbekr el-İskâfî (ö. 240/854) Câhız'a, Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) Ebü'l-Huzeyl el-Allâf'a, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî; Câhız, Nazzâm, Berzeî (ö. 292/905) gibi kelâmcılara reddiye yazmıştır.⁸³ Bunlarla birlikte mezhebin kurucularından Amr b. Ubeyd'in "*er-Red ale'l-*

⁸⁰ Niyazi Kahveci, "Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma", *Dinî Araştırmalar*, s. 78.

⁸¹ Niyazi Kahveci, "a.g.m", *Dinî Araştırmalar*, s. 78.

⁸² Niyazi Kahveci, "a.g.m", *Dinî Araştırmalar*, s. 84.

⁸³ Niyazi Kahveci, "a.g.m", *Dinî Araştırmalar*, s. 79.

Kaderiyye”, Ebûbekr el-Asam'ın “*Kitâbu'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Gaylâniyye*”, Câhız'ın (ö. 255/869) “*Kitâbu'r-red ale'l-Cehmiyye*”, İsa b. Subayh'ın “*Kitâbu'r-red ale'l-Cehmiyye*” isimli reddiyeleri vardır.⁸⁴

Mu'tezile'nin görüşlerine sonraki devirlerde de reddiye yazan âlimler olmuştur. Mekkî Mehmed Efendi'nin (ö. 1212/1792) “*Îmân-ı Mücerredin Adem-i Nef'i Hakkındaki Mu'tezile Delillerinin Reddi*” adlı eseri bunlar arasındadır.⁸⁵

4. Şîa'ya Karşı Yazılan Reddiler

Şîa, Hz Ali ve onun soyundan gelen imamların Hz Peygamber'den sonra nass ile halîfe olması gerektiğini savunan i'tikâdî mezheptir. Şiiliğin ortaya çıkışı siyâsî meselelere dayansa da fırka, daha sonra i'tikâdî bir veçhete bürünmüştür. Şîî kelâmcıların Hz Ali ve soyunun imâmetini inanç meselesi gibi değerlendirmesi, siyâsî bir mesele olan bu hususun Sünnî kelâm kitaplarında ele alınmasını gerekli kılmıştır. Şîî kelamcılar Şiiliğin, Hz Ali ve Muâviye arasında geçen hilâfet tartışmaları sonucunda doğduğunu savunmaktadır. Nitekim bu mücadelelerde Hz Ali saflarında yer alan kimseler '*Şîatu Ali*' olarak adlandırılmıştır. Bazı Şîî âlimlere göre Şiiliğin müessisi Hz Peygamber'dir. Onlara göre Rasûlullah (s.a.s) sağlığında kendisinden sonra imâmetin Hz Ali ve soyundan devam edeceğini bildirmiştir.⁸⁶ Şîa, Kırtas ve Ğadîr-i Hum gibi olayları

⁸⁴ Niyazi Kahveci, “Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma”, *Dinî Araştırmalar*, s. 84.

⁸⁵ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 517.

⁸⁶ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 36.

imâmet görüşüne delil olarak göstermektedir.⁸⁷ Şiilik bu fikirler etrafında teşekkül etse de sonraları Şîî kelâmcılar pek çok i'tikâdî meselede farklı görüşler ortaya koymuşlardır. İmamların masum oluşu, takiyye, ric'at, bedâ, sıfatların nefyi gibi Şîî inançları bunlar arasındadır.⁸⁸

Şiilik bazı görüşleri itibariyle Mu'tezile'ye yakın görünmektedir. Nitekim Mu'tezile mezhebi gibi Şîa da sıfatların nefyini savunmuştur.⁸⁹ Şîa'nın görüşlerinin temelinde vasiyyet vardır. Şîî kelâmcılar bu inanç çerçevesinde görüşlerini oluşturmuşlardır. Vasiyyet bütün Şiilerin kabul ettiği bir inanç olsa da muhtevası itibariyle farklı yaklaşımları barındırmaktadır. Şiiliğin kolları olan İmâmiyye, Zeydiyye ve İsmâiliyye farklı velâyet anlayışları ortaya koymuştur. Bu durum çeşitli kollara mensup Şîî kelâmcıların, birbirlerinin görüşlerini reddettiği eserlerin oluşumuna zemin hazırlamıştır.⁹⁰

Kelâm kitapları Şîa'ya karşı yazılan bir çok eleştiriyi içermektedir. Bu çerçevede daha çok üzerinde durulan konu hilâfet meselesi olmuştur. Ehl-i Sünnet, Mu'tezile gibi kelâm ekolleri Şîa'nın görüşlerine reddiyeler yazarken, Şîa içerisinde de karşılıklı reddiyeleşmelerin olduğunu görmekteyiz. Mu'tezilî kelâmcı Ebû Bekir el-Esam'ın “*Kitâbu'r-red alâ Hişâm fi't-teşbîh*”, Dırar b. Amr'ın “*Kitâbu'r-red ale'r-Râfida ve'l-Haşviyye*” ve Bişr b. Mu'temir'in “*er-Red alâ Hişâm b. Hakem*” ve “*Kitâbu'r-red ale'r-*

⁸⁷ Hasan Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", *Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı. XXXVI, (1997) s. 92.

⁸⁸ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 36.

⁸⁹ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 218.

⁹⁰ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 36-37.

Râfida” eserini Şîa'ya karşı oluşturduğu bilinmektedir.⁹¹

Şîa'nın görüşlerine birçok Selefi âlim tarafından müstakil reddiyeler yazılmıştır. İbn Teymiyye “*Minhâcu's-sünne*”adlı eserinde Şîa'nın görüşlerine geniş bir yer ayırmıştır. Bundan başka Abdulaziz Dihlevî (ö. 1052/1642) “*Tuhfetu'l-İsnâ Aşeriyye*”, Zehebî (ö. 748/1348) “*el-Mültekâ min minhâci'l-i'tidâl fî nakzi kelâmi Ehli'l-İ'tizâl*”, Abdullah b. Muhammed Guneyman (ö. XXI. Yüzyıl) “*Muhtasaru minhâcu's-sunne li İbn Teymiyye*”, İbn Hâcer el-Heytemî (ö. 974/1566) “*Şavâiku'l-muhrika alâ Ehli'r-Rafz ve'd-dalâl ve'z-zendeka*”adlı eserlerinde Şîi fikirleri eleştirmişlerdir.⁹²

Şii kelâmcılar tarafından aşırı görüşlü Râfızîlere ve gulat fırkalara karşı pek çok reddiye yazılmıştır. Zeydiyye'den İbrahim b. el-Alevî er-Ressî'nin “*er-Red ale'r-Râfıza*”, “*er-Red ale'r-Ravâfiz min ashâbi'l-ğuliv*”, Kasım el-İyânî'nin (ö. 393/1004) “*er-Red ale'r-Râfıza*” isimli eserleri bu meyanda yazılan reddiyeler arasındadır.⁹³ Bunların yanında Hişâm b. Hakem “*Kitâb'ur-red alâ Hişam el-Cevâlikî ve Kitâbu'r-red ale's-Şeytânî't-Tâk*”, Yunus b. Abdurrahman (ö. 208/823) , Ali b. Mehziyâr el-Ahvâzî (ö. IX. Yüzyıl) , Abdullah el-Kummî (ö. 883'ten sonra), Hasan b. Saîd (ö. X. Yüzyıl), Hasan b. Bekrân (ö. 390/999), Ubeydullah Gadâirî (ö. 411/1020) “*er-Red ale'l-ğulât*”⁹⁴, Ressî “*er-Red min ashâbi'l-ğuliv*”⁹⁵, “*er-Red ve'l-ihcâc alâ Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye*”, Uneys et-Temîmî (ö. 224/838) “*er-Red ale'l-Ğâliyye*”, İbrahim b. Ebî Hafs (ö. IX. Yüzyıl) “*er-Red ale'l-Ğâliyye ve Ebî'l-Hattâb*”ve Ubeydullah Gadâirî “*er-Red*

⁹¹ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 518.

⁹² Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 517-518.

⁹³ Niyazi Kahveci, “Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma”, *Dinî Araştırmalar*, s. 83.

⁹⁴ Niyazi Kahveci, “a.g.m”, *Dinî Araştırmalar*, s. 80.

⁹⁵ Niyazi Kahveci, “a.g.m”, *Dinî Araştırmalar*, s. 83.

ale'l-Müfevvida" isimli reddiyeler aşırı Şiileri tenkit için hazırlamıştır.⁹⁶

Vasiyyet inancı muhteva itibariyle Şiiliğin kolları arasında değişmektedir. İsnâaşeriyye veya İmâmiyye adı verilen fırka imâmeti Muhammed Mehdî el-Muntazar (g. 260/873) ile sonlandırırken, İsmâiliyye ve Zeydiyye'nin imâmet anlayışları farklıdır. İsmâilîler İmâmiyye'den farklı olarak Ca'fer-i Sâdık'tan (ö. 148/765) sonra Musâ Kâzım (ö. 182/799) yerine Ca'fer-i Sâdık'ın torunu Muhammed b. İsmâil'i (ö. 179/809) yedinci imam olarak kabul etmektedir.⁹⁷ Zeydiyye ise Hz Hüseyin'in Ali Zeyne'l-Âbidîn'den (ö. 94/713) torunu Zeyd b. Ali'nin imâmetini kabul eden fırkadır.⁹⁸ Şîa'daki bu farklı imâmet anlayışları farklı i'tikâdî görüşleri beraberinde getirmiştir. Bu durum, Şîa'da fırkalar arası reddiye literatürünün teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Şîi literatürde İsmâiliyye'ye karşı pek çok reddiye yazılmıştır. İsmâiliyye, bâtinî yorumları öne çıkarması sebebiyle reddiye türü eserlerde 'Bâtiniyye' olarak da adlandırılmıştır. Fâris b. Hâtim el-Kazvînî (ö. 350/864) "*Kitâbu'r-red alâ İsmâiliyye*", "*Kitâbu'r-red ale'l-Karamita*"⁹⁹, Murtezâ Zeydî (ö. 310/921) "*er-Red ale'l-Karamita*", Fazl b. Şazan en-Nisabûrî "*Kitâbu'r-red ale'l-Bâtiniyye ve'l-Karamita*", İbrahim b. Ca'fer Ebû Abdullah en-Nûmânî (ö. 360/971) "*er-Red ale'l-İsmâiliyye*", Ebû Muhammed b. Ali Abdek (ö. 360/971) "*Kitâbu'r-red ale'l-İsmâiliyye*", İbn Mâlik el-Hammâdî (ö. 470/1077) "*Keşfu'l-esrâri'l-Bâtiniyye*", İmam Gazzâlî "*Fedâihu'l-Bâtiniyye*", Hasan ed-Deylemî (ö.

⁹⁶ Niyazi Kahveci, " Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma ", *Dinî Araştırmalar*, s. 80.

⁹⁷ Mehmet Ali Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kazım ile Ali Rıza Dönemi Şiiliği ve Abbâsîler*, İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010, s. 68.

⁹⁸ İsa Doğan, "Zeydiyye Mezhebi", *Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı. 3, (1989), s. 90.

⁹⁹ Niyazi Kahveci, "Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma", *Dinî Araştırmalar*, s. 81.

711/1311) “*Beyânu mezhebi'l-Bâtuniyye*”¹⁰⁰ve Ebu'l-Hasan el-Ezdî (ö. 352/963) “*Kitâbu'r-red ale'l-İsmâiliyye*”, “*Kitâbu'r-red ale'l-İsmâiliyye fi'l-meâd*” adlı reddiyelerle İsmâiliyye'nin fikirlerini tenkit etmişlerdir.¹⁰¹

Şîa'nın kollarından imâmeti Musâ Kâzım'la sonlandıran Vâkıfiyye hakkında da bir çok reddiye yazılmıştır. İsmail en-Nevbahtî (ö. 311/922) “*Kitâbu'r-red ale'l-Tatarî fi'l-imâme*”, “*Kitâbu'r-red ale'l-Vâkıfa*”, Babeveyh el-Kummî (ö. 385/995) “*er-Red ale'l-Vâkıfa*”, Hâtim el-Kazvînî (ö. 961) “*Kitâbu'r-red ale'l-Vâkıfa*”, İshak b. Ribât (ö. X. Yüzyıl) “*Kitâbu'r-red ale'l-Vâkıfa*”, “*Kitâbu'r-red ale'l-Fâtıhiyye*” eserlerini Vâkıfiyye'ye reddiye olarak yazmışlardır.¹⁰²

Zeyd b. Ali'nin önderliğinde siyâsî bir hareket olarak kurulan Zeydiyye'nin görüşlerini Hüseyin b. İşkîb (ö. 270/883), Muhammed b. Kıbbe er-Râzî, Abdullah el-Kummî (ö. 301/913) “*er-Red ale'z-Zeydiyye*”, Muhammed er-Tâî (ö. X. Yüzyıl) “*Kitâbu'r-red ale's-Selmâniyye*”, İsmail b. Kâsım “*Kitâb fi's-sıfât li'r-reddi alâ Ebi'l-Attâhiyye*”, Ebü'l-Hasan el-Ezdî “*Kitâbu'r-Red ale'z-Zeydiyye*” eseriyle eleştirmiştir.¹⁰³

Şîa'ya son dönemde yazılan reddiyeler de olmuştur. Ahmed Feyzi Çorûmî'nin (ö. 1327/1909) “*Reddi'l-bâtil*”, Ali Âli-i Muhsin'nin “*Keşfu'l-hakâik red alâ hâzihî nasîhatî ilâ kulli Şîî*”, Âlâ Bekir'in (ö. XXI. Yüzyıl) “*Akîdetü Ehli's-sünneve'l-cema'a fi's-sahâbe ve Ehli'l-Beyt ve'r-red ale'ş-Şîati'l-İsnâaşeriyye*” adlı reddiyesi bunlar arasındadır.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 518.

¹⁰¹ Niyazi Kahveci, “Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma”, *Dinî Araştırmalar*, s. 82.

¹⁰² Niyazi Kahveci, “a.g.m”, *Dinî Araştırmalar*, s. 81.

¹⁰³ Niyazi Kahveci, “a.g.m”, *Dinî Araştırmalar*, s. 80-81.

¹⁰⁴ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 518.

5. Modern Dönemde Yazılan Reddiyeler

Kelâm âlimlerinin görüşlerinden dolayı reddiye yazdıkları fırkalardan bir kısmı da son dönemde ortaya çıkan, bid'atleri savunmada ileri gitmiş, dalâlete düşmüş yahut radikal eksenli dînî görüşlere sahip fırkalardır. Bu fırkalardan bir kısmı sonradan ortaya konulan görüşler, benimsenen fikirler yoluyla İslâm'la bağlantısını kesmiş, yeni bir din görünümü kazanmıştır. 19. yüzyılda kurulan Bâbîlik bunlar arasındadır. Sonraları Bahâiyye olarak devam eden Bâbîlik, zamanla ortaya konulan görüşlerle İslâm'dan uzaklaşmış, karma bir din halini almıştır. Bâbîlik hakkında bir çok te'lîf ve reddiye yazılmıştır. Abdürrezzak el-Hüseynî'nin “*el-Bâbiyyun ve'l-Bahâiyyun fî hâzirihi ve mâzîhi*”, Ethem Ruhi Fığlalı'nın (d. 1356/1937)“*Bâbîlik ve Bahâîlik*”, Muhsin Abdulhamid'in “*Hâkîkatu'l-Bâbiyye ve'l-Bahâiyye*”, Muhammed el-Bâkır'ın (ö. 144/743)“*el-Hakâiku'd-dîniyye fî'r-red ale'l-akâidi'l-Bahâiyye*”, M. Zerrin Akgün'ün “*İslamiyet Bakımından Bâbîlik ve Bahâîlik*” ve Mustafa M. el-Hadîdî'nin “*el-Kavlü'l-hakfî'l-Bâbiyye ve'l-Bahâiyye ve'l-Kâdiyaniyye ve'l-Mehdiyye*”adlı çalışmaları İslâm'a göre Bâbîliğin konumu ortaya koymaya yönelik olmakla birlikte Bâbîliğin görüşlerine yönelik tenkitleri de içermektedir.¹⁰⁵

Son dönemde İslâm'ın inanç ilkelerine aykırı fikirleriyle öne çıkan fırkalardan bir tanesi de Kâdiyânîlik'tir. Kâdiyânîlik Mirza Gulam Ahmed (ö. 1908) tarafından kurulmuş, onun görüşleri ile sistemli hale gelmiştir. Gulam Ahmed, kendini sırasıyla müceddid, mehdî ve nebî olarak mensuplarına tanıtmış, Kâdiyânîlik bu inançlarından

¹⁰⁵ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 518.

dolayı İslâm kelâmcıları tarafından eleştirilmiştir. İslâmî bir fırka olarak ortaya çıkan Kâdiyânîlik bahsi geçen inançları dışında siyâsî bir veçhede de sahiptir. İngilizlerin Hindistan'ı işgal ettikleri bir dönemde İslâmî cihâdı engellemeye yönelik fikirler ortaya koyan Gulam Ahmed ile Kâdiyânîlik zamanla İslâm'dan uzaklaşmıştır.¹⁰⁶ Kâdiyânîliğe dönemin önemli İslâm âlimlerinden Muhammed İkbal (ö. 1357/1938) “*İslam and Ahmedism*”, İsmâ Abduzzâhir “*el-Kâdiyâniyye: Neş'etuhâ ve tetavvuruhâ*”, Ebu'l-Âlâ el-Mevdûdî (ö. 1399/1979) “*Mâhiyetu'l-Kâdiyâniyye*”, İhsan İlâhî Zâhir (ö. 1407/1987) “*Qadiyaniat*” ve Ebu'l-Hasan en-Nedvî (ö. 1420/1999) “*el-Kadiyânî ve'l-Kadiyâniyye*” isimli eserleriyle reddiyeler yazmışlardır.¹⁰⁷

Son dönem mezhep ve ekolleri içerisinde daha çok öne çıkan, Suudi Arabistan'da Muhammed b. Abdulvehhâb (ö. 1206/1792) tarafından kurulmuş olan Vehhâbîlik'tir. Vahhâbîler kendilerini İslâm dünyasına Ehl-i Sünnet olarak tanıtmaktadır. Ahmed b. Hanbel, İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye gibi Selefî âlimleri takip eden bu dinî akım tevessül, şefaât inançlarını reddetmekte, bu inançları benimseyen kimseleri şirk ile suçlamaktadır.¹⁰⁸ Tevhîd inancını ve şirk kavramını öne çıkaran Vehhâbîler, Suûdî Arabistan'da mezar ve türbeleri Allah'a ortak koşmaya sebebiyet vermesinden ötürü yıkmışlardır. Radikal fikirler ortaya koyan, Ehl-i Tasavvuf'u şirke düşmekle itham eden Vehhâbîliğe birçok İslâm âlimi tarafından reddiye yazılmıştır. Muhammed b. Abdulvehhâb'ın bu görüşlerine karşı kardeşi Süleyman “*eş-Şavâiku'l-*

¹⁰⁶ Ethem Ruhi Fığlalı, “Kâdiyânîlik”, *DİA*, XXIV, 137.

¹⁰⁷ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 139.

¹⁰⁸ Mehmet Ali Büyükkara, “Vehhâbîlik”, *DİA*, XIII, 612.

ilâhiyye fi'r-reddi ale'l-Vehhâbiyye” isimli bir reddiye yazmıştır. Ahmed b. Ali el-Basrî el-Kabbânî'nin (ö. XIX. Yüzyıl) “*Faslu'l-hitâb fi reddi dalâleti İbn Abdilvehhâb*”, Ahmed b. Zeynî Dahlan'ın (ö. 1304/1886) “*Dürerü's-seniyye fi'r-reddi ale'l-Vehhâbiyye*”, Şeyh Dâvud'un (ö. XIX. Yüzyıl)“*Hakâiku'l-İslâmiyye fi reddi alâ mezâimi'l-Vehhâbiyye bi edilleti'l-kitâb ve's-sünneti'n-nebeviyye*”, Süleyman el-Bağdâdî'nin (ö. 1231/1816) *Minhâtu'l-Vehhâbiyye fi reddi'l-Vehhâbiyye* ve Muhammed Hüseyin Kâşifulgıtâ'nın (ö. 1333/1915) “*Nakzu fetavâ'l-Vehhâbiyye*”adlı eseri Vehhâbiliğe yazılan reddiyeler arasında yer alır.¹⁰⁹

Ca'fer Sübhânî'nin (ö. 1347/1929) “*Maa'l-Vehhâbiyyîn fi hutûtihim ve akâidihim*” ve“*el-Vehhâbiyye fi'l-Mîzân*”, Muhammed Cevad el-Belâğî'nin (ö. 1352/1933) “*er-Red ale'l-Vehhâbiyye*” eserleri Şîî kelâmcılar tarafında Vehhâbiliğe karşı yazılan reddiyelerdir. Vehhâbîlerden Muhammed Halil Herrâs (ö. 1395/1975) bu eserlere reddiye mâhiyetinde “*el-Hareketu'l-Vehhâbiyye: Reddun alâ makâlin li düktür Muhammed el-Bahâ fi nakzi'l-Vehhâbiyye*” ve Nasır b. Abdulkerim (d. XXI. Yüzyıl) “*İslâmiyye lâ Vehhâbiyye*” adlı reddiyeleri hazırlamışlardır.¹¹⁰

C. Diğer Din Mensuplarına Karşı Yazılan Reddiler

Kelâmcılar reddiye yazarken diğer dinlere de ağırlık vermişlerdir. Özellikle ulûhiyet ve nübüvvetle alakalı meselelerde diğer dinlere yönelik reddiyelerin yazılmasını gerekli

¹⁰⁹ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 519.

¹¹⁰ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 519.

gören kelâm âlimlerinin Sümeniyye ve Berâhime'yi bu meyanda eleştirdiği, eserlerinde fikirlerine yer verdiği görülmektedir. Bunun yanında Ehl-i Kitâb'a reddiyeler yazan kelâm âlimleri, Hıristiyanlık ve Yahudiliğin ulûhiyet telakkîsi üzerine eğilmiş, reddiyelerinde Hz Peygamber'in nübüvvetine dair ispatlar getirmişlerdir.¹¹¹ Bunlar arasında müstakil reddiyeler olduğu gibi, herhangi bir kelâmî eserin bir bölümünde, söz konusu dîne ait inançların tenkit edildiği de görülmektedir.

1. Seneviyye ve Berâhime'ye Karşı Yazılan Reddiler

Seneviyye, ikili sisteme dayalı din anlayışını ifade etmektedir. Bu din anlayışına göre âlem Nur ve Zulmet adında iki ezeli varlık tarafından yönetilmektedir. Nur kâinatta iyiliği temsil ederken Zulmet kötülüğü temsil etmektedir. Dualist inanç sistemini yansıtan bu anlayış ile Müslümanlar fetihlerin genişlemesi sonucu Hint ve İran kökenli insanlar yoluyla tanışmışlardır. Özellikle Farsların Müslüman olması ile İslâm kelâmcılarında kadîm İran'ın dualist din anlayışlarına karşı hassasiyet başlamıştır. Nitekim İranlı şair İbn Mukaffâ'nın (ö. 142/759) öldürülmesinde İslâm'a karşı Maniheizm'i öne çıkaran “*Muârazatu'l-Kur'ân*” adlı eserin kendisine nispet edilmesi etkili olmuştur. Kelâmcılar, bu kültürlerin Müslümanlarla temasıyla İslâm'ın öne sürdüğü tek Allah inancına deliller getirmek ve bu ilâh telakkîsinin akli alt yapısını oluşturmaksadıyla iki ezeli ilâh anlayışı ortaya koyan Seneviyye'ye karşı reddiyeler

¹¹¹ Ramazan Biçer, "Kelâm Bilginlerinin Yahudi ve Hıristiyanlara Karşı Yaklaşımı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 150.

yazmışlardır. Bu reddiyelerin bazılarında 'Seneviyye' ve 'Ehl-i Tesnîye' gibi isimlendirmelerle Seneviyye'den bahsedilirken, bir kısmında 'Zındık' ve 'Zenâdika' gibi isimlendirmeler bulunmaktadır. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî Seneviyye'yi 'Ehlü't-Tesniye'adıyla ele almaktadır.¹¹²

Seneviyye'ye karşı yazılan reddiyelerin bir çoğu müstakil eserler değildir. Buna rağmen “*er-Red ale's-Seneviyye*”adıyla yazılan müstakil kitaplar da vardır. Bunlardan biri Mu'tezilî kelâmcı Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın yazdığı “*er-Red ale's-Seneviyye*”adlı reddiyedir.¹¹³ Bunun yanında İmam Ebû Mansûr el-Mâturidî “*Kitâbu't-tevhîd*” adlı eserinde Seneviyye'ye müstakil bir bölüm açmış ve görüşlerini eleştirmiştir. Eş'arîliğin kurucusu Ebu'l-Hasan el-Eş'arî “*Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*”, Bâkılânî (ö. 403/1013) “*et-Temhîd*”, Kâdî Abdulcebbâr (ö. 415/1024) “*el-Muğnî*”, Şehristânî (ö. 548/1153) “*el-Milel ve'n-nihal*”, İbn Hazm ise “*el-Fasl*” adlı eserinde Seneviyye'nin görüşlerini ele almıştır.¹¹⁴

Kelâm âlimlerinin reddiye yazdığı dînî akımlardan biri de Brahmanizm'dir. Brahman kelimesi, Sanskritçe'de 'b-r-h' kökünden türetilmiş olup “kutsal kudret, yüce hakikat” anlamını ifade etmektedir. Hint din anlayışında ise bu “kudrete sahip yaratıcı tanrı veya ona bağlı kimse” anlamlarında kullanılmaktadır. Brahmanizm, Hindistan'da kurulan, M.Ö. 1000 - M. S. 500 yılları arasında yaşayan ve Hinduizm'in başlangıcını teşkil eden dînî akımı ifade etmektedir. Günümüzde ilmî bir disiplin olarak Dinler

¹¹² Mustafa Sinanoğlu, "Seneviyye", *DİA*, XXXVI, 521.

¹¹³ İbn Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist*, II, 582.

¹¹⁴ Mustafa Sinanoğlu, "Seneviyye", *DİA*, XXXVI, 521-522; Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 519.

Tarihinde Hinduizm'le aynı anlamda kullanılmaktadır.¹¹⁵

Kelâm kaynaklarında 'Berhemiyye' ve 'Berâhime' adlarıyla zikredilen Brahmanizm, nübüvvetin inkâr edilmesi ve politeist bir tanrı anlayışına sahip olması yönüyle İslâm kelâmcıları tarafından çokça eleştirilmiştir. İmam Şâfiî (ö. 204/820), Bâkillânî, Kâdı Abdulcebbâr, Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), Bîrûnî (ö. 453/1048), İbn Hazm, Cüveynî (ö. 681/1283) gibi bir çok İslâm âlimi tarafından görüşleri tenkit edilen Berâhime, bazı kelâmî eserlerde ismen zikredilirken, bir kısmında ise nübüvvetle ilgili görüşleri itibariyle ele alınmıştır. Bu sayılan isimler dışında Ya'kûbî (ö. 292/897), Mervezî (ö. 294/906), Nevbahtî, Ka'bî (ö. 319/931), Mes'ûdî (ö. 354/956), Şehristânî, İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201) gibi yazarların eserlerinde de Berâhime'ye dair bilgiler bulunmaktadır. Bîrûnî dışındaki yazarların Berâhime hakkında vermiş olduğu bilgiler ilmî bir müşâhedeye dayanmamaktadır.¹¹⁶

Brahmanizm ile Müslümanlar ilk defa İran ve Irak'ta yaşayan Budistler aracılığı ile tartışmışlardır. Böylece Berâhime'nin fikirleri kelâmcılar için tenkit edilmeye değer olmuştur. Nübüvvet ve âhiretin inkârı, tenâsüh inancı, insanlardan mucizeye benzer olayların sudûr edebileceğine inanmaları, İslâm peygamberleri ile Brahmanizm'in doğuşu arasında bağ kurmaları, tevhîd inancını inkâr etmeleri gibi Berâhimî görüşler kelâmcıların Brahmanizm'e karşı yazdıkları reddiyelerde etkin rol oynamıştır.¹¹⁷

Brahmanizm'e karşı ilk reddiyeyi “*Tashîhu'n-nübüvve ve'r-reddu ale'l-*

¹¹⁵ Günay Tümer, "Brahmanizm", *DİA*, IV, 329.

¹¹⁶ Günay Tümer, "Brahmanizm", *DİA*, IV,331.

¹¹⁷ Günay Tümer, "Brahmanizm", *DİA*, IV,331-332.

Berâhime”adlı eseriyle İmam Şâfiî yazmıştır. İmam Mâturidî “*Kitâbu't-tevhîd*” adlı eserinde Berâhime'den ismi ile bahsetmese de eserin 'Nübüvvetin İspatı' adlı bölümünde Brahmanizm'in nübüvvet konusundaki itirazlarına cevap vermiştir. Kâdî Abdulcebbar ve Ali el-Cübbâî ise “*Nakzu'z-zümürrüde*” eserlerinde Brahmanizm'in nübüvvet dair görüşlerine yer vermiş ve bunları reddetmişlerdir. Bâkillânî, Cüveynî, İbn Hazm ve Abdulkâhir el-Bağdâdî'de Brahmanizm bilgi problemi ve nübüvvet açısından ele alınırken, Berâhime'nin inançlarına dair tafsîlî bilgiler verilmemiştir. İslâm âlimleri arasında Berâhimî inançlara yer verenlerden birisi de Bîrûnî'dir. Bîrûnî, “*Tahkîku mâ li'l-Hind*” adlı eserinde Brahmanizm'den bahsetmektedir. Eserde Brahmanizm'e ait bilgiler arasında Tanrı telakkîleri, tenâsüh inancı, Hıristiyanlardakine benzer teslîs inancı, melek inancı ve ahlâkî husûsiyetler öne çıkmaktadır.¹¹⁸

2. Ehl-i Kitab'a Karşı Yazılan Reddiyeler

Kelâmcılar, farklı dinler içerisinde en çok Yahûdilik ve Hıristiyanlık üzerine eğilmişler, bu dinlerin i'tikâdî yönden savunmuş oldukları fikirleri eleştiriye tâbî tutmuşlardır. Özellikle ulûhiyet ve nübüvvet meselelerinde reddiyeler hazırlayan kelâm âlimleri kitaplarında Yahudilik ve Hıristiyanlık üzerine başlık açmak yerine, daha çok görüşler üzerinden hareket ederek bu görüşlere karşı cevaplar hazırlamışlardır. Yahudilik ve Hıristiyanlıkta Hz Peygamber'in nübüvvetinin kabul edilmemesi, Tanrı inancı, Hz İsa ve

¹¹⁸ Günay Tümer, "Brahmanizm", *DİA*, IV, 332-333.

Hz Üzeyir'in Allah'ın oğlu olarak kabul görmesi, Hz İsa'nın tabiatı ve göğe yükseltilmesi, teslis inancı, *Tevrat* ve *İncil*'in tahrîfi gibi meseleler en çok üzerinde durulan konulardır. Bu hususlarda “*er-Red ale'n-Nasârâ*”, “*er-Red ale'l-Yahûd*” adlı müstakil reddiyeler de kaleme alınmıştır.¹¹⁹ Ehl-i Kitâb içerisinde en çok reddiye yazılan din Hıristiyanlıktır.¹²⁰

Mu'tezile, Ehl-i Sünnet ve Şîa içerisinde birçok kelâmcı Ehl-i Kitâb'a reddiye yazmıştır. İmam Ebû Mansûr el-Mâturidî, Bâkılânî, Taberî (ö. 310/923), İbn Hazm, Fahreddin er-Râzî, Ebu'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100), Gazzâlî, Cüveynî, İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed Abduh (ö. 1323/1095) Ehl-i Sünnet içerisinde reddiyeleri daha çok öne çıkan kelâmcılardır.¹²¹

2.1. Yahudiliğe Karşı Yazılan Reddiler

Yahudilikle ilgili eleştirilerin daha çok Yahudilerin Tanrı anlayışı, *Tevrat*'ın tahrîf edilmesi, Yahudilerin kendi peygamberlerine attıkları iftirâlar, buldukları kötü isnatlar ve Hz Peygamber'in nübüvvetinin reddedilmesi meseleleri üzerine yoğunlaştığını görmekteyiz.¹²² Hicrî ilk dört yüz yılda Yahudiliğe yönelik birçok reddiye kaleme alınmasına rağmen bunlardan hiçbirisi bize ulaşmamıştır.¹²³ Ancak çeşitli kaynaklarda

¹¹⁹ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 519.

¹²⁰ Ramazan Bıçer, “Kelâm Bilginlerinin Yahudi ve Hıristiyanlara Karşı Yaklaşımı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 150.

¹²¹ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 519-520.

¹²² Ramazan Bıçer, “Kelâm Bilginlerinin Yahudi ve Hıristiyanlara Karşı Yaklaşımı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 159.

¹²³ Ramazan Bıçer, “a.g.m”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 150.

bu eserlerin hangi kelâmcılar tarafından yazılmış olduğu ve isimleri nakledilmektedir. Yahudiliğe hazırlanan reddiyelerden ilki Yahudi iken Müslüman olmuş Abdullah b. Selâm'a aittir. Abdullah b. Selâm'ın “*Risâletu'l-hâdiye*”¹²⁴, Ebû Bekir el-Asam ve Bişr b. Mu'temir'in “*Kitâbu'r-red ale'l-Yahûd*”¹²⁵, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın “*Kitâb ale'l-Yahûd*”¹²⁶, Ebû İsa el-Varrâk'ın (ö. 247/861) “*er-Red ale'l-Yahûd*”, Rabben et-Taberî'nin (ö. 247/861) “*ed-Dîn ve'd-devle*”, Câhız'ın “*er-Red ale'l-Yahûd*”¹²⁷, Ebû Ali Cübbâ'nin “*er-Red ale'l-Yahûd*”¹²⁸, İbn Cerîr et-Taberî'nin “*Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*”, Bâkillânî'nin “*Temhîdu'l-evâil*”, Kâdî Abdulcebbar'ın “*Şerhu'l-usûli'l-hamse*”, Bîrûnî'nin “*el-Âsârul-bâkiye*”, İbn Hazm'ın “*er-Red alâ İbni'l-Nağrile el-Yahûd*”, “*Kitâbu'l-fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*”¹²⁹, “*İzhâru tebdîli'-Yahûd ve'n-Nasârâ fi't-Tevrât ve'l-İncîl ve beyânu tenâkuzi mâ bi eydîhim min zâlik min mâ lâ yahtemilu't-te'vîl*”¹³⁰, Abdulhak Mağribî'nin (ö. XIV. Yüzyıl) “*el-Hüsâmu'l-memdûd fi'r-reddi ale'l-Yahûd*”, Semev'el el-Mağribî'nin (ö. 570/1175) “*İfhâmu'l-Yahûd ve kıssatu İslâmi's-Samuel ve ru'yâhu'n-nebî sallallâhu aleyhi ve sellem*”¹³¹, Cüveynî'nin “*Şifâu'l-galîl*”¹³², İbn Kayyim el-Cevziyye'nin “*Hidâyetu'l-hayârâ fi ecvibeti'l-Yahûd ve'n-Nasârâ*”, Taşköprülüzâde

¹²⁴ Ramazan Biçer, "Kalam Bilginlerinin Yahudi ve Hıristiyanlara Karşı Yaklaşımı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 151.

¹²⁵ İbn Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist*, II, 590.

¹²⁶ İbn Nedîm, *a.g.e.*, II, 590.

¹²⁷ İbn Nedîm, *a.g.e.*, II, 591.

¹²⁸ İbn Nedîm, *a.g.e.*, II, 590.

¹²⁹ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 519.

¹³⁰ Ramazan Biçer, "Kalam Bilginlerinin Yahudi ve Hıristiyanlara Karşı Yaklaşımı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 164.

¹³¹ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 519.

¹³² Ramazan Biçer, "Kalam Bilginlerinin Yahudi ve Hıristiyanlara Karşı Yaklaşımı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 169.

Ahmed b. Mustafa'nın (ö. 968/1561) “*Risâle fi'r-reddi ale'l-Yahûd*”¹³³, Muhammed Abduh'un “*Tevhîd*” ve Reşid Rızâ'nın (ö. 1354/1935) “*Menâr*” adlı eseri Yahudiliğe reddiye niteliği taşımaktadır¹³⁴ Ancak bu eserlerin her biri bizatihi Yahudiliğe karşı yazılan müstakil reddiyeler değildir. Bunlar arasında Rabben et-Taberî'nin “*ed-Dîn ve'd-devle*”, Bâkillâni'nin “*Temhîdu'l-evâil*”, Kadı Abdulcebbâr'ın “*Şerhi usûl-i hamse*”, İbn Cerir e-Taberî'nin “*Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*”, Bîrûnî'nin “*el-Âsâru'l-bâkiye*”, İbn Hazm'ın “*Kitâbu'l-fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*”, “*Kitâbu'l-fasl*”, Cüveynî'nin “*Şifâu'l-galîl*”, Muhammed Abduh'un “*Tevhîd*” ve talebesi Reşid Rıza'nın “*Menâr*”ı genel mânada Ehl-i Kitâb'ı ele almakta ve bu bahisler içerisinde Yahudiliğe de eleştiriler getirmektedir.

2.2. Hıristiyanlığa Karşı Yazılan Reddiler

Farklı dinlere karşı yazılan reddiyelerden en önemlisi şüphesiz Hıristiyanlığa yazılan reddiyelerdir. İslâm kelâmcılarının Hıristiyanlık çerçevesinde en fazla üzerinde durduğu meseleler, Hz İsa'nın tabiatı, çarmıh hadisesi, *İncil*'in tahrîfi, Hz Peygamber'in nübüvveti hususlarıdır. Hıristiyanlığa karşı “*er-Red ale'n-Nasârâ*” adlı müstakil reddiyeler yazıldığı gibi¹³⁵, bazı kelâm kitaplarında, ele alınan konu bağlamında Hıristiyanlığın fikirleri ele alınmış ve bu şekilde tenkit edilmiştir. Bunlara karşı bir

¹³³ Ramazan Biçer, "Kelâm Bilginlerinin Yahudi ve Hıristiyanlara Karşı Yaklaşımı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 159.

¹³⁴ Ramazan Biçer, "a.g.m", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 174.

¹³⁵ Niyazi Kahveci, "Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma", *Dinî Araştırmalar*, s. 88.

takım eserlerde müellifler bahsi geçen konuya yönelik aleyhte farazî sorular hazırlamış ve bu soruları kendi usulleri çerçevesinde cevaplamışlardır¹³⁶. Hıristiyanlıkla ilgili yazılan reddiyeler arasında Ebû İsa el-Varrâk'ın “*er-Red ale'n-Nasâra'l-kebîr*”, “*er-Red ale'n-Nasâra'l-evsat*”, “*er-Red ale'n-Nasâra's-sağîr*” adlı eserleri ve Humejd b. Saîd'in (ö. 249/864) “*er-Red ale'n-Nasârâ fi'n-naîm ve'l-ekli ve's-şurbi fi'l-âhireti ve alâ cemûi men kâle bi zıddı zâlike*”¹³⁷ adlı eserizikredilebilir.

Yine Dırâr b. Amr, Hafs el-Ferd, Bişr b. Mu'temir, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, İsa b. Subayh, Câhız, Ali el-Cübbâi ve Kahtabî'ye (ö. 328/940) ait “*er-Red ale'n-Nasârâ*”, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın “*Kitâbu'r-red alâ ehli'l-edyân*”, “*Kitâb alâ Ammâr en-Nasrânî fi'r-reddi ale'n-Nasârâ*”¹³⁸, Rabben et-Taberî'nin “*ed-Dîn ve'd-devle*”, “*er-Red ale'n-Nasârâ*”¹³⁹, Câhız'ın “*el-Muhtâr min kitâbi'r-red ale'n-Nasârâ*”¹⁴⁰, Kâdî Abdulcebbâr'ın “*Reddu'n-Nasârâ*”¹⁴¹, İbn Hazm'ın “*İzhâru tebdîli'-Yahûd ve'n-Nasârâ fi't-Tevrât ve'l-İncîl ve beyânu tenâkuzi mâ bi eydîhim min zâlik min mâ lâ yahtemilu't-te'vîl*”¹⁴², İbn Cezle'nin (ö. 493/1100) “*er-Red ale'n-Nasârâ*”, İmam Gazzâlî'nin “*er-Reddu'l-cemîl*”¹⁴³, Fahreddîn er-Râzî'nin “*Münâzara fi'r-reddi ale'n-Nasârâ*”¹⁴⁴, Cüveynî'nin “*Şifâu'l-galîl*” ve Saîd b. Hasan el-İskenderânî'nin (ö. 720/1320) “*el-Mesâliku'n-nazar fi'nübüvveti*

¹³⁶ Ebû Mansûr el-Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhîd Açıklamalı Tercüme*, (çev. Bekir Topaloğlu), İstanbul: İsam Yayınları, 2014, s. 322.

¹³⁷ İbn Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist*, II, 589.

¹³⁸ Niyazi Kahveci, “Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma”, *Dinî Araştırmalar*, s. 89.

¹³⁹ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 520.

¹⁴⁰ Ramazan Biçer, “Kalam Bilginlerinin Yahudi ve Hıristiyanlara Karşı Yaklaşımı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 151.

¹⁴¹ Ramazan Biçer, “a.g.m”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 154.

¹⁴² Ramazan Biçer, “a.g.m”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 164.

¹⁴³ Ramazan Biçer, “a.g.m”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 155.

¹⁴⁴ Ramazan Biçer, “a.g.m”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 171.

seyyidi'l-beşer”, İsmail el-Hâşimî'nin (ö. 250/850) “*Risâle ilâ Abdi'l-Mesîh b. İshak el-Kindî*”, İbn Teymiyye'nin “*el-Cevâbu's-sahîh*”, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin “*Hidâyetu'l-hayârâ fî ecvibeti'l- Yahûd ve'n-Nasârâ*”, Abdullah b. Abdullah et-Tercümân'ın (ö. IX. Yüzyıl) “*Tuhfetu'l-erîb*” ve İsmail el-Hâşimî'nin “*Risâle ilâ Abdi'l-Mesîh b. İshak el-Kindî*”¹⁴⁵ isimli eseri bu çerçevede yazılan reddiyeler arasında yer almaktadır.¹⁴⁶ Bu reddiyelerden bir kısmı müstakil bir reddiye niteliği taşımasa da Hıristiyanların görüşlerine cevap mahiyetinde yazıları barındırmaktadır.

Zikredilen reddiyeler dışında 'Nasârâ' adının kullanılmadığı, fakat Hıristiyanların inançlarına cevapları ihtivâ eden başka eserler de vardır. İmam Ebû Mansûr el-Mâturidî “*Kitâbu't-Tevhîd*” isimli eserinde Hz İsa'nın ulûhiyeti ve Allah'ın oğlu oluşu gibi konular üzerinde durmuştur.¹⁴⁷ Bunlar dışında İmam Ebü'l-Hasan el-Eş'arî “*Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*”, Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1047) “*Tabsıratu'l-edille*”, Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî “*Usûlü'd-dîn*”¹⁴⁸, Nureddin es-Sâbûnî (ö. 580/1184) “*el-Bidâye fî usûli'd-dîn*”¹⁴⁹ adlı eserinde Hıristiyanların inançlarına eleştiriler getirmiştir. Bu eserlerden bir kısmı ulûhiyetin mâhiyeti meselesine değinirken Hz İsa'nın konumunu ve Allah'ın aşkınlığını değerlendirmiştir. Bu eserler yanında Bâkillânî “*el-İnsâf ve et-temhîd*”, Kâdî Abdülcebbar “*el-Muğnî ve Şerhu usûlu'l-hamse*”, İbn Hazm “*el-Fasl*”, Muhammed Abduh “*Tevhîd*”, Reşid Rıza “*Menâr*” eserinde Hıristiyanlıkla ilgili konulara temas

¹⁴⁵ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 516.

¹⁴⁶ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 520.

¹⁴⁷ Ebû Mansûr el-Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhîd Açıklamalı Tercüme*, (çev. Bekir Topaloğlu), s. 321.

¹⁴⁸ Ramazan Biçer, “Kelim Bilginlerinin Yahudi ve Hıristiyanlara Karşı Yaklaşımı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 155.

¹⁴⁹ Nureddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, (çev. Bekir Topaloğlu), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005, s. 106.

etmiştir. İbn Fûrek (ö. 406/1015), Cüveynî, Sa'düddin Teftazânî (ö. 792/1390) de Eş'ariyye içerisinde Hıristiyanlığı ele alan kelâmcılardır.¹⁵⁰

Türkiyede de Hıristiyanların inançları birçok kelâmcı tarafından eleştirilmiş, reddiyeler yazılmıştır. İbrahim Müteferrika'nın (ö. 1160/1748) “*Risâle-i İslâmiyye*”si, Harputlu Hoca İshâk Efendi'nin (ö. 1309/1892) “*Şemsu'l-hakîka*”, “*Nâru'l-hüdâ limen istehdâ*” adlı eseri, Ahmed Mithad Efendi'nin (ö. 1330/1912) “*Beşâir-i sıdk-ı nübüvvet-i Muhammediyye*”si, Abdulahad Dâvud'un (ö. 1348/1930) “*İncil ve Salîb*”i bu reddiyeler arasında sayılır. Bunlardan başka Sırrı Paşa'nın (ö. 1312/1895) da eserlerinde Hıristiyanlığı inceleme konusu yaptığı bilinmektedir. Fazlurrahman'ın (ö. 1408/1988) “*İslam and Christianity*”eseri bu alanda yazılmış İngilizce reddiyelerdendir.¹⁵¹

Tezimize araştırma konusu yapmış olduğumuz İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin *Risâle fi'r-Reddi ale'l-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kâbeli ilmi'l-keîâm* adlı eseri de bu grup içerisinde mütalaa edilir. Eser, Osmanlı döneminde Hıristiyanlık karşıtı yazılan reddiyelerden birisidir. Reddiyede ele alınan konular Hz İsa'nın tabiatı çerçevesinde şekillenmektedir. Hz İsa'nın ilâh olmayıp Allah'ın elçisi olduğunu, onun tabiatında ulûhiyete ait bir parça bulunmadığını savunan İskender et-Trabzonî, savunduklarını ispat mahiyetinde *İncil*'den ve *Kur'ân-ı Kerîm*'de konuyla ilgili yer alan ayet-i kerîmelerden yararlanmaktadır.¹⁵² Hıristiyanları *İncil* metniyle ilzâm

¹⁵⁰ Ramazan Biçer, "Kelâm Bilginlerinin Yahudi ve Hıristiyanlara Karşı Yaklaşımı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 154; Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 520.

¹⁵¹ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 520-521.

¹⁵² İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale' l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kâbeli ilmi'l-keîâm*, vr. 5b.

etmeyi amaçladığını reddiyesinin başında belirten¹⁵³ İskender et-Trabzonî, *İncil'e dair yorumlarda da bulunmaktadır. İncil metninin tahrîf edildiğini, Hıristiyanların bu hususta aşırı gittiğini söyleyen Trabzonî¹⁵⁴, bu sözlerine rağmen Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan bazı âyet-i kerîmelerin İncil'deki metinler paralelinde olduğu izlenimini vermektedir. Nitekim görüşlerinin ispatında İncil'den yararlanması bu noktada bilgi vermektedir.*

Risâle fi'r-reddi ale'l-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kîbeli ilmi'l-keîâm adlı eserde Hz İsa'nın ulûhiyetinin reddedilmesi yanında Hz Muhammed'in nübüvvetinin ispatı da konu edinilmektedir. Hz Peygamber'in peygamber oluşunu Hz İsa'ya İncil'de atfedilen konuşmalarla ispata çalışan İskender et-Trabzonî, bu noktada Kur'ân-ı Kerîm'deki benzer âyet-i kerîmelerle bağlantı kurarak tezini desteklemektedir.¹⁵⁵

Reddiyenin son kısmında ise *Kur'ân-ı Kerîm ile İncil metni arasında karşılaştırmalar yapan Trabzonî, mevcut İncil metninin Kur'ân-ı Kerîm karşısındaki duruma işaret etmektedir. Ona göre Kur'ân-ı Kerîm'in, i'câzıyla Allah katından olduğu muhakkak iken bu durum İncil için söz konusu değildir.¹⁵⁶*

Eserde, kelâm ilmi açısından Hıristiyanlara reddiye mahiyetinde bir çok önemli konuya temas edilmiştir. Buna rağmen reddiyenin bahsi geçen konulardan ibaret olup olmadığı konusunda bilgi sahibi değiliz. Tek nüshaya sahip olması bilgi edinmemizi engellemektedir.

Sonuç olarak Hz Peygamber'in vefâtından sonra Müslümanların kendi aralarında

¹⁵³ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale' l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kîbeli ilmi'l-keîâm*, vr. 3a.

¹⁵⁴ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 4a.

¹⁵⁵ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 17b.

¹⁵⁶ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 25a.

cereyân eden siyâsî ayrışmalar ve bu ayrışmalar sonucu her fırkanın kendi meşrûiyetini dîne dayandırma gayreti, bu siyâsî ayrışmaların yerini i'tikâdî firkalaşmaya bırakmasında etkili olmuştur. Bu firkaların kendi düşünce sistemleri çerçevesinde ve eski kültürlerinden getirmiş oldukları usul ile dinî nasları anlama çabası farklı i'tikâdî anlayışların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda her fırka kendi din anlayışını öne çıkarmış, bu anlayışın savunmasını yapmış, diğer firkaların reddine kalkışmıştır. Hz Peygamber'in vefâtından sonraki ayrışmalarla i'tikâd alanındaki ilk reddiye türü eserler yazılmaya başlanmıştır. İlk yazılan reddiyelerde i'tikâdî hususların savunulmasında siyâsî olarak bu fikirleri benimsetme çabası öne çıktığı gibi daha sonra yazılan reddiyelerin de bu gayretlerden bağımsız kaleme alındığını söylemek zordur. Nitekim halku'l-Kur'ân meselesi bunun bir örneğidir. Siyâsî ve i'tikâdî ayrışmalarla firkalar arası ve firkaların kendi içinde başlanılan reddiye yazımının günümüze dek canlılığını sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde Avrupa'da yayılmaya başlayan pozitivist ve materyalist düşüncelerin bir çok Osmanlı müellifi tarafından reddedildiğini bilmekteyiz.

İKİNCİ BÖLÜM

İSKENDER B. AHMED ET-TRABZONÎ'NİN GÖRÜŞLERİ

A. İskender b. Ahmed et-Trabzonî ve *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kîbeli ilmi'l-keîâm* Adlı Eseri

İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin hayatı hakkındaki bilgimiz sınırlıdır. Müellifin 'Trabzonî' nispetini kullanmasından Trabzonlu olduğunu anlamaktayız.¹⁵⁷ Yazdığı risâlenin konusu da bunu teyit etmektedir. Müellifin eserinde Rumca ifadeler kullanması ve Hıristiyanların inançlarına eleştiriler getirmesi, Rumca konuşan Hıristiyan nüfusun yoğunluğundan ötürü Doğu Karadeniz Bölgesi'de yaşaması muhtemeldir. Müellifin Rumca bilmesinden hareketle aslen Pontuslu Hıristiyan olan mühtedî bir âileye mensup olması da ihtimal dahilindedir. Yazarın doğum ve vefât tarihi hakkında bilgi mevcut değildir. Ne Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ne de Trabzon tarihine ait diğer kaynaklarda İskender et-Trabzonî hakkında bilgiye rastlayamadık. Yazmış olduğu risâlede de herhangi bir tarih zikredilmemektedir. Ancak risâlede yer alan mühürlerdeki

¹⁵⁷ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kîbeli ilmi'l-keîâm*, vr. 3a.

'Mekân-ı Firdevs Abdulhamîd Han Hazretleri' ibaresinden eserin II. Abdulhamîd (ö. 1327/1909) döneminde kütüphanelerde yer aldığını ve Trabzonî'nin de Sultan Abdülmecid döneminde yaşadığını tahmin ediyoruz.¹⁵⁸ Yine risâlenin ilk sayfasında bulunan 261 rakamını hicrî 1261 tarihi olarak kabul ettiğimizde bu tarihin mîlâdî 1845 yılına tekâbül ettiği görülmektedir ki bu tarih Sultan Abdülmecid'in tahtta olduğu dönemlerdir. II. Abdulhamîd ise 1876 yılında 34. Osmanlı padişâhı olarak tahta geçmiştir. Şu halde İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin yaşadığı zaman, Osmanlı Devleti'nin son dönemleridir.

İskender et-Trabzonî risâlesinde kendisi için 'filozof' tabirini kullanmaktadır.¹⁵⁹ Risâleden anlaşıldığı üzere müellif aklî ve naklî ilimlerde belli bir seviye elde etmiş, kelâmcılığı ile öne çıkan, akıl ve nakil çerçevesinde çıkarımlarda bulunabilen ilmî donanıma sahip bir kimsedir. Bunun yanında müellifin kendisi için kullandığı 'filozof' tabiri,¹⁶⁰ onun kelâmcılığı yanında felsefî meselelerde de bilgi sahibi olduğunu kanaatine bizi sevketmektedir. Yazarın eserinden Grekçe ve Farsça bildiğini de çıkarabiliriz. Nitekim eserde *İncil*'de geçen cümleleri Hıristiyanların inançları aleyhinde delil olarak kullanmış, bu dilin yapısına yönelik yorumlarda bulunmuştur. Aynı zamanda her Grekçe ifadenin altında Farsça karşılığı verilmiştir. Bu Farsça kelimelerin risâleye sonradan eklenip eklenmediği noktasında bir bilgiye sahip değiliz.

¹⁵⁸ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale' l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kabele ilmi'l-kelem*, vr. 1a.

¹⁵⁹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 3a.

¹⁶⁰ Anadolu'da bu tabir felsefe yapan yanında "geniş malumât sahibi ve ince fikirlere sahip olan kişi" anlamında da kullanılır.

Müellifin bilinen tek eseri *Risâle fi'r-Reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kâbeli ilmi'l-keâm* adlı risâlesidir. Eser, Süleymâniye Kütüphânesi, Lala İsmâil Kataloğu, 261 numarada kayıtlıdır. Toplam yirmi dokuz yapraktan oluşan risâlenin kaydı Arapça ve Türkçe olarak ilk sayfada geçmektedir. Yine birinci sayfada eserin ismi '*Risâle fi reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kâbeli ilmi'l-keâm*' olarak belirtilmiştir.¹⁶¹ Ancak Süleymâniye Kütüphânesi'nde '*Risâle fi'r-reddi ale'n-Nasârâ*' adıyla kayda geçirilmiştir. Esere dair daha önce yapılan tek akademik çalışma Muhammed Tarakçı'ya âit *Dinler Tarihi Araştırmaları' Dergisi*'nde çıkarılmış olan 'İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Hıristiyanlığa Reddiyesi' adlı makaledir. Bu makalede de eserin adı Süleymâniye Kütüphânesi kayıtlarının belirttiği gibi '*Risâle fi'r-reddi ale'n-Nasârâ*' olarak verilmektedir. Biz İskender et-Trabzonî'nin eserinde belirtmiş olduğu isimden hareket ederek çalışmamızı sürdüreceğiz.

Müellif kendisini risâlede üçüncü varakta 'İskender b. Ahmed et-Trabzonî'¹⁶² olarak tanıtmaktadır. Eserin birinci ve yirmi sekizinci varaklarında üç mühür bulunmaktadır. Mühürlerden birinde '*Mekân-ı Firdevs Sultan Abdulhamid Han*' ibaresi geçmektedir.¹⁶³ Bu ibare yazmanın son döneme ait olduğunu ortaya koymaktadır. Eserin bildiğimiz başka bir nüshası mevcut değildir. Reddiyenin son sayfasında risâleyi temellük eden şahıs şu ifadeleri kullanmaktadır; '*Fakîr; hakîr Ali b. Mustafa'nın*

¹⁶¹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kâbeli ilmi'l-keâm*, vr. 1a.

¹⁶² Reddiyede 'İskender b. Ahmed ed-Dirabzonî' şeklinde geçmektedir.

¹⁶³ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kâbeli ilmi'l-keâm*, vr. 1a.

mülkiyetine girmiştir. Allah onu, ana-babasını korusun ve bağışlasın'.¹⁶⁴ Risâlenin giriş sayfası ve bitiş sayfası dışında her sayfada dokuz satır bulunmaktadır. Toplam yirmi dokuz yapraktan oluşan eserde sayfa numaraları belirtilmiştir. Bununla birlikte İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *İncil*'den yararlandığı ifadeleri, tercüme ve yorumlarından ayırarak kırmızı renkle yazmış, bu Rumca ifadelerin altında Farsçalarını vermiştir. Eserin ilk dört yaprağında, ana metnin üzerinde bir takım cümleler dikkatleri çekmektedir. Ancak bu cümlelerin bir kısmı silik olduğu için okuyamadık. On beşinci varakta ise sağ kısımda yine ana metinden hariç olarak A'raf Sûresi'nde yer alan '*Onlar, öyle kişilerdir ki ellerindeki Tevrat'ta ve İncil'de de yazılmış olarak bulacakları şeriât sâhibi ümmî Peygambere uyarlar*'¹⁶⁵ ayet-i kerîmesi geçmektedir. Risâlede bahsi geçen *İncil* metinleri kırmızı renkle yazılarak ana metinden ayrıldığı gibi, her Rumca cümleden sonra tercüme verilmiş, tercümenin müellife ait îzahlardan ayrılması için '*tercüme buraya kadar*' ifadeleri yazılmıştır. Risâlenin geçen zamanla birlikte zarar görmesi ve yıpranması sebebiyle kağıt üzerinde yazılı Farsça cümlelerin bir kısmının okunması mümkün görünmemektedir. Ancak ana metin okunurluğunu korumaktadır.

Risâlenin muhtevâsı ise Hıristiyanların inançlarına yazılan eleştiri etrafında oluşmaktadır. Bu noktada müellif, eserinde üç önemli hususu ele almıştır. Bunlar: (1). Hz İsa'nın tabiatı, (2). Teslis inancı ve (3). Hz Peygamber'in nübüvvetidir. Bu konular ele alınırken *İncil*'de geçen ifadelerden yararlanıldığı gibi, âyet-i kerîmelerden de çokça

¹⁶⁴ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kibelî ilmi'l-keîâm*, vr. 29b.

¹⁶⁵ el-A'râf, 7/157.

istifâde edilmiş, aklî ve naklî îzahlar getirilmiştir. Böylece müellif akli ve nakli birbirine mezc ederek çıkarımlarda bulunmuş, yorumlarını bu iki ölçü çerçevesinde yapmıştır. Risâlede her hangi bir hadîs rivâyeti delil olarak kullanılmamıştır. Kullanılan âyet-i kerîmeler ise mâna yönünden *İncil*'de geçen ifadelerle karşılaştırılmış, *İncil*'in değiştirildiğine vurgu yapılmıştır. *İncil*'in tahrîfi ve *Kur'ân-ı Kerîm*'in değişmezliği de risâlenin ihtivâ ettiği hususlar arasında yer almaktadır.

B. İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Görüşleri

1. Allah'ın Sıfatlarıyla İlgili Görüşleri

Allah'ın bir takım isim ve sıfatlarla vasıflanması, doğuşundan bu yana kelâm ilminin önemli konuları arasında yer almıştır. Bu sebeple müellifin kelâmî görüşleri arasında bu konuya dikkat çekilmesi önem arz etmektedir. Allah'ın sıfatlarına özen göstermesi, Hıristiyanlar arasında cereyan eden sıfat tartışmaları sebebiyledir. İskender et-Trabzonî, Hz İsa'nın ulûhiyetini reddetmek maksadıyla kaleme aldığı '*Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kabeli ilmi'l-kelâm*' adlı eserinde Allah'ın isim ve sıfatlarını kullanmış, bunlar üzerinde kısmî yorumlarda bulunmuştur. Biz de bu yorumlardan ve kullanımlardan hareketle müellifin konuya dair görüşlerini ortaya koymak istiyoruz. Ancak daha önce sıfatlara dair günümüze dek ortaya konmuş üç ana düşüncenin açıklanmasını uygun buluyoruz.

Sıfatlar konusu Allah'ın zâtıyla alakalı olduğu için bu hususta ortaya konulacak hüküm pek çok tartışmayı beraberinde getirmektedir. Peygamberimiz (s.a.s.) hayatta iken ashâbını Allah'ın zâtı hakkında tartışmaktan men etmiştir. Bu sebeple ashâb-ı kirâm sıfatları tartışmamışlar, sıfatlarla ilgili hususlara tartışmasız bir şekilde inanmışlardır. Hz Peygamber ve sahâbe devrinde zât ve sıfatlar meselesinde ihtilâf görülmemektedir. Sahâbe konuyla alakalı her hangi bir şeyi Hz Peygamber'e sormamıştır.¹⁶⁶

Sıfatlar meselesinin bir problem olarak ortaya çıkışı Hulefâ-i Râşidîn döneminin son zamanlarına rastlamaktadır. Fitne döneminde ortaya çıkan Abdullah b. Sebe ve taraftarları pek çok aşırı görüş ortaya atmışlardır. Bunlardan biri de Allah'ın sıfatlarıyla alakalı olarak ortaya konulan teşbîh ve teccîm görüşleridir. İslâm mezhepleri içerisinde Râfizîler, Sebeiyye'nin sıfatlara dair ortaya koymuş olduğu bu teşbîh ve teccîm görüşlerini benimsemişlerdir.¹⁶⁷ Sebeiyye'nin pek çok kolu vardır. Bunlar içerisinde Allah'ın zâtını Hz Ali'ye benzetenler olduğu gibi, Beyân b. Sem'ân'a (ö. 119/737) nispet edilen Beyâniyye, Allah'ı uzuvları olan bir insan gibi tasavvur etmiş, Mansûr el-Iclî (ö. 123/741) ile ortaya çıkan Mansûriyye Allah'ın semaya yükseldiğini iddiâ etmiştir. Mansûr el-Iclî'ye göre Allah, bir insan gibi elini başının üzerine koymaktadır. Bu görüşte Allah'a hem insan eli, hem de insan kafası isnâdı yapılmaktadır. Sebeiyye ve kolları masum saydıkları imamlara da ilahlık isnâd etmişlerdir. Hattâbiyye, Hattâb el-Esedî (ö. 138/755) ve Abdullah b. Muâviye'nin (ö. 129/746) ilahlığını; Hulûliyye

¹⁶⁶ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 211.

¹⁶⁷ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 211.

Allah'ın çeşitli şahıslarla birleştiğini savunmaktadır. Bu görüşleri neticesinde Sebeîler imam olarak gördükleri kimselerin ulûhiyetini kabul etmişlerdir.¹⁶⁸

Teşbih ve teccim görüşlerinin sonraki dönemlerde Muhammed b. Kerrâm (ö. 255/869) ve ona tâbî olanlar tarafından dile getirildiği görülmektedir. Muhammed b. Kerrâm, taraftarlarını Allah'ın cisim olduğu görüşüne inanmaya çağırmıştır. Ona göre Allah başı, sonu ve sınırları olan bir cisimdir. Aşağı yönden arşa temas etmektedir. Abdulkâhir el-Bağdâdî, Muhammed b. Kerrâm'ın bu görüşlerinin Seneviyye'nin teccîm görüşüne benzediğini söylemektedir. İbn Kerrâm, Allah'ı Hıristiyanların inandığı gibi cevher olarak vasıflandırmıştır. '*Kabir Azabi*' isimli eserinde Allah'ın zât ve cevher itibariyle tek olduğunu dile getirmiştir.¹⁶⁹

Tartışmaya sebep olması açısından sıfatlar konusunda ilk dile getirilen görüşün teşbîh ve teccîm görüşleri olduğu söylenebilir. Bu görüşlerle beraber ilk defa sıfatlar meselesinde ashâb-ı kirâmın Hz Peygamber'den almış olduğu nezih fikirlerden uzaklaşmış, ideolojik düşünceler ortaya atılmıştır. Nitekim bu fikirleri sebebiyle İbn Kerrâm'ın Sicistan'dan kovulduğu kaynaklarda yer almaktadır.¹⁷⁰ Teşbîh ve teccîm görüşleri Allah'ın yaratılmışlık vasıflarından uzak olduğunu ifade eden tenzîh inancına aykırıdır. Kanaatimizce bu görüşleri, kadîm ve ebedî olan Allah ile hâdis varlıklar arasındaki ontolojik statü farkını ortadan kaldırmaya yönelik çalışmalar olarak değerlendirmek uygun olacaktır.

¹⁶⁸ Abdulkahir el-Bağdadi, *El-Fark beyne'l-Firak*, Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, trs, s. 198.

¹⁶⁹ Abdulkahir el-Bağdadi, *a.g.e.*, s. 189.

¹⁷⁰ Abdulkahir el-Bağdadi, *a.g.e.*, s. 189.

Konuyla alakalı olarak öne çıkan ikinci görüş sıfatların nefyidir. Bu görüşe göre Allah'ın, masdar manalarıyla insanların vasıflandığı sıfatlarla nitelendirilmesi caiz değildir. Allah ism-i fâil kalıbında kadîr, fâil, semî', basîr olarak nitelendirilse bile kudret, fiil, yaratma gibi sıfatlarla vasıflanamaz. Sıfatlarla ilgili olarak dile getirilen bu görüş Allah'ı yaratılmışlık vasıflarından tenzîh etme fikrini öne çıkarmakta olup teşbih ve tecsim gibi görüşlere karşı ortaya çıkmıştır. Çünkü teşbîh ve tescîm görüşleriyle birlikte Allah'ın zâtı hâdis bir varlık gibi ele alınmıştır. Böylece yaratıcı ve yaratılmamış olan Allah'ın aşkınlığı ortadan kaldırılmış, Allah yaratılmış varlıklarla eş tutulmuştur.¹⁷¹

Sıfatları nefyetme görüşünü ilk defa Cehm b. Safvân dile getirmiştir. Daha sonra Ca'd b. Dirhem ondan bu görüşü almış ve devam ettirmiştir. Mu'tezilî alimler, Cehm b. Safvân ve taraftarlarından sıfatları nefy fikrini alıp savundukları için 'Cehmiyye' olarak adlandırılmışlardır. Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748), Nazzâm, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, Câhız gibi pek çok Mu'tezilî kelâm âlimi nefy fikrini benimsemiştir.¹⁷² Onlara göre Allah'ın zâtı için ezeli yaratılmışlık vasıfları ispat edilirse bu, Allah dışında kadîm varlıkların olduğunu gösterir. Böylece kadîm varlıklar çoğalır. Bunun için Mu'tezile, tenzîh inancını korumak maksadıyla sıfatların nefyine gitmiştir. Bunun yanında mezhep içerisinde yorum farklarıyla meseleye yeni boyut kazandıran kelâmcılar olmuştur. Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, Allah için '*ilmiyle âlimdir fakat ilmi onun zâtıdır. Kudretiyle kâdirdir ancak kudreti onun zâtıdır*' demektedir. Allâf'a göre ilim sıfatı Allah için ispat edilirse

¹⁷¹ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 214-215.

¹⁷² Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 214-217.

bu, ilmin Allah'ın zâtı olduğunu gösterir.¹⁷³ Nazzâm'ın görüşü de Ebu'l-Huzeyl'in görüşüyle paraleldir. Mu'tezilî âlimler, sıfatları zâtın aynı olarak görmektedirler. Allah'ın zâtına zâid sıfatları yoktur.¹⁷⁴ Bu görüşe sahip olanlar vasıfsız bir Allah telakkisine sahip oldukları için 'Muattıla' olarak vasıflandırılmışlardır.¹⁷⁵

Allah'ın sıfatları konusunda öne sürülen görüşler birbiriyle bağlantılıdır. Her görüş daha önce ortaya konulan fikri tenkit etmeye yönelik olarak dile getirilmiştir. Mu'tezile Mezhebi'nde sıfatların nefyinin benimsenilmesinde Müşebbihe ve Mücessime'nin yanlış Allah telakkîleri etkin rol oynadığı gibi, Ehl-i Sünnet'in konuyla alakalı görüşlerinin oluşumunda her iki görüşün etkisi vardır. Ehl-i Sünnet'i bu hususta iki açıdan değerlendirmek uygun olacaktır. Ehl-i Sünnet'in bir kolu kabul edilen Selefiye'nin konuya yaklaşımı temkin eksenli olurken Mâturidiye ve Eş'ariye'nin tutumu daha önce dile getirilen görüşlerin yanlışlığını ortaya koyma çerçevesinde olmuştur. Selef âlimleri ashâb-ı kirâmın yaptığı gibi Allah'ın sıfatlarına inanmışlardır. Sıfatlarda zâtî ve fiilî gibi ayırım gözetmemişler, sıfatları bir değerlendirmişlerdir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de ve hadîs-i şeriflerde yer alan yed, vech gibi haberî sıfatları da aynen kabul etmişler, bunları te'vîl etmeksizin olduğu gibi inanmışlardır. Selefiye'ye göre kişi, bu sıfatların mânalarını bilmekle mükellef değildir. İnsana düşen bunlara inanmaktır. İstivâ konusunda kendisine soru sorulan Malik b. Enes'in (ö. 179/795) verdiği şu cevap meşhurdur; *'istivâ mâlumdur. Keyfiyeti meçhûldür. Ona inanmak vâcip, ondan sual*

¹⁷³ Şerafeddin Gölcükve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 215.

¹⁷⁴ Şerafeddin Gölcükve Süleyman Toprak, *a.g.e.*, s. 216.

¹⁷⁵ Şerafeddin Gölcükve Süleyman Toprak, *a.g.e.*, s. 217.

sormak bid'attir.' Böylece Selef uleması sıfatlar mevzuunda te'vîl etmemek ve teşbîhe düşmemek gibi iki önemli prensip ortaya koymuştur.¹⁷⁶

Hicrî 4. Yüzyılda ortaya çıkan Ehl-i Sünnet kelâm ekolleri olan Mâturidilik ve Eş'arîliğin konuya yaklaşımı ise ispat yönlü olmuştur. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve İmam Ebû Mansûr el-Mâturidî Allah'ın sıfatlarını ispat etmiş ve teşbîhi reddetmiştir. Her iki ekole göre de sıfatlar Allah'ın zâtı dışında bir şey olmadığı gibi zâtın aynı da değildir. Sıfatların kabulü Allah dışında kadîmlerin varlığını gerektirmediği gibi subûtî sıfatların ispat edilmesi de Allah ile mahlûkat arasında benzeşmeyi gerektirmez. Allah zât ve sıfatlarında birdir. Allah'a sıfatları nispet ettiği için bu görüşe Sıfâtiyye adı verilmiştir. Ehl-i Sünnet-i Âmme ve Ehl-i Sünnet-i Hâssa bu kategoride değerlendirilir.¹⁷⁷

Hulefâ-i Râşidîn'in son zamanlarından günümüze dek sıfatlar konusunda oluşan üç görüş vardır. Bunlar teşbîh, nefy ve ispat görüşleridir. Her ekolün savunucusu kendinden öncekilerden aldığı görüşü devam ettirmiş ve savunmuştur.

İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin sıfatlar konusundaki yaklaşımı Ehl-i Sünnet'in benimsemiş olduğu görüşler eksenindedir. Filozofun bilinen tek eseri olan *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kıbeli ilmi'l-keâm* adlı reddiyesinde, Allah için *Kur'ân-ı Kerîm*'de bildirilen isim ve sıfatları kullandığı görülmektedir. Buna rağmen Allah'ın sıfatlarını özel olarak incelediği bir metin elimizde mevcut değildir. Bununla birlikte eserlerinde konuyla alakalı görüşlerini ortaya

¹⁷⁶ Şerafeddin Gölcükve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 218-219.

¹⁷⁷ Şerafeddin Gölcükve Süleyman Toprak, *a.g.e.*, s. 221.

koyabilecek nitelikte ifadeler bulunmaktadır. İskender et-Trabzonî reddiyesinde Hıristiyanların Hz İsa hakkındaki görüşlerine karşı *İncil* metniyle reddiye yaparken, Hıristiyanların ulûhiyet telakkîsine karşı Allah'ın *Kur'ân-ı Kerîm*'de yer alan isim ve vasıflarını sayarak İslâm'da yer alan Allah inancını ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁷⁸ Trabzonî'nin bu amaçla sıfatlardan yararlanması ve mahlûkât karşısında Allah'ın aşkınlığını ortaya koyması konumuz açısından önemlidir. İskender et-Trabzonî, bu çerçevede Allah'ın ezeli oluşu ile Allah dışındaki varlıkların hâdis oluşu üzerinde durmuştur.¹⁷⁹ Müellif, metinde Allah'ın eşi ve benzerinin olmayışı, tek olması, denginin bulunmayışı, işitmesi, görmesi, hikmet sahibi oluşu, hükmedici oluşu, yaratıcılığı, şerîkinin bulunmayışı, kimseye muhtaç olmaması, otorite sahibi olması¹⁸⁰, kâdir oluşu, kelâmı, ezeli, cömert ve mülkün sahibi oluşu gibi vasıflarını öne çıkarmaktadır.¹⁸¹ Bu sıfat ve isimleri serdederken ise İhlâs ve Cin surelerinde Allah'ın tek oluşunu ifade eden âyet-i kerîmelerden yararlanmıştır.

İskender b. Ahmed et-Trabzonî, Hz İsa'nın Allah'ın kelâmı oluşuyla ulûhiyet arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Bu noktada getirmiş olduğu îzahlarla Allah'ın sıfatları hususunda geçmiş kelâm kitaplarında Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet mezhepleri arasında ortaya çıkan Allah'ın sıfatları ve zâtı arasındaki ilişkiye dair görüşleri ortaya koymuştur. Allah'ın vâcibu'l-vücûd oluşu, buna karşılık Hz İsa'nın yaratılmış olduğu

¹⁷⁸ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kabele ilmi'l-kelem*, vr. 2a.

¹⁷⁹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 14b.

¹⁸⁰ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 2a.

¹⁸¹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 16b.

düşüncesini delillerle ispatlamaya çalışan Trabzonî¹⁸², bu amaçla aklî ve naklî îzahlar getirmiştir. Getirmiş olduğu îzahlarda Allah'ın sıfatları üzerinde duran Trabzonî, bu sıfatların mahiyetine yönelik açıklamalar yapmıştır. İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin çalışmamızın başında bahsetmiş olduğumuz Allah'ın sıfatlarına dair üç genel görüşten Ehl-i Sünnet'in görüşüne sahip olduğunu söyleyebiliriz. Buna rağmen sıfatlar konusunda getirmiş olduğu îzahlar açısından Ehl-i Sünnet düşüncesine aykırı düştüğü yerler de bulunmaktadır. Bu aykırılık, sıfatların kabul ve red açısından değerlendirilmesinde değil, sıfatların ispatına yönelik izahlardadır.

Allah'ın sıfatları konusunda Hz Osman'ın şehid edilmesiyle ortaya çıkan fitne döneminden itibaren günümüze kadar üç önemli görüşün ortaya çıktığını söylemiştik. Bunların başında Allah'ı yaratılmış varlıklarla bir kabul eden ve buradan hareketle Allah'ın zâtını ele alan teşbîh ve tecsîm düşüncesi gelir. Mâturidî kelâmcılar içerisinde, dile getirilen bu görüşlerin Yahûdilerdeki Allah telakkisini yansıttığını söyleyenler olmuştur. Müteahhirûn dönemi kelâm âlimlerinden Nureddin es-Sâbûnî, Kerrâmîye ve gulat Râfîzîlerin öne çıkardıkları bu görüşleri Yahûdîlerin Allah'ın zâtına dair fikirleriyle bir tutmaktadır.¹⁸³

Sıfatlar konusunda dile getirilen ikinci görüş, teşbîh ve tecsîm düşüncesinin tenkididir. Mu'tezile, Allah'ın zâtını yaratılmışlık vasıflarından korumak ve tek kadîm

¹⁸² İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kabeli ilmi'l-kelem*, vr. 14b.

¹⁸³ Nureddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, (çev: Bekir Topaloğlu), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005, s. 92.

oluşuna halel getirmemek adına Allah'ın sıfatlarının nefyine gitmiştir. Allah'ın aşkın varlık oluşunu öne çıkararak bu görüş Ehl-i Sünnet kelâmcıları tarafından reddedilmiş, önemli eleştirilere mâruz kalmıştır. Öyle ki Mu'tezile sıfatları nefy düşüncesi sebebiyle 'Muattıla' olarak adlandırılmıştır. Ehl-i Sünnet kelâm âlimlerinin görüşü bu düşüncelere karşı Allah'ın aşkınlığını ve sıfatlarını koruma yönünde olmuştur. Buna göre Allah'a hem ism-i fâil hem de masdar kalıplarıyla ezeli sıfatlar nispet edilmiş, böylece Allah'ın zâtı ile hâdis varlıkların vasıfları ayrı tutulmuştur. Ehl-i Sünnet'e göre kadîm olan Allah ile hâdis varlıklar arasında benzeşmenin olabilmesi ancak bütün vasıflarda birliktelik ile mümkündür.¹⁸⁴ Bu ise Allah ile mahlûkât arasında meydana gelmez. Allah, subûti sıfatlarının keyfiyeti itibarıyla yaratılmışlardan farklıdır. Bu sebeple sıfatların kabul edilmesiyle, ontolojik statü farkına sahip iki varlık grubu arasında benzeşme mümkün değildir.

Filozof İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin sıfatlar hususundaki görüşü Ehl-i Sünnet'in görüşü ile paraleldir. Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kabeli ilmi'l-kelem* adlı eserinde Allah için hem selbî hem de subûti sıfatları kullanmaktadır. Müellif, reddiyesinde *Kur'ân-ı Kerîm*'de geçen kalıplarıyla Allah'a Semî', Basîr, Hâkim, Hakîm, Kâdir, Vâhid, Samed, Kerîm, Kâhâr, Sultân, Kadîm, Melik, Mütakellim gibi isim ve sıfatları nispet etmiştir.¹⁸⁵ Bu sebeple Trabzonî'nin, sıfatları değerlendirme açısından Ehl-i Sünnet'in ilkelerine bağlı olduğu

¹⁸⁴ Nureddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, s. 79.

¹⁸⁵ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kabeli ilmi'l-kelem*, vr. 2-16a.

savunulabilir. Nitekim Allah için subûti sıfatları kabul etmesi, Mu'tezile'nin, Allah'ın zâtı ile yaratılmışlık vasıfları arasındaki benzerliğe dair dile getirdiği tenkitleri reddettiğini ortaya koymaktadır. İskender et-Trabzonî, risâlesinde Allah'a bâkî oluşu dışında bütün selbî sıfatları isnâd etmektedir. Ancak bu vasıflardan kıdem ve vahdâniyet kullanımlarıyla ele alınırken¹⁸⁶, muhâlefetun lil havâdis¹⁸⁷ ve kıyâm bi nefsihî¹⁸⁸ mâna itibariyle ele alınmaktadır. Filozof, eserinde dört yerde Allah Teâlâ için kadîm vasfını kullanmaktadır. Trabzonî, Hıristiyanlığa reddiye olarak hazırlamış olduğu risâlesinde Hz İsa ile Allah arasında statü ayırımına giderken Hz İsa'yı hâdis bir varlık olarak, Allah Teâlâ'yı ise kadîm vasfıyla nitelendirmektedir. Başka bir yerde ise müellif, Hz İsa'nın *İncil*'deki '*Çünkü baba benden büyüktür*'¹⁸⁹ ifadesine dayanarak onun Allah'tan başka bir varlık olduğunu söylemekte, Hz İsa'nın kulluğuna delil getirmektedir. Kul olan ise ilâh olamaz. Halbuki Allah Teâlâ kadîm vasfını hâizdir. Böylece Trabzonî, Hz İsa'nın ilâh olamayışını hâdis oluşuna bağlamakta, bu minvalde birkaç yerde Allah'ın ilâh olmasından ötürü kadîm oluşuna dikkat çekmektedir.¹⁹⁰

Tabzonî'nin eserinin başında dile getirdiği isimlerden bir tanesi de Allah'ın vâhid oluşudur. Allah ne eş ne de çocuk edinmiş, tek olan yüce varlıktır. Onun eşi benzeri ve

¹⁸⁶ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kabeli ilmi'l-kelâm*, vr. 2-14b.

¹⁸⁷ Müellif bu sıfatla alakalı olarak *Kur'ân-ı Kerîm*'deki '*Onun benzeri yoktur*' âyet-i kerîmesinden yararlanmaktadır. Eserin birçok yerinde Allah'ın yaratılmışlardan farklı olarak kadîm oluşuna dikkat çeken Trabzonî, O'nun kadîm olarak yaratılmışlara benzemeyişini dile getirmektedir. (İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 2-14a.)

¹⁸⁸ İskender b. Ahmed et-Trabzonî Allah Teâlâ'nın 'Samed' isminde İhlâs Sûresi'nden yararlanmıştır. Böylece Onun yaratılmış varlıklara muhtaç olmadığını, kendi kendine yettiğini dile getirmiştir. (İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 2b.)

¹⁸⁹ Yuhanna, 14/28.

¹⁹⁰ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kabeli ilmi'l-kelâm*, vr. 15-16.

dengi yoktur.¹⁹¹ İskender et-Trabzonî, Allah'ın tekliğine vurgu yapmakta, mâna itibariyle selbî sıfatları kullanmaktadır. Müellif eserinde Allah'ın muhtaç olmadığını da dile getirmekte, onun bu yönüyle yaratılmışlardan farklılığını söylemektedir.¹⁹²

Öte yandan Trabzonî, reddiyesinde Allah için ism-i fâil kalıbında sıfatları kullanmanın yanında masdar kalıbıyla da bu sıfatları Allah'a isnâd etmektedir. Kelâm ve azamet gibi sıfatları Allah'a nispet eden filozof, böylece Mu'tezile'den ayrılmaktadır.¹⁹³ Nitekim Mu'tezilî âlimler Allah dışında kadîmler kabul etmek endişesiyle Allah'a masdar kalıplarıyla sem', basar, irade, kudret, kelâm gibi sıfatları isnâd etmemişlerdir. Zira Onun en özel vasfı kadîm oluşudur. Eğer bu sıfatlar hâdis kabul edilirse, Allah'ın zâtı hâdislere mahal olmuş olur ki bu durum ulûhiyete aykırıdır. Sıfatlar ezelf kabul edildiğinde ise ulûhiyete iştirâk etmiş olurlar. Çünkü Allah'ın en özel vasfı olan kıdem vasfına iştirak etmişlerdir. Şu halde Allah'ın zâtından ezelf sıfatları nefyetmek gereklidir. Bu görüşleri doğrultusunda Mu'tezilî âlimler Allah için 'ilmiyle âlim' demek yerine 'zâtıyla âlimdir' demişlerdir. Bu noktada onlar, Allah'ın zâtıyla sıfatlarını bir kabul etmişler, zâtından zâid sıfatları ise reddetmişlerdir.¹⁹⁴ Trabzonî, bunun aksine Allah için masdar kalıplarıyla sıfatları kabul etmiş, bunları ezelf sıfatlar olarak ele almıştır. Çünkü o Allah'ın vâcibu'l-vücûd oluşunun her yönden olduğunu söylemektedir.¹⁹⁵ Müellife

¹⁹¹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keâm*, vr. 2b.

¹⁹² İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e*, vr. 14b.

¹⁹³ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e*, vr. 8a.

¹⁹⁴ Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967, 57.

¹⁹⁵ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keâm*, vr. 6a.

göre Allah'ın sıfatları değişimden uzaktır.¹⁹⁶ Trabzonî, konuyla alakalı olarak Hz İsa'nın *İncil*'de geçen '*Nasihatlerim benden değil, beni gönderendendir*'¹⁹⁷ sözünü kullanmaktadır. Ona göre Hz İsa burada kendini küçültmüş, Allah'ın büyüklüğünü ortaya koymuştur. Bu, Hz İsa'nın, Allah'ın azametini ortaya koymasıdır.¹⁹⁸ Buna göre filozofun hem selbî sıfatları hem de subûtî vasıfları Allah için masdar kalıplarıyla kullanması, onun Mu'tezile'den ayrıldığına delildir.

Trabzonî'nin azamet ve kelâm vasıfları dışında eserinde dile getirmiş olduğu sıfatları ism-i fâil kalıbında kullandığını görmekteyiz. Allah'ın semî, basîr, kadîr oluşu bu minvalde müellifin söylediği vasıflardır. Trabzonî, bunlar dışında Allah Teâlâ'nın hâkim, hakîm, vâhid, hâlık, kerîm, samed, sultân, melik, kakhâr gibi isimlerini de mevzu dâhilinde dile getirmiştir.

İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Allah için öne çıkardığı vasıflardan biri de O'nun vâcibu'l- vücûd oluşudur. Allah'a bu zâtî vasfı nispet eden İskender et-Trabzonî, bu vasfı daha çok Hıristiyanların ulûhiyet anlayışına karşı Ehl-i Sünnet'in Allah telakkîsini ortaya koymak için kullanmıştır. Nitekim Hıristiyanlar, Hz İsa'nın ulûhiyetini iddia etmektedirler. Trabzonî, onların bu görüşlerini tenkit etmiş ve *İncil*'in ifadeleriyle onlara karşı Hz İsa'nın kul ve insan tabiatlı olduğunu savunmuştur. Bu amaçla *İncil* metninde Hz İsa'nın hâdis oluşuna delâlet eden bir çok cümleyi Hıristiyanların akîdeleri

¹⁹⁶ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kabeli ilmi'l-keâm*, vr. 7b.

¹⁹⁷ Yuhanna, 7/16-17.

¹⁹⁸ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 8a.

aleyhinde kullanmış, İsa'nın sonradan yaratılmış olması karşısına vâcibu'l-vücûd olan ilâh anlayışını öne çıkarmıştır. Ona göre varlık kategorileri içerisinde ancak bu vasfa sahip olan ilâh olabilir. Böylece Trabzonî, ulûhiyetin şartı olarak vâcibu'l-vücûd oluşu belirlemiştir.¹⁹⁹ Allah, öncesinde varlık olmayan yegane varlıktır. O, bunu İhlâs Sûresi'nde geçen '*doğurmamış ve doğmamıştır*' âyet-i kerîmesiyle dile getirmektedir.²⁰⁰ Yine Hz İsa'nın hâdis bir varlık oluşu karşısında Allah'ın kadîm olduğunu söyleyerek Onun öncesinde varlık olmayan, varlığı kendinden olan vâcibu'l-vücûd olduğunu belirtmiştir. Allah'ın vâcibu'l-vücûd oluşu zâtı itibariyledir. O, her cihetten vâcibu'l-vücûd olan Allah'tır.²⁰¹ Bu ibareyi ekleyerek İskender et-Trabzonî Allah'ın sıfatlarında ezeli olduğunu dile getirmektedir. Böylece filozof, Allah ile mahlûkâtta ortak olan sıfatlarda benzerliğin söz konusu olmadığını ortaya koymuştur. Çünkü Allah'ın her yönden vâcibu'l-vücûd oluşu yani varlığının zâtından olması, Onun sıfatlarında da ezeli olduğu anlamını içermektedir. Halbuki mahlûkât bu vasıflara ezelde sahip değildir. Buna göre Trabzonî'nin, Mu'tezile'nin 'ezeli sıfatlar Allah'tan başka kadîm varlıkları gerektirir ve mahlûkât ile Allah arasında benzerliği doğurur' anlayışının karşısında ezeli sıfatlara sahip, zâtı ve sıfatlarıyla tek olan Allah telakkîsini benimsediği söylenebilir. İskender b. Ahmed et-Trabzonî, ezeli sıfatlara sahip aşkın bir ilâh anlayışını benimsemiştir. Allah için kadîm sıfatları kabul eden Trabzonî'nin aynı zamanda Allah'ın vahdâniyetini savunmasıyla Mu'tezile'nin sıfatlarla ilgili teaddüd-i kudemâ anlayışını

¹⁹⁹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale' l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kabeli ilmi'l-keîâm*, vr. 6a.

²⁰⁰ el-İhlâs, 112/3.

²⁰¹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kabeli ilmi'l-keîâm*, vr. 6b.

reddettiği kesinleşmektedir.

İskender et-Trabzonî'nin ele aldığı sıfatlardan biri de Allah'ın benzerinin olmamasıdır. Bu konuda kelâm âlimleri bir çok söz söylemişlerdir. İslâm filozofları, Bâtıniyye ve Cehm b. Safvân'ın görüşüne göre herhangi bir vasıfla müştereken vasıflanmak yani, aynı vasfı almak Allah ile yaratılmışlar arasında benzerliği gerektirir.²⁰² Bu görüşe göre subûtî sıfatlarda Allah ile mahlûkât arasında benzerlik vukû' bulmaktadır. Allah ile yaratılmışlar arasında benzerliğe meydan vermemek için bu görüş sahipleri Allah'ın zâtını yaratılmışların vasıflandıkları sıfatlardan uzak tutmuşlardır. Mu'tezile mensupları ise iki şey arasında vasıflarda benzerliğin meydana gelmesini şu şarta bağlamaktadır; bir şeyin taşıdığı en husûsî vasfın hem hâlîka hem de mahlûka nispet edilmesiyle benzerlik meydana gelir. Örneğin ilim üç vasıf taşımaktadır: Mevcut oluş, araz oluş ve ilim. Bunlardan en umûmî olanı var olmaktır. En husûsî olanı ise ilimdir. Bu tarifleri sebebiyle Mu'tezilî âlimler Allah Teâlâ'yı ilim vasfı ile vasıflandırmaktan kaçınmıştır.²⁰³ Çünkü ilim ve diğer subûtî sıfatlar mahlûkât ile Allah arasında ortaktır. Bu sebeple Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında konuyla alakalı ihtilâfın tarifteki farklılıklardan kaynaklandığı söylenebilir.

Ehl-i Sünnet'e göre iki şeyin benzer olmasının ölçüsü biri için câiz olan vasıfların diğeri için de câiz olmasıdır. Eş'arîler'e göre biri diğerrinin yerini alabilirse benzerlik vukû' bulur. Aksi halde benzeşmeden bahsedilemez. Bu son şarta göre Allah

²⁰² Nureddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, s. 78.

²⁰³ Nureddin es-Sâbûnî, *a.g.e*, s. 79.

ile yaratılmışların vasıfları arasında benzerliğin vukû bulması mümkün değildir.²⁰⁴

Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kabeli ilmi'l-keîâm* adlı eserinde Allah'ın benzeri ve denginin olmadığını âyet-i kerîmeler ile dile getirmektedir. Böylece filozof, Allah'a yaratılmışlar gibi el, ayak isnâdında bulunan Müşebbihe ve Kerrâmiye gibi fırkaların fikirlerinden ayrılmaktadır. Nitekim o, Allah'ın her yönden vâcibu'l-vücûd olduğunu dile getirmiş, Allah'ı statü açısından yaratılmışlardan ayrı bir konumda ele almıştır. Trabzonî'nin Allah'ın sıfatlarıyla ilgili olarak dile getirdiği özelliklerden bir tanesi de bu sıfatların değişime maruz kalmadıklarıdır. Ona göre zâtı itibariyle her yönden vâcibu'l-vücûd olan Allah'ın vasıflarında değişim söz konusu değildir.²⁰⁵ Halbuki biz biliyoruz ki mahlûkât vasıfları itibariyle değişken bir yapıya sahiptir. Değişiklik hâdis oluş emaresidir. Trabzonî, Allah'ın sıfatlarına dair saymış olduğu bu özelliklerle yaratılmışlarla Allah'ın sıfatlarını kesin bir çizgide ayırmaktadır.

İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin risâlede Allah Teâlâ'yı tavsif ettiği sıfatlar ile Ehl-i Sünnet'in görüşüne yakın olduğu anlaşılmaktadır. Filozof, bu ifadeleriyle Mu'tezile ve Müşebbihe'nin sıfatlara dair fikirlerini benimsememiş, zât ve sıfatlarında ezeli, mahlûkâta benzemekten uzak bir ulûhiyet telakkîsini savunmuştur. Buna rağmen müellif, eserinde zaman zaman zât-sıfat ilişkisi bağlamında Ehl-i Sünnet kelâmcılarının izâhlarına aykırı yorumlarda da bulunmaktadır. Sünnî kelâm âlimleri zât-sıfat ilişkisini

²⁰⁴ Nureddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, s. 81.

²⁰⁵ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kabeli ilmi'l-keîâm*, vr. 7.

'sıfatlar zâtın ne aynıdır, ne de gayrıdır' şeklinde değerlendirirken filozofun reddiyesinde 'kelâm, mütekellimden farklıdır' ifadesine yer verdiğini görmekteyiz. Hz İsa'nın kelâm oluşu açısından meseleyi ele alan müellif 'Kelâmullah Allah'ın zâtı değildir. Çünkü kelâm, mütekellimin dışındadır' demektedir.²⁰⁶ Ancak kullanılan bu ifâdenin mutlak mânada bütün subûtî sıfatlar için geçerli olup olmadığına dair her hangi bir yorum bulunmamaktadır.

2. Hristiyanlığın İnanç Esaslarına Yönelttiği Eleştirileri

İskender et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kibelî ilmi'l-keâm* adlı eserini Hristiyanların görüşlerini reddetmek maksadıyla kaleme almıştır. Filozof, eserde genel mânada Hristiyanlığın ulûhiyyet ve nübüvvetle alakalı görüşlerini tenkit etmiş, bu görüşlerin bâtil olduğuna aklî ve naklî deliller getirmiştir. Müellif, bu maksadı doğrultusunda birçok argümandan yararlanmıştır. Bunların başında *İncil* metni gelmektedir. Trabzonî, risâlesinin başında Hristiyanları, onların kutsal kitapları olan *İncil* ile ilzâm edeceğini bildirmektedir.²⁰⁷ O, ayrıca *Kur'ân-ı Kerîm*'den ayetler ile görüşlerini desteklemiş, *İncil* metni ve *Kur'ân-ı Kerîm* arasında karşılaştırmalar yapmıştır. Müellifin Hristiyanlığı tenkit ettiği meseleler Hz İsa'nın tabiatı, teslîs inancı, *İncil*'in tahrîf edilmiş olması, ulûhiyyet vasıfları, Hristiyanların dinde aşırılıkları, Hz Muhammed'in (s.a.s) nübüvvetinin ispatı gibi meseleler etrafında şekillenmektedir. Şimdi filozofun bu meselelere dair fikirlerini ve bunları desteklemek

²⁰⁶ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kibelî ilmi'l-keâm*, vr. 12b.

²⁰⁷ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, s. 3a.

için getirdiği delilleri ele alalım.

2.1. Hz İsa'nın Tabiatı ve Teslisin Reddedilmesi

İskender et-Trabzonî'nin risâle boyunca en çok üzerinde durduğu husus Hz İsa'nın tabiatı meselesi ve teslîs inancıdır. Hıristiyanlar Hz İsa'yı tanrı olarak görmekte ve kendisinde ulûhiyetten bir parça olduğunu söylemektedirler. Onlara göre Tanrı üç unsurdan oluşmaktadır. Bunlar; Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tur. Onlar her ne kadar özde bir tanrının varlığını dile getirirler de bu üç unsura ilahlık yakıştırmakta, her birinde ulûhiyetten bir parça olduğunu söylemektedirler. Buna göre Tanrı Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşmaktadır. Bunlar bir hakîkatin yansımalarıdır.²⁰⁸ Hıristiyanların ifade ettikleri bu inanç hem Mütekaddimûn hem de Müteahhirûn dönemi kelâm âlimleri tarafından reddedilmiş, tutarsızlıkları üzerinde durulmuştur. Trabzonî de bu risâlesinde Hz İsa'nın tabiatı başta olmak üzere İslâm'ın ulûhiyet telakkîsini ortaya koymak suretiyle teslîsi reddetmekte ve görüşlerini çeşitli yollardan delillendirmektedir. Ancak bu çerçevede en çok üzerinde durulan mesele Hz İsa'nın ilâh olmadığının ispatı olmuştur. Müellife göre Hıristiyanlar Hz İsa'nın ulûhiyeti ve teslîs etrafında savunmuş oldukları bu bâtil görüşlere kesin surette inanmakta, bu görüşleri kendi usulleri çerçevesinde sonuna kadar savunmaktadırlar. Halbuki filozofa göre onların bu fikirleri zandan öteye geçmemektedir. Buna rağmen Hıristiyanlar Müslüman kelâmcıların bu konuda aleyhte öne sürdükleri delilleri ve kat'î burhânları dikkate almamaktadır.

²⁰⁸ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet Alparslan, *Dinler Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2010, s. 367.

Kelâmcıların öne sürdüğü bu deliller aciz bırakıcı, karşı tarafı kesinkes ilzâm edici aklî ve naklî delillerdir. Müellif Hıristiyanların bu tavrının risâleyi telif etmesinde etkili olduğunu belirtmekte, onları kesin olarak inandıkları *İncil* metniyle ilzâm edeceğini söylemektedir.²⁰⁹

İskender b. Ahmed et-Trabzonî, reddiyesinde Hz İsa'nın Allah'ın kulu olduğunu savunmakta, onun ilâh olduğunu söyleyenleri, Hz İsa'da var olan hudûs vasıflarından ötürü reddetmektedir. O, risâlenin başında Allah Teâlâ'nın mutlak ilâhlığını belirten âyet-i kerîmelerle görüşlerini ortaya koymaktadır.²¹⁰ Allah'ın ilâhlıkta ortağının bulunmadığını, kendisi için ne eş, ne de oğul edindiğini ifade eden âyet-i kerîmeleri bu amaçla delil olarak kullanmaktadır.²¹¹ Böylece konuyla alakalı inancını risâlesinin başında ortaya koyan Trabzonî, bundan sonra görüşleri doğrultusunda delillerini serdetmektedir. Müellifin bu noktada getirmiş olduğu delillerin başında *İncil*'de geçen '*Söz ezeldedir. Söz Tanrı'nın yanındadır ve söz Tanrı'dır*'²¹² ifadesi gelmektedir. Müellif, Hıristiyanların Hz İsa'nın ulûhiyetini *İncil*'de belirtilen bu ifadeye dayandırdıklarını, halbuki ifadenin Hz İsa'nın ilâh oluşuna delil teşkil etmediğini söylemektedir. Onlara göre İsa, Allah'ın kelâmı olduğuna göre ilâhtır. Böylece Hıristiyanlar ulûhiyette Allah kelâmı olmayı ölçü olarak kabul etmektedirler. Hz İsa'nın Allah'ın kelâmı olması vukû' bulmuştur. Nitekim Allah, Cebrâil (a.s.) vasıtasıyla Hz Meryem'e İsa'yı müjdelemiştir.²¹³

²⁰⁹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kâbeli ilmi'l-keâm*, vr. 3.

²¹⁰ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 2.

²¹¹ el-İhlas, 112/1-4; eş-Şura, 42/11.

²¹² Yuhanna, 1/5.

²¹³ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kâbeli*

İskender et-Trabzonî'ye göre Allah'ın kelâmı olmak ulûhiyet için ölçü değildir. Hıristiyanların *İncil*'de geçen '*Söz ezeldedir. Söz Tanrı'nın yanındadır ve söz Tanrı'dır*'²¹⁴ ifadesini bu hususta delil olarak göstermeleri kasıtlı bir yanılaşa dayanmaktadır. Hıristiyanlar, *İncil*'de yer alan '*Söz Tanrı'dır*' cümlesindeki 'Tanrı' kelimesini ifade eden sözcüğü 'Theos' olarak okumaktadırlar. Aslında sözcüğün okunuşu 'Thios' şeklinde olmalıdır. Kelime bu şekilde okunduğunda yüce, üstün gibi mânaları içerirken, 'Theos' şeklinde okunduğunda Tanrı mânasına gelmektedir. Doğru okuyuş kelimenin fetha ile değil, kesra ile okunmasıdır. Bu, dilde bir hatadır. Böylece *İncil*'de geçen '*Söz yücedir*' ifadesi, '*Söz Tanrı'dır*' şeklinde değiştirilmiştir. Hıristiyanlar bu kelime üzerinden mâna değişikliği yoluyla Hz İsa'nın Tanrı olduğuna hükmetmektedir. Trabzonî, bunu kasıtlı bir yanılaş olarak nitelendirmekte, Hıristiyanların, Hz İsa'nın ulûhiyetini savunarak aşırılığa düştüğünü dile getirmektedir.²¹⁵ Hıristiyanların savunmuş olduğu bu görüş bir takım tutarsızlıkları beraberinde getirmiştir. Trabzonî Hıristiyanlara şu karşı delilleri ortaya koymaktadır: Eğer Hz İsa'ya Allah'ın kelâmı oluşundan ötürü ilâh denilirse bu, birçok Tanrının varlığını gerekli kılar. Çünkü bu durumda kelâmullah ölçü kabul edilmiş olur ve bu vasfı alan her şey ilâhlıkla nitelendirilebilir. Trabzonî'nin karşı delil olarak vermiş olduğu örneklerde *Kur'ân-ı Kerîm*'den yararlandığını görmekteyiz. Müellif, Kur'an'da geçen iki âyet-i kerimeden yararlanmaktadır. Bunlardan biri Allah Teâlâ'nın Hz Zekeriyâ'ya, diğeri ise Hz Musa'ya olan hitâbıdır. Allah Teâlâ Meryem Sûresi'nde Hz

ilmi'l-keîâm, vr. 4b.

²¹⁴ Yuhanna, 1/5.

²¹⁵ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kabeli ilmi'l-keîâm*, vr. 4a.

Zekeriyya'ya şöyle hitap etmektedir: '*Ey Zekeriyya, biz sana adı Yahya olan bir çocuğu müjdeliyoruz. Bu ismi daha önce kimseye vermedik*'²¹⁶. Trabzonî Hz Yahya'nın, Allah Teâlâ'nın hitâbının bir sonucu olarak dünyaya geldiğini vurgulamakta, dolayısıyla Allah'ın Hz İsa için Hz Meryem'de (a.s.) vukû' bulan hitâbının Hz Yahya için de Hz Zekeriyya'da vukû' bulunduğunu kaydetmektedir. Buna göre Hz Yahya da Allah'ın kelâmının sonucudur ve Hz İsa ile ortak vasfa sahiptir. Bu durumda Hz Yahya'nın da Hıristiyanlarca ilâhlıkla nitelendirilmesi gereklidir.²¹⁷

Müellifin vermiş olduğu bir örnek de Hz Musa'nın Firavun karşısındaki mucizesidir. Allah, Hz Musa'ya '*elindekini at*' buyurmuş, böylece Hz Musa'nın sopası Firavun'un sihirbazları karşısında yılanı dönüşmüştür. Filozof konuyla ilgili şu âyet-i kerîmeyi nakletmektedir: '*Dedi ki; 'onu at Ey Musa! Musa onu attı ve o da sürünen bir yılan oluverdi*'²¹⁸. Trabzonî'ye göre bu âyet-i kerîmeler ile Allah'ın Hz Meryem'e '*Muhakkak ki Allah sana adı Meryem oğlu İsa olan mesihi müjdeliyor*'²¹⁹ âyetinin durumu benzerdir. Eğer ulûhiyette Allah'ın kelâmı ölçü alınırsa kelâmullah olduğu tasdik edilen herşey ilâh kabul edilmelidir. Bu durumda Hz Yahya ve Hz Musa'nın mucizesi olarak ortaya çıkan yılan da ilâh olarak adlandırılabilir. Sonuç itibariyle Hristiyanların ölçü kabul ettiği şeye göre birden fazla ilâhın varlığı yadsınamaz.²²⁰ Bu delil hem onların kabul etmiş olduğu teslîse zıt bir durum oluşturmakta, hem de bu

²¹⁶ Meryem, 19/7.

²¹⁷ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm*, vr. 5b.

²¹⁸ Taha, 20/19-20.

²¹⁹ Âl-i İmran, 3/45.

²²⁰ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm*, vr. 5a.

hususta Hıristiyanların aşırılığa düştüğünü göstermektedir. Trabzonî, böylece Allah'ın kelâmı oluşun ulûhiyet için sebep olmadığını söylemekte, birden fazla ilâhın varlığını reddetmektedir. Yine bu durum göstermektedir ki İsa, Allah'ın kelâmı oluşu sebebiyle Tanrı olamaz. Hz İsa kelâmullah oluşu sebebiyle ilâh kabul edilirse, bu birçok ilâhın varlığını gerekli kılmaktadır. Ancak Hıristiyanlar Hz İsa'yı Allah'ın kelâmı oluşu dolayısıyla ilâh kabul ederken, aynı şekilde Allah'ın hitâbına muhatap olan diğer kişi ve varlıkları Tanrı olarak görmemektedirler. Müellif, Hıristiyanların bu husustaki çelişkilerine dikkat çekerek görüşlerini reddetmiştir. İskender et-Trabzonî, her ne kadar Hıristiyanları kutsal kitapları *İncil*'de geçen ifadelerle ilzâm etse de bu hususta birçok âyet-i kerîmeyi de delil olarak kullanmıştır. Bunlardan bir tanesi de Hz İsa'nın kulluğunu ve Hıristiyanların bu konuda düştükleri aşırılığı ifade eden şu âyet-i kerîmedir: *'Ey Kitap Ehli! Dîninizde sınırları aşmayın. Allah için ancak hakkı söyleyin. Meryem oğlu İsa Mesîh ancak Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı kelimesi ve kendisinden bir ruhtur. Öyleyse Allah'a ve peygamberlerine îmân edin. Allah için 'üçtür' demeyin. Kendi iyiliğiniz için buna son verin. Allah ancak tek ilâhtır. O çocuk sahibi olmaktan uzaktır. Göklerdeki herşey, yerdeki herşey O'nundur. Vekil olarak Allah yeter.'*²²¹

İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin görüşleri çerçevesinde delil olarak kullandığı argümanlardan biri de *İncil*'de geçen *'Beşer oğlu İsa ve onunla birlikte birçok kudsi*

²²¹ en-Nisa, 4/171.

melek şöhreti ile geldiğinde' ifadesidir.²²² Trabzonî'ye göre bu ifade açıkça Hz İsa'nın bir ilâh olmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim bu ifadede Hz İsa'nın bir beşerin oğlu olduğu, Allah'ın oğlu olmadığı dile getirilmektedir. Bu ise Hz İsa'nın hâdis bir varlık olduğunu, kadîm ve vâcibu'l-vücûd olmadığını göstermektedir. Çünkü vâcibu'l-vücûd olan Allah zâtı itibariyle vâcibu'l-vücûd olandır. O, her yönden kadîmdir. Sıfatlarında değişim söz konusu değildir. Ancak Hz İsa 'İbnu'l-Beşer', yani insan oğlu olmasıyla bu vasıflara sahip olamaz. Beşer oğlu olması Hz İsa'nın zâtında hudûs emârelerinin bulunduğu anlamına gelmektedir. Halbuki hâdis oluş ulûhiyet düşüncesine aykırıdır.²²³ Zâtı hâdislerin mahalli olan varlık ilâh olamaz. Bu hususu müellif şu âyet-i kerimeyle desteklemektedir: “ *'Allah çocuk edindi' dediler. Allah bundan münezzehtir. Göklerde ve yerde ne varsa Onundur. Her şey O'na boyun eğmektedir.*”²²⁴

Filozof İskender et-Trabzonî, teslis ve Hz İsa'nın ulûhiyeti hususlarında savunmuş olduğu görüşleri *İncil*'de Hz İsa ile alakalı olarak geçen menkıbelerden yararlanarak desteklemektedir. Bu menkıbelerden bir tanesi *İncil*'de şöyle anlatılmaktadır: “*Çardak Bayramı'nın ortasında İsa minberde vaaz vermekteydi. Yahudiler onun bu vaazına şaşırılmışlar ve şöyle demişler; 'Acayip iş! O bir harf bile okumuş değil. Nasıl böyle vaaz ediyor?' Bunun üzerine İsa onlara şöyle cevap verdi; 'Benim vaazım bana değil, beni gönderene aittir. Her kim Allah'ın murâdını talep ederse, bu vaazdan benim Allah'ın konuşurmasıyla mı yoksa kafama göre mi*

²²² İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kabeli ilmi'l-keîâm*, vr. 6a.

²²³ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 6a.

²²⁴ el-Bakara, 2/116.

konuştuğumu anlar. Halbuki kafasına göre konuşan kendi özel isteklerini dile getirir. Her kim de onu gönderenin murâdını talep ederse o doğru kimsedir. Onda zulüm olmaz'
”²²⁵

Müellife göre bu kıssada Hz İsa kendisini Allah'ın dışında tutmuş, Allah'tan başka bir varlık olduğunu ortaya koymuştur. Trabzonî, bu hususa Hz İsa'nın '*Söylediklerim benden değil, beni gönderendendir*' ifadelerini delil olarak göstermektedir. Böylece Hz İsa kendisi ile Allah'ı tefrîk etmiştir. Yine burada o, Allah'ın azametini, yüceliğini izhâr etmiş, O'nun yanında kendi küçüklüğünü ifade etmiştir. Müellif, bundan sonra şu âyet-i kerîme ile bağlantı kurmaktadır: "*Hiçbir beşer yoktur ki Allah ona kitap, hikmet ve nübüvvet versin de o, insanlara 'Allah değil, bana ibâdet edin' desin.*"²²⁶ Bu âyet-i kerîme çerçevesinde müellif, Hz İsa'nın ayette sayılan vasıflara sahip iken ilâhlık iddiasında bulunmayacağını belirtmektedir. Çünkü İsa (a.s.) örfte de kullanıldığı üzere üstün olanın yanında kendi zâtını düşük göstermiştir. Halk arasında bir işin yüceltilmesi istendiğinde '*bu benim değil, emir sahibinin işidir*' denilmektedir. Hz İsa da Allah katındaki düşüklüğünü bu şekilde ifade etmiş, böylece ilâhlıktan berâetini bildirmiştir. Onun, '*Bu, bana değil, beni gönderene aittir*' ifadesi kendisini ilâh olarak görmediğinin işareti olmakla birlikte, kendi zâtının mutlak zât karşısındaki konumunu da ifade eder. Şu halde Hz İsa'da hudûs emareleri vardır. Hâdis varlıklar ise ilâh olamaz.²²⁷

²²⁵ Yuhanna, 7/16-17.

²²⁶ Âl-i İmran, 3/79.

²²⁷ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli*

Müellifin yararlanmış olduğu menkıbelerden bir tanesi de *İncil*'de şöyle anlatılmaktadır: “Bir çiftçi tohumu ekmek için çıktı. Ekim zamanı gelince tohumlardan bazıları yere düşüp, ayaklar altında ezildi, kurtlar kuşlar bu tohumları yedi ve bazıları yok oldular. Bazı tohumlar ise taşların üzerine düştüler. Orada kurudular ve hiç gelişme imkanı bulamadılar. Bir kısmı dikenlerin arasına düştüler ve dikenler o tohumları boğdu. Bu tohumlar arasından bir kısmı halis toprağa düştüler ve toprak onları muhafaza etti. Her biri yüz kat ürün verdi.’ Bu kıssayı havâiriler İsa'ya sordular. O ise şöyle cevap verdi; 'Bu kıssadaki tohum Allah'ın kelâmıdır. Yere düşenler ise kelâmı dinleyenlerdir. Şeytan bu kimselere gelir ve onların kalplerinden Allah'ın kelâmını çıkarır. Böylece onlar ne inanırlar, ne de kurtuluşa ererler. Taşın üzerine düşen tohumlar ise Allah kelâmını dinleyenler ve onu sevinçle kabul edenlerdir. Ancak bunlar kök salamadıkları için bu söze az bir zaman inanırlar. Onlara bir sıkıntı iliştiği zaman hemen o sözü bırakırlar. Dikenler arasına düşenler ise, kelâmı işiten amazamanla yaşamın kaygıları, zenginlikleri ve zevkleri içinde boğulan ve olgun ürün veremeyenlerdir. Saf toprağa düşenler ise bu sözü itaatkâr bir kalple dinleyen, onu koruyan ve sabrederek ürün verenlerdir.”²²⁸

Bu menkıbede benzetmelerden yararlanılmıştır. Allah'ın kelâmı tohuma benzetilmiş, bu tohumu karşılayan mahal ise Allah kelâmının muhâtaplarına teşbîh edilmiştir. Trabzonî'ye göre bu kıssa Allah'ın kelâmının ilâh oluşunu nefyetmektedir.

ilmi'l-keâm, vr. 9b.

²²⁸ Luka, 8/5-15.

Yine filozofa göre burada Allah'ın kelâmının Hz İsa ile sınırlanamayacağına dair ispat vardır. Allah'ın kelâmı bir çok şeye taalluk etmektedir. Bu husus şu âyet-i kerîmede ifade edilmektedir: “*Ruhu, emriyle kullarından dilediğine gönderir.*”²²⁹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî'ye göre kelâm Allah'ın zâtının aynı değildir. Çünkü kıssada da Allah'ın sözü ile bu sözü söyleyen bir tutulmamıştır. *İncil*'de geçen menkıbede Allah'ın kelâmı tohuma, bu sözün sahibi ise çiftçiye benzetilmiştir. Şu halde Allah'ın kelâmı zâtından ayrı tutulmaktadır. Eğer bir tutulsaydı her iki unsur farklı varlıklara benzetilmezdi. Buna göre İsa (a.s.) Allah'ın kelâmı oluşundan ötürü ilâh kabul edilirse bu durum kelâmullah olan her şeyin ilâh olduğu anlamına gelir. Bu ise birden çok ilâhın kabulünü gerekli kılar. Bu fikir filozof'a göre açıkça bâtildir.²³⁰

İskender et-Trabzonî, bundan sonra *Kur'ân-ı Kerîm*'de konuyla ilgili olarak geçen şu âyet-i kerîmeyi görüşlerine delil göstermektedir: “*Eğer yerlerde ve göklerde Allah'tan başka ilâhlar olsaydı her ikisi fesâda uğrardı.*”²³¹

Trabzonî'nin, Hz İsa'nın tabiatı yanında teslisin unsurları üzerinde de durduğunu görmekteyiz. Hıristiyanlar Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olmak üzere üç unsorda ulûhiyetin bulunduğuna inanmaktadır. Bu unsurlardan Baba, Tanrı ile eş tutulmuş, böylelikle Allah'a mahlûkât vasıfları isnâd edilmiştir. Nitekim teslisin unsurlarından olan Oğul, Tanrı'nın çocuğu kabul edilmektedir. Hıristiyanlara göre Baba, Hz Adem'in işlemiş

²²⁹ el-Mü'min, 40/15.

²³⁰ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kibelî ilmi'l-keâm*, vr. 12b.

²³¹ el-Enbiya, 21/22.

olduğu aslı gúnahtan insanlığın kurtulabilmesi için oğlunu feda etmiştir.²³² İnsanlık adına feda edilen Oğul ise İsa'dır. Teslisin üçüncü unsuru Kutsal Ruh'tur. Bu üç unsurun her birinde ilâhlık vasfı vardır. Ancak her biri bir hakikatın yansımasıdır. Hıristiyanların bu Allah telakkîsi kelâm âlimleri tarafından reddedilmiş, bunlara karşı aklî ve naklî deliller ileri sürülmüştür. İskender et-Trabzonî, Hz İsa'nın tabiatı konusunda olduğu gibi, teslisle ilgili meselelerde de *İncil* metninde geçen ifâdelerden yararlanmaktadır. *İncil*'de Hz İsa'nın havâfîlerine karşı “*Eğer beni seviyorsanız buyruklarımı yerine getirin. Ben Baba'dan isteyeceğim, O da size başka bir Paraklit gönderecek. O sizinle sonsuza dek birlikte olacaktır. O hakîkatın rûhudur*” dediği anlatılmaktadır.²³³ Trabzonî, *İncil*'de Hz İsa'ya atfedilen bu ifadeler için bir takım tahlillerde bulunmaktadır. Buna göre ifadelerde geçen 'Baba' sözcüğu hakîkî mânada değildir. Sözcük, burada hidâyet veren, terbiye eden gibi anlamları içermektedir. Çünkü 'Eb' kelimesi cümlede mutlak manada kullanılmıştır. Böyle kullanıldığında 'Baba' sözcüğu bütün mahlûkât için ortak kullanılan bir sözcük olmaktadır. Trabzonî kelime üzerinde bu tahlilleri yaptıktan sonra Hıristiyanların Hz İsa'nın tabiatı hakkındaki görüşlerine şu ilzâmda bulunur; madem ki bu ifade de geçen 'Baba' kelimesi hakîkî mânada değildir ve her yaratılmış için kullanılan müşterek bir kelimedir, o halde Hz İsa da yaratılmışlar arasında bir ferttir. Mahlûkâtın bir ferdi olan İsa'nın bu halde ilâhlığı düşünülebilirse, bu ölçü bütün mahlûkât için geçerli olur. şu halde bütün mahlûkâtın fertleri 'ilâh' olarak

²³² Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet Alparşlan, *Dinler Tarihi*, s. 369.

²³³ Yuhanna, 14/15-17.

adlandırılabilir. Halbuki bu kat'î surette yanlış bir görüştür.²³⁴

İskender b. Ahmed et-Trabzonî, reddiyesinde hem teslisi hem de Hz İsa'nın ulûhiyeti düşüncesini ilzâm etmiştir. 'Baba' kelimesi üzerinden yaptığı tahlîl, teslisin reddine yöneliktir. Bu tahlîl ile Trabzonî, Hz İsa'nın konumunu ortaya koymuştur. Hıristiyanlarda Baba-Oğul ilişkisi hakîkat mânasıyla ifade edilmektedir. Filozof, *İncil*'de geçen 'Baba' kelimesinin hakîkî mânada kullanılmadığı üzerinde durarak teslisin unsurlarının mâhiyetine yönelik belirlemelerde bulunmuştur. Yine bu belirlemeler üzerinden Hz İsa'nın ilâhlığını reddetmiştir. Trabzonî, şu âyet-i kerîmeyi bu hususta delil olarak kullanmaktadır: *“Din adamlarını, ruhbanları ve Meryem oğlu Mesîh'i ilâh edindiler ve Allah'ı yok saydılar. Halbuki onlar tek bir ilâha ibâdet etmekle emrolundular. Ondan başka ilâh yoktur. Allah onların ortak koştığı şeylerden uzaktır.”*²³⁵ Âyet-i kerîmede üç husûsa atıf yapılmakta olup bunlar; Teslis inancı ve Hz İsa'nın ulûhiyeti ve Hıristiyanların görüşlerinin oluşmasında etkili olan ruhban sınıfıdır. Bu âyet-i kerîmeden hareketle müellif, Hıristiyanların konuyla alakalı bu iki görüşünün din adamlarına uymaları sonucu oluştuğunu vurgulamakta ve sapkınlıklarında etkili olan grubun 'Ahbâr ve Ruhbân Sınıfı' olduğuna işaret etmektedir.

Filozof İskender et-Trabzonî, Hz İsa'nın *İncil*'de geçen bu sözleri ile onun ilâh oluşunu reddederken hâdis oluşuna da vurgu yapmaktadır. Trabzonî'ye göre bu ifadeler Hz İsa'nın hâdis bir varlık olduğunu göstermekte, onun kadîm oluşunun önüne

²³⁴ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kûbeli ilmi'l-keîâm*, vr. 13a.

²³⁵ et-Tövbe, 9/31.

geçmektedir. Çünkü Hz İsa “Eğer beni seviyorsanız buyruklarımı yerine getirin. Ben Baba'dan isteyeceğim, O da size başka bir Paraklit gönderecek.” demektedir. Bu ifadelerde bir talep söz konusudur. Her talep eden ise ihtiyaç sahibidir. Muhtaç olan bütün varlıklar hâdis ve mümkün varlıklardır. Bu vasıflara sahip olanların kідeminden söz edilemez. Kadîm olmayan, hudûs kendisine sebkat etmiş olan varlıklar ise ilâh olarak adlandırılmaz. Allah Teâlâ bütün bu vasıflardan münezze ve vâcibu'l-vücût'tur. Allah'ın zâtı kendindedir. Hz İsa'nın zâtı ise hâdis olduğundan kendinden değil, Allah'tandır.²³⁶ Bu çerçevede Ahmed et-Trabzonî'nin hem aklî hem de naklî delillerden yararlandığı görülmektedir. *Kur'ân-ı Kerîm* âyetlerini konuya dair deliller olarak sunması, aklî izâhlar getirmesi bunun göstergesidir.

Trabzonî'nin Hz İsa'nın tabiatıyla alakalı olarak *İncil*'den naklettiği ifadelerden biri şöyledir: “Eğer beni sevseydiniz Baba'ya gideceğim için sevinirdiniz. Çünkü Baba benden üstündür.”²³⁷ İskender et-Trabzonî, Hz İsa'ya nispet edilen bu sözün, onun ulûhiyyetini nefyettiğini söylemektedir. Buna göre Hz İsa bu sözyle Allah'tan kendisini ayrı düşünmekle kalmamış, Onu yüce ve aziz kabul etmiş, kendisini Allah'a nispetle küçük ve âciz olarak nitelendirmiştir. Yine Hz İsa, kendisinin ancak Allah'a vâsıl olmakla yükseleceğini bildirmiştir. Müellif konuyla alakalı karşıt sorular üreterek bunları cevaplamaktadır. Ona göre eğer Hz İsa'nın aşağı konumda iken sonradan Tanrı olduğu iddia edilirse, bu iddiâ iki ilâhın varlığının kabulünü gerekli kılar. Ancak bu fikir

²³⁶ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kibelî ilmi'l-keîâm*, vr. 14b.

²³⁷ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 15b.

Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça reddedilmektedir. Allah Teâlâ âyet-i kerîmede şöyle buyurmaktadır; “*İki ilâh edinmeyin. Allah tek bir ilâhtır.*”²³⁸ Müellif, âyet-i kerîme ile desteklediği görüşlerine aklî izâhlar da getirir. Bu çerçevede büyük ile küçük arasında var olan ayrımı ele almaktadır. Her iki kavram bu özelliklere sahip olanların farklılığını ihtivâ etmektedir. Şu halde İsa Allah değildir, çünkü kendini Allah'tan ayrı tutmuştur. Hz İsa Allah olmadığına göre o bu durumda ancak Allah'ın kulu konumundadır. Çünkü bütün yaratılmışlar Allah'ın kuludur. Trabzonî, burada genelleme yaparak Allah dışındaki her şeye kulluk isnâdında bulunmaktadır. Böylece kul kavramının muhtevâsını geniş tutmuş, 'mâsivâ' olarak adlandırılan canlı ya da cansız herşeyi kul olarak adlandırmıştır. Kul olan İsa bu konumuyla aynı zamanda ilâh olamaz. Tek ilâh olan Allah yaratıcı, ezelî, herşeyin sahibi, kudret sahibi ve cömerttir.²³⁹ Trabzonî, bu vasıfları Allah için sayarak İslâm'ın ulûhiyet düşüncesini ortaya koymaktadır. Bundan sonra Hz İsa'nın Allah'ın kulu olduğunu ifade eden filozof, şu âyet-i kerîmeyle tezini desteklemektedir: “*Mesih de, Allah'a yakın olan melekler de Allah'a kul olmaktan asla çekinmezler. Kim Allah'a kulluk etmekten çekinir ve büyüklük taslarsa bilsin ki O, onların hepsini huzuruna toplayacaktır.*”²⁴⁰

İncil'de Hz İsa'ya atfedilen pek çok ifâde İskender b. Ahmed et-Trabzonî tarafından Hıristiyanları ilzâm edici mâhiyette kullanılmaktadır. Filozof, özellikle Hz İsa'nın teşbîh yoluyla söylediği ve Tanrı ile kendisi arasındaki ilişkilerin mâhiyetine

²³⁸ en-Nahl, 16/51.

²³⁹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kibelî ilmi'l-keîâm*, vr. 16b.

²⁴⁰ en-Nisa, 4/172.

yönelik bilgiler veren cümlelerden yararlanmaktadır. Bunlardan bir tanesinde Hz İsa'nın '*Ben asmayım ve babam ise bağcıdır. Bende meyve vermeyen her çubuğu kesip atar. Meyve veren her çubuğu ise daha çok meyve versin diye budayıp temizler*' dediği nakledilir.²⁴¹ Müellife göre Hz İsa'nın bu ifadeyi kullanmaktaki maksâdı yaratıcısını, terbiye edicisini ortaya koyarak kendi yaratılmışlığını bildirmektir. Her yaratılmış varlık hâdistir. Muhtaç ve hâdis olan hiçbir varlık da kadîm ve zâtı itibariyle vâcibu'l-vücûd olamaz. Şu halde müellife göre bu vasıfları taşıyan Hz İsa 'ilâh' olarak adlandırılmaz. Müellif, asma ile asmayı düzenleyen bağcı arasındaki statü farkından hareket ederek Hz İsa ile ulûhiyet arasında ayrıma gitmektedir. Nitekim asma, bağcı tarafından şekil verilmeye, düzenlenmeye, oluşturulmaya muhtaç olandır. Şekil verici, oluşturucu ve düzenleyici olan ise bağcıdır. Hz İsa'nın ifade ettiği bu teşbîhten dolayı filozof, onun yaratılmış ve sun' edilmiş olduğu sonucuna ulaşmaktadır.²⁴²

Trabzonî'nin *İncil*'den nakil yaptığı benzer ifâdelerden bir tanesinde Hz İsa şunları söylemektedir: '*Benim ve sizin babanız, benim ve sizin ilâhınız*'²⁴³. Müellif cümlede geçen 'Eb' kelimesinin mânasının 'müebbî', yani 'terbiye edici' ve hidâyete erdirici anlamına gelen 'mehdî' olduğunu söylemektedir. Filozofa göre eğer cümlelerde geçen 'Eb' kelimesi hakîkî mânasıyla alınsaydı Hz İsa '*Sizin babanız*' demezdi. Trabzonî, bu husus ile şu âyet-i kerîme arasında bağ kurmaktadır: '*Allah Meryem oğlu Mesih'tir' diyenler kâfir oldular. Mesih demiştir ki 'Ey İsrâil Oğulları, benim rabbim ve sizin*

²⁴¹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l] -milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kubeli ilmi'l-keîâm*, vr. 17a.

²⁴² İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 17a.

²⁴³ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 18b.

*rabbiniz olan Allah'a ibâdet edin. Kim Allah'a şirk koşarsa Allah ona cenneti haram kılar. Onun gideceği yer ateştir. Zâlimler için (orada) hiç bir yardımcı yoktur.*²⁴⁴

Bundan sonra müellif, Hz İsa'nın bu sözünden hareketle aklî îzahlarda bulunmakta, mantık ilkelerinden hareketle Hıristiyanlığın teslîs inancını ve Hz İsa'nın ulûhiyeti düşüncesini çürütmektedir. Buna göre Hz İsa *İncil*'de geçtiği üzere '*Benim ve sizin babanız*' demektedir. Eğer bu ifadelerde geçen 'baba' sözcüğünün hakîkî mânada kullanıldığı söylenilirse Hz İsa ile Havârîlerinin konumu aynı olur. Nitekim bu cümlenin muhâtabı Havârîlerdir. Bu durumda Hz İsa gerçekten Allah'ın oğlu ise '*Sizin babanız*' şeklinde yapmış olduğu hitâbıyla Havârîler de Allah'ın oğulları konumunda olurlar. Bu husus ise cümlede geçen 'baba' kelimesinin gerçek mânasında kullanılmadığını göstermektedir. Bunun yanında eğer 'baba' sözcüğünün buna rağmen hakîkî manada kullanıldığı söylenirse, Hz İsa gibi Allah'ın oğlu konumunda olan herkesin ilâh kabul edilmesi gerekir.²⁴⁵ Halbuki bu inanç Hıristiyanların teslis inancına aykırı düşmektedir. Şu halde bu tez kabul edilmediği taktirde Hz İsa'nın ulûhiyetinin de reddi gerekmektedir. Müellif bu aklî çıkarımlardan sonra şu âyet-i kerîmeyi delil göstermektedir: '*Allah için bir oğul edinme yoktur. O bu durumdan münezzehtir. O, bir şeyi takdir ederse ona 'ol' der ve o iş hemen oluverir.*'²⁴⁶

Bu îzahlardan sonra İskender b. Ahmed et-Trabzonî ikinci bir çıkarımda bulunarak Hz İsa'nın kul oluşuna vurgu yapmaktadır. Ona göre bir yaratıcısı olan her

²⁴⁴ el-Maide, 5/72.

²⁴⁵ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kibelî ilmi'l-keîâm*, vr. 19b.

²⁴⁶ Meryem, 19/35.

varlık 'kul' olarak adlandırılmaktadır. Nitekim Allah Teâlâ âyet-i kerîmede şöyle buyurmaktadır: '*Allah benim ve sizin rabbinizdir, ona kulluk ediniz.*'²⁴⁷ Bu ayette bir terbiye ediciye, yani rabbe muhtaç olan her şeyin kul olduğu vurgulanmaktadır.

Filozof İskender et-Trabzonî'nin teslisi red mâhiyetinde *İncil*'den yararlanmış olduğu ifâdelerden birinde Hz İsa'nın çarmıh sırasında söylemiş olduğu şu sözlerdir: '*İlâhım, ilâhım! Neden beni terk ettin?*'²⁴⁸ Trabzonî'ye göre Hz İsa'ya isnâd edilen bu sözler açıkça onun ilâh olmadığını, kul olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sözler ile Hz İsa, aczini, gerçek ve tek ilâh olan Allah'tan talebini ifade etmiş, Onun rahmet ve yardımına sığınmıştır. Trabzonî'nin '*İlâhım*' şeklinde tercüme ettiği ve üzerine hüküm binâ etmiş olduğu ifadeler *İncil* metninde '*Elî, Elî*' sözcükleriyle geçmektedir. Ancak müellif, kelimenin aslının '*ilâhî*' şeklinde okunması gerektiğini, fakat Hıristiyanların kullanmış olduğu dilde '*h*' harfi olmadığından bu harf düşürülerek okunduğunu söylemektedir. Buna rağmen sözcüğün mâna itibarıyla '*İlâhî*' kelimesinin ifade ettiği mânayı taşıdığını söyleyen İskender et-Trabzonî'ye göre bu gerçeklik hiç bir kâfirin inkâr edemeyeceği surette açıktır. Trabzonî, bu ifadeyi teyit edici mâhiyette yine *İncil*'de geçen benzer bir ifadeyi ele almaktadır. Buna göre Yahudiler, Hz İsa'yı öldürmek istediklerinde o ağlamış, Allah'a tazarrû' ve niyazda bulunmuştur. Şiddetli bir sesle nidâ eden İsa '*Elî, Elî*' diyerek Tanrı'ya içinde bulunduğu durumu bildirmek istemiştir.²⁴⁹ Hz İsa'nın bu niyazında kullandığı sözcükler de '*İlâhım*' kelimesinin mânasıyla muvafıktır.

²⁴⁷ Âl-i İmran, 3/51.

²⁴⁸ Matta, 27/46.

²⁴⁹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kabeli ilmi'l-kelâm*, vr. 23b.

İncil'de Hz İsa'ya atfedilen bütün bu ifadeler onun ile Allah arasındaki statü farkını ortaya koymakta, Hz İsa'nın kendisini kul olarak kabul ettiğine, Allah'tan ayrı tuttuğuna ve O'nu kendisinden üstün gördüğüne delil teşkil etmektedir. Böylece Hz İsa'nın varlık içerisindeki konumunu ortaya koyan Trabzonî, Hıristiyanların inancına karşı şu âyet-i kerîmeyi nakletmektedir: *'Andolsun 'Allah Meryem oğlu Mesih'tir' diyenler kesinlikle kâfir oldular. De ki; Allah Meryem oğlu Mesih'i, onun annesini ve yeryüzünde bulunan her şeyi yok etmek istese Allah'a karşı kim ne yapabilir? Göklerin, yerin ve bunların arasında bulunan herşeyin hükümrânlığı Allah'ındır. O dilediğini yaratır. Her şeye gücü yetendir.*²⁵⁰ Bu âyet-i kerîme ile Hz İsa'nın ulûhiyyetini nefyeden İskender et-Trabzonî, bundan sonra İsa'nın kul olduğunu yine onun sözleriyle, şu âyet-i kerîmeye istinâden ifade etmektedir: *'Dedi ki 'Ben Allah'ın kuluyum. Bana kitap verdi ve beni peygamber kıldı.*²⁵¹ Trabzonî, *Kur'ân-ı Kerîm*'de Hz İsa'ya atfedilen bu cümleleri naklederek Hz İsa'nın ilâh olmadığı hususunda *İncil* ve *Kur'ân-ı Kerîm*'in ittifâk ettiği örneklere dikkati çekmiştir.

İskender et-Trabzonî'ye göre *İncil*'in 'Allah'tan talepte bulunan bir İsa' ortaya koyması, kul olması itibarıyla diğer insanlarla aynı konumda olduğunu göstermektedir. Nitekim diğer insanlar için geçerli olan istiâne, meded, Allah'ın rahmetini talep etme, ricâ gibi hususlar Hz İsa için de geçerli olmaktadır. Bütün insanlar varlığını Allah'a borçludur. Âyette *'Zengin olan Allah'dır. Sizler fakirsiniz'*²⁵² şeklinde ifade edildiği gibi,

²⁵⁰ el-Maide, 5/17.

²⁵¹ Meryem, 19/30.

²⁵² Muhammed, 47/38.

insanların Allah'a muhtaç oluşu onların hâdis varlıklar olduğunun delilidir. Hâdis varlıklar ise yaratıcının kulu oldukları için kıdem vasfına sahip olamazlar. Bu vasıflar itibariyle insanlarla eşit olan Hz İsa da konumu itibariyle ancak Allah'ın kuludur.²⁵³ Müellif, Hz İsa'nın insanlar arasındaki konumu hakkında şu âyet-i kerîmeyi naklediyor: '*Allah katında İsa'nın konumu Adem gibidir. Onu topraktan yaratmış ve ona 'ol' demiştir. O da oluvermiştir.*'²⁵⁴ Bu âyete göre yaratılma açısından Hz İsa ve Hz Adem'in soyundan gelen diğer insanlar eşittir. Her biri 'Allah'ın kulu' olarak vasıflandırılır.

İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin '*Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kîbeli ilmi'l-keîâm*' adlı eserinde en çok üzerinde durduğu mesele teslis ve Hz İsa'nın ulûhiyyetinin nefyi olmuştur. Eserin yazılma amacını da Hıristiyanların bu husustaki inançlarına yönelik aklî delillerin serdedilmesi, bu şekilde onların görüşlerinin butlânının ortaya konulması şeklinde belirleyen İskender et-Trabzonî, eser boyunca genel mânada bu iki hususu ele almış ve tenkit etmiştir. Bu çerçevede *İncil*'de geçen cümleleri fazlaca kullanan müellif, daha çok Hz İsa'nın sözlerinden yararlanarak Hıristiyanlar tarafından ona yöneltilen ilâhlık isnâdını reddetmiştir. *İncil* metni dışında burada geçen ifadelerin tahlîlini yapan ve meseleye akla hitap eden yorumlar getiren Trabzonî, bunun yanında İslâm kelâmcılarının konuya bakışını ifade eden âyet-i kerîmeleri nakletmiştir. Bu âyetlerde Hz İsa'nın Allah'ın oğlu olmadığı, Hz Meryem'in oğlu olarak babasız olarak mucizevî bir şekilde dünyaya

²⁵³ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kîbeli ilmi'l-keîâm*, vr. 24a.

²⁵⁴ Âl-i İmran, 3/59.

geldiği ifade edilmekte, teslis inancı ve Hz İsa'ya yapılan ilâhlık isnâdı reddedilmektedir. Böylece Hz İsa'nın *İncil*'de geçen cümleleriyle *Kur'ân-ı Kerîm*'de bildirilen sözleri arasında karşılaştırma yaparak görüşlerini güçlendiren İskender et-Trabzonî *İncil* metninin içeriği hakkında da bilgiler vermektedir. Onun *İncil*'in sıhhati üzerindeki görüşlerini ayrı bir başlıkta ele alacağız.

2.2. Hz Muhammed'in Nübüvvetinin İspatı

Kelâm kitaplarının ele aldığı üç önemli husustan birisi de nübüvete ait meselelerdir. Bu çerçevede nübüvvetin gerekliliği, deizm ve benzeri düşüncelere karşı reddiyeler, Hz Peygamber'in peygamberliğinin aklî ve naklî delilleri, son peygamber oluşu ve kendisinden sonra peygamber gelmeyeceği gibi hususlar yanında, Müslümanların Hz Muhammed'den önce gönderilen peygamberlere kabul ve red noktasında bakışı, her iki durumun gerektirdiği hususlar en fazla ele alınan meselelerdir. Bu meseleler içerisinde Hz Muhamed'in nübüvvetinin ispatı kelâm kitaplarında önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle 'Ehl-i Kitâb' kabul edilen Hıristiyan ve Yahudilerin, Hz Peygamber'in nübüvvetini inkâr etmeleri, kelâm âlimlerini bu hususta deliller ortaya koymaya yönlendirmiştir. Ehl-i Kitâb'ın, *Kur'ân-ı Kerîm*'in semâvî oluşu konusundaki inkârları, bu hususta kelâm âlimlerinin objektif, akla hitap eden deliller serdetmelerini gerekli kılmıştır. Nitekim delâlet yönü muhâlifler tarafından kabul edilmeyen bir kaynak ile delil getirmek maksâda götürmeyeceğinden, kelâmcıların bu husustaki tercihleri daha çok aklî yönde olmuştur. Hz Peygamber'in vasıfları, elinde zuhûr eden mûcizeler,

ahlâkı, yaratılış özellikleri daha çok öne sürülen argümanlar arasında yer almaktadır. Bu argümanlar aklın ilkeleriyle desteklenmiş, bu çerçevede Hz Muhammed'in nübüvveti ispat edilmeye çalışılmıştır.²⁵⁵Konu, Ehl-i Kitâb'ın görüşlerine reddiye niteliğinde ele alındığından, Mâturidî kaynaklar Hz Peygamber'in risâletine dâir aklî delilleri naklî delillerden önde tutmuşlardır.

İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Hıristiyanların görüşlerine karşı reddiye mâhiyetinde hazırlamış olduğu *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm* adlı eserinde Hz Peygamber'in nübüvveti üzerinde durduğunu görmekteyiz. Nübüvvet konusu içerisinde husûsiyle Hz Peygamber'in nübüvvetinin ispatını ele alan İskender b. Ahmed et-Trabzonî, bu çerçevede daha çok Hz Muhammed'in peygamberliğinin *İncil*'de ve eski kitaplarda müjdelenmesi üzerinde durmuştur. *İncil*'de 'Paraklit' adıyla bildirilen Hz Muhammed'in insanlar arasında en yüce sıfatlara sahip olduğu, getirdiği mesajların Hz İsa'nın getirdikleri ile aynı hakikatler olduğu, Hz İsa'nın gerçek mânada insanlık tarafından duyulmasının Hz Muhammed'in nübüvveti ile sağlanacağı, her iki peygamberin vazîfelerinin ard arda olduğu gibi hususlar İskender et-Trabzonî'nin en çok değindiği meselelerdir.²⁵⁶

Filozof İskender b. Ahmed et-Trabzonî, risâlesinin başında, teslis ve Hz İsa'nın ulûhiyeti konularında olduğu gibi, Hz Peygamber'in nübüvvetiyle ilgili bazı vasıfları

²⁵⁵ Ebû Mansûr el-Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhîd*, (çev: Bekir Topaloğlu), İstanbul: İsam Yayınları, 2014, s. 307-320.

²⁵⁶ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm*, vr. 16b.

hamdele ve salvele bölümünde zikretmiştir. Bu bölümde Hz Peygamber'e çokça ta'zîm ifadesi ile bir takım sıfatları aktararak risâlesine başlayan Trabzonî, Hz Muhammed'i (s.a.s.) 'Kureyşî', 'ümmî', 'peygamberlerin efendisi', 'âlemlerin Rabbinin elçisi' gibi vasıflarla vasıflandırmıştır.²⁵⁷ Hz İsa'nın ulûhiyyetinin nefyinde olduğu gibi, Hz Peygamber'in nübüvvetinde de *İncil*'de geçen ifâdelerden yararlanan müellif, bu yolla Hıristiyanların kutsal saydığı değerler üzerinden Hz Muhammed'in nübüvvetini ispata çalışmıştır. Filozofa göre *İncil*'in birçok yerinde Hz Muhammed'in peygamberliği müjdelenmektedir. Bu müjdelerin tamamında Hz İsa kendisinden sonra gelecek olan 'Paraklit' isimli peygambere işaret etmektedir.

İskender et-Trabzonî'nin, Hz Peygamber'in nübüvvetini ispat noktasında yararlandığı ifadelerden birinde Hz İsa'nın şöyle dediği nakledilmektedir: '*Beni seviyorsanız getirdiklerimi koruyun. Ben babadan isteyeceğim, o da size başka bir Paraklit verecek. O sizinle ebediyyen kalacaktır. Paraklit, gerçeğin ruhudur.*'²⁵⁸

Müellife göre '*o da size başka bir Paraklit verecek.*' cümlesinde geçen 'Paraklit' ismi, Hz Muhammed Mustafa'nın gelişine delâlet etmektedir. Bu tezini Hz Muhammed'in vasıfları üzerinden açıklayan Trabzonî'ye göre Paraklit'in *İncil*'de nitelendiği '*Rûhu'l-Hak*' yani, '*Gerçeğin Rûhu*' vasfı, *İncil*'de müjdelenen Paraklit'in Hz Muhammed olduğuna işaret etmektedir. Bu özellik, insanlığa atfedilen vasıfların en yücesidir. Şu halde Hz İsa'dan sonra onun işaretiyle gelecek olan peygamber, ondan ve

²⁵⁷ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l] -milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kibelî ilmi'l-keâm*, vr. 3b.

²⁵⁸ Yuhanna, 14/15-17.

bütün insanlardan fazîletli olan kimsedir.²⁵⁹

İskender et-Trabzonî'nin metinde geçen 'Paraklit' ismi üzerinde değindiği hususlardan biri de Hıristiyanların Paraklit'in mâhiyeti konusundaki görüşleridir. Hıristiyanların *İncil*'de geçen '*başka bir Paraklit*' ifadesinde Hz İsa'nın kastedildiği yönündeki anlayışını reddeden müellif, bu ifadenin açıkça Hz Muhammed'in gelişine işaret ettiğini vurgulamıştır. Nitekim sözü söyleyenin Hz İsa olması nedeniyle kendi zâtını kastetmediği, kendisi dışında bir peygamberin geleceğini haber verdiği açıktır.²⁶⁰ Müellif konuya dair Hz İsa'nın sözünü içeren şu âyet-i kerîme ile bağlantı kurmaktadır: '*Ey İsrail Oğulları! Ben, benden önceki Tevrat'ı tasdik eden ve benden sonra ismi Ahmed olan elçiyi müjdeleyen Allah'ın resûlüyüm*'.²⁶¹

Bu îzahlar dışında müellifin, metinde geçen 'eb' kelimesi üzerinde daha önce olduğu gibi semantik tahlillerde bulunduğu görülmektedir. Buna göre 'eb' sözcüğü, metinde 'hidâyete erdirici', 'terbiye edici' gibi anlamlara gelmektedir. Hakiki mânasında kullanılmayan bu kelime mutlak bir anlam ifade etmektedir. Aksi iddiâ edilirse bu durumda Hz İsa'nın fizîkî anlamda bir oğul olduğu anlaşılır. Bu durumda Hz İsa'nın ulûhiyeti gibi, aynı özelliklere sahip diğer mahlûkâtın ulûhiyeti de ispat edilebilir. Böylece konuyu Hz İsa'nın hakîkî yahut mecâzî mânada Allah'ın oğlu olması çerçevesinde sınırlandıran müellif, her iki durumda da karşıtlarını ilzâm etmektedir. Hz

²⁵⁹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kabeli ilmi'l-keîâm*, vr. 16a.

²⁶⁰ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 14a.

²⁶¹ es-Saff, 61/6.

İsa'nın hakîkî mânada Allah'ın oğlu olduğu kabul edilirse, bu ölçüde Hz İsa ile müşterek olmasından hareketle, mahlûkâtın da ulûhiyetinin savunulabileceği ilzâmını yapan Trabzonî, aksini kabul etmede karşıtlarını mecbur bırakmıştır.²⁶²

Müellif konuyla alakalı olarak şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: '*Onlar Allah'ı bırakıp bilginlerini, râhiplerini, Meryem'in oğlu Mesih'i tanrı edindiler. Halbuki bunlar da ancak bir olan Allah'a ibâdet etmelerinden başkasıyla emir olunmamışlardır. Ondan başka hiç bir Tanrı yok. O, bunların eş tutageldikleri her şeyden münezzehtir.*'²⁶³

Bu çerçevede konuya yeni bir boyut kazandıran Trabzonî'nin, Hıristiyanların bu görüşlerinin oluşmasında Hıristiyan ve Yahudi bilginlerinin etkisine vurgu yaptığı görülmektedir. Hz İsa'nın ulûhiyeti, Onun Allah'ın oğlu kabul edilmesi, teslis inancı, Hz Muhammed'in nübüvvetinin inkârının hep bu çerçevede oluşan görüşler olduğu ve Hıristiyanların inançlarının oluşmasında ruhbân sınıfının etkili olduğu söylenebilir.

İskender et-Trabzonî'nin Hz Muhammed'in risâletinin ispatı noktasında ele aldığı ifadelerden bir tanesi *İncil*'de şöyle geçmektedir: '*Ruhu'l-Kuds olan Paraklit'e gelince, Onu baba, benim ismim üzere gönderecek, size bahsettiğim herşeyi öğretecektir.*'²⁶⁴ Hz İsa'ya nispet edilen bu sözü delil göstererek Hz Muhammed'in gelişini ispata çalışan Trabzonî'ye göre metinde geçen Ruhu'l-Kuds'ten kastedilen Cebrâil (a.s.) değildir. Müellif, bu sözün delâlet yönünü şöyle açıklamaktadır: 'Paraklit, bütün gizlilikleri açığa

²⁶² İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kabeli ilmi'l-keîâm*, vr. 13a.

²⁶³ et-Tövbe, 9/31.

²⁶⁴ Yuhanna, 15/26.

çıkaran kimsedir. *İncil*'de 'Ruhu'l-Kuds' olarak vasıflanmıştır. Ruhu'l-Kuds vasıfların en yücesidir. Mahlûkât içerisinde en yüce vasma sahip olan ise Ahmed'tir. Hz İsa'nın '*benim ismim üzere gelecek*' sözü nübüvvete, yani mesleğine işaret etmektedir. Hz İsa'dan sonra gelecek olan peygamber ise Hz Muhammed Mustafa'dır.²⁶⁵ Hz Muhammed'in yaratılmışların en şerefli oluşu ile Ruhu'l-Kuds vasfını ilişkilendiren Trabzonî, bu vasfın en yüce vasıf olmasından hareketle Hz Muhammed'in nübüvvetine delil getirmiştir. Müellif, bu izahlardan sonra Hz Peygamber'in vasıflarından bahseden şu âyeti delil getirmektedir: '*O Allah, Rasûlü Muhammed'i hidâyet için, hak dîni diğer bütün dinlere izhâr etsin diye göndermiştir. Allah şâhid olarak yeter. Muhammed Allah'ın elçisidir.*'²⁶⁶

Hz Muhammed'in nübüvvetiyle alakalı olarak *İncil*'de geçen ifâdelerden bir tanesi şöyledir: '*Benim sizden ayrılmam sizin için faydalıdır. Çünkü ben sizden ayrılmazsam Paraklit gelmeyecektir. Doğruluğun rûhu geldiğinde sizi her türlü iyiliğe ulaştıracaktır. O, kendi kafasına göre konuşmaz. Bilakis duydukları ile haber verir. Geldiğinde sizi uyaracak, beni bildirecektir.*'²⁶⁷ Müellife göre Hz İsa'ya atfedilen bu cümlelerde o, Havârîlerine Hz Muhammed'in gelişini müjdelemekte ve Hz Peygamber'in kendisinden üstün olduğunu söylemektedir. Trabzonî, bu sözlerin şu mânayı içerdiğini söylemektedir: '*Benden tam mânasıyla faydalanmanız için gitmem ve faydası benden fazla olan, doğruluğun rûhu Hz Muhammed'in gelmesi gereklidir. Tâ ki*

²⁶⁵ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kabeli ilmi'l-keâm*, vr. 17b.

²⁶⁶ el-Fetih, 48/28.

²⁶⁷ Yuhanna, 16/7-14.

ondan tam bir yarar sağlayabilesiniz.²⁶⁸ Hz İsa'ya bu mânayı nispet eden müellif devamında şu âyet-i kerîme ile bağ kurmaktadır: *'Ey şanlı Peygamber! Biz seni insanlar hakkında şâhit, müjdecî, uyarıcı, Allah'ın izniyle O'nun yoluna dâvet eden bir peygamber ve aydınlatan bir lamba olarak gönderdik. İnananlara, Rablerinden büyük bir lütuf olduğunu müjdele*²⁶⁹.

İskender et-Trabzonî, Hz Peygamber'in nübüvvetini tasdik etmenin îman edenlerin vasıflarından olduğunu bildirmektedir. Şu halde Hz Muhammed'in risâletinin inkârı küfür sebebidir. Hz Muhammed'e ait bir takım vasıflardan bahseden Trabzonî, en büyük vasıf olarak "Onun Allah'ın haber vermesiyle konuştuğunu" söylemektedir. Ona göre Hz Peygamber'in konuştukları ancak vahiyden ibarettir. O, Allah Teâlâ'nın irâdesine muhâlif olarak ve kendi isteklerini öne çıkararak konuşmaz. Hz İsa'nın tasdik edilmesi, Hz Muhammed'in nübüvvetinin tasdik edilmesine bağlıdır.²⁷⁰ Hz Peygamber'in peygamberliğini kabul etmeyen kimse Hz İsa'nın *'O beni bildirecektir'* sözünü kabul etmemiş sayılır. Trabzonî, Hz Peygamber'in nübüvvetini tasdik etmenin gerekliliğini *İncil'*de geçen bu ifadelerle açıklarken, aynı bağlamda şu âyet-i kerîmeyi de delil getirmektedir: *'Ey iman edenler, Allah'a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba, daha önce indirdiği kitaba da iman edin! Kim Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve âhiret gününe inanmazsa, pek derin bir sapıklığa saplanıp*

²⁶⁸ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kâbeli ilmi'l-keîâm*, vr. 21b.

²⁶⁹ el-Ahzâb, 33/45-47.

²⁷⁰ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kâbeli ilmi'l-keîâm*, vr. 22b.

*gitmiştir*²⁷¹. Risâle boyunca *İncil* ve *Kur'ân-ı Kerîm*'de benzer manaları ihtivâ eden bölümleri serdeden müellif, böylece tezini her iki kaynaktan desteklemektedir.

İskender et-Trabzonî'nin Hz Muhammed'in nübüvvetine dair getirdiği ispatları aklî ve naklî olarak iki noktada ayırmak mümkündür. Risâle boyunca konu etrafında Hz İsa'nın, Hz Peygamber'in peygamberliğini haber verdiği sözlerini ele alan filozofun, bu ifadeler üzerinde aklî îzahlarda bulunduğu görülmektedir. Bunun yanında *Kur'ân-ı Kerîm*'de konuya dair geçen âyetlerle bağlantı kuran filozofa göre *İncil* metni, bu örnekler dışında Hz Peygamber'in nübüvvetine dair bir çok delili barındırmaktadır. Ancak bahsi geçen örneklerle yetinen İskender et-Trabzonî, bu delillerin kat'î deliller olduğunu ifade etmiştir.

2.3. *İncil*'in Tahrîfi

Kelâm ilmi açısından önem arz eden meselelerden bir tanesi de İslâm'ın semâvî kitaplara bakışı olmuştur. Allah Teâlâ, ilk insan ve ilk peygamber olan Hz Âdem'den Rasûlullâh'a (s.a.s.) kadar hemen her dönem, bazen belli bir kavme, bazen de daha geniş topluluklara hitap eden peygamberler göndermiş, bu şekilde insanların kulluk vazîfesi açısından kendisi ve toplumla ilişkilerini düzenleyen hükümleri belirtmiştir. Bu husus Nahl Sûresi'nde şu âyet-i kerîme ile ifade edilmektedir: '*Biz her millete bir peygamber gönderdik*²⁷². Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla vaz' ettiği hükümler, hitap edilen topluluğun karakteri ve ihtiyaçlarına göre tafsîlatta değişse de, Hz Adem'den Hz

²⁷¹ en-Nisa, 4/136.

²⁷² en-Nahl, 16/36.

Peygamber'e kadar gelen bütün şeriatlerin ortak özelliği inanç konularında değişiklik olmamasıdır. Allah Teâlâ, bu hükümleri Cebrâîl (a.s.) vasıtasıyla peygamberlere bildirirken, bazen de inzâl ettiği sâhife ve kitaplar aracılığı ile haber vermiştir. Suhuf adı da verilen bu kitapçıkların muhtevâ itibariyle ilâhî kitaplara göre daha sınırlı olduğu bilinmektedir. Hz Adem, Hz İdris, Hz Şit ve Hz İbrahim sâhife alan peygamberler arasındadır. Sâhifelerin varlığı *Kur'ân-ı Kerîm*'de yer alan bir çok âyet-i kerîme ile sabittir. Abese²⁷³, A'lâ²⁷⁴ ve Beyyine²⁷⁵ sûrelerinde önceki peygamberlere sâhifeler verildiğinden bahsedilmektedir. Sâhifeler dışında *Kur'ân-ı Kerîm*'de, daha önce *Tevrat* ve *İncil*'in insanlar için bir hidâyet kaynağı olarak indirildiği²⁷⁶, Hz Dâvud'a (a.s.) *Zebur*'un verildiği bildirilmektedir²⁷⁷. *Kur'ân-ı Kerîm*'den önce inzâl edilen her üç kitabın isimleri âyet-i kerîmelerde geçerken, bu kitapların tahrîf edildiğine yönelik açıklamalar da *Kur'ân-ı Kerîm*'de bulunmaktadır. Nitekim Bakara Sûresi'nde bu durum şöyle ifade edilmektedir: '*Oysa onlardan bir grup Allah'ın kelâmını işitir ve iyice anladıktan sonra da onu tahrîf ederdi.*'²⁷⁸ Bu âyet-i kerîme dışında Nisâ²⁷⁹ ve Mâide²⁸⁰ sûrelerinde de önceki kitapların tahrîf edildiği, sözlerin değişikliğe uğratıldığı vurgulanmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de geçmesi hasebiyle i'tikâdî bir esas olarak kabul edilen tahrîf

²⁷³ Abese, 80/13.

²⁷⁴ el-A'lâ, 87/18.

²⁷⁵ el-Beyyine, 98/2.

²⁷⁶ el-Maide, 5/46.

²⁷⁷ en-Nisa, 4/168.

²⁷⁸ el-Bakara, 2/75.

²⁷⁹ en-Nisa, 4/46.

²⁸⁰ el-Maide, 5/13.

konusunda kelâm âlimleri de yorumlarda bulunmuş, görüşler ortaya koymuşlardır. *Kur'ân-ı Kerîm*'in Allah tarafından indirilen son kitap olması, önceki kitapların hükmünü ortadan kaldırması ve bütün insanlığa indirilmiş yegane ilâhî kitap olması bu inançların savunulmasını gerekli kılmıştır. Cüveynî²⁸¹, İmam Gazzâlî, İbn Hazm²⁸², Fahreddin er-Râzî²⁸³, Zemahşerî²⁸⁴ (ö. 1144/538), Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942/1361), Reşid Rızâ²⁸⁵ gibi âlimler bu hususta görüş bildirenler arasındadır. Cüveynî *eş-Şifâu'l-Galîl*'de, İmam Gazzâlî ise *er-Reddu'l-Cemîl*'de tahrîf konusuna temas etmişlerdir.²⁸⁶

Kur'ân-ı Kerîm'in beyanları yanında *Tevrat* ve *İncil*'in değişikliğe uğradığı, indirildiği gibi muhafaza edilemediği târihî vesîkalar itibariyle de dile getirilmektedir. Nitekim *Kur'ân-ı Kerîm*'de *Tevrat*'ın Yahudiler tarafından tahrif edildiğine dair bilgiler bulunması yanında, Filistin'de bulunan Yahudilerin, Asur kralı Buhtunnasr tarafından sürgüne zorlandığı ve Kudüs'te bulunan *Tevrat* nüshalarının yakıldığına yönelik bilgilerin varlığı bu hususu teyit etmektedir. *Tevrat* nüshaları ilerleyen Yahudi sürgünlerinde defalarca yakılmış, tahrîf edilmiş, otantikliğini yitirmiştir.²⁸⁷ *Tevrat* için geçerli olan bu durum *İncil* metinleri için de geçerlidir. Hıristiyanların 'Yeni Ahit' olarak adlandırdıkları metinler bir değil, dört kitaptan müteşekkildir. Bunlar *Matta* (M.S. 68), *Markos* (M.S. Milâdî Yetmişden Sonra), *Luka* (M.S. 84) ve *Yuhanna* (M.S. 100)

²⁸¹ Muhammed Tarakçı, 'İslam Kaynaklarında İncil Tartışmaları', Ankara: *Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları*, 2004, s. 251.

²⁸² Muhammed Tarakçı, "a.g.m", *Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları*, s. 256.

²⁸³ Muhammed Tarakçı, "a.g.m", *Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları*, s. 250.

²⁸⁴ Muhammed Tarakçı, "a.g.m", *Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları*, s. 248.

²⁸⁵ Muhammed Tarakçı, "a.g.m", *Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları*, s. 244.

²⁸⁶ Muhammed Tarakçı, 'İslam Kaynaklarında İncil Tartışmaları', Ankara: *Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları*, *Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları*, s. 256.

²⁸⁷ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 361.

İncilleridir. Hıristiyan âlimlerine göre de bu dört *İncil* Allah tarafından Hz İsa'ya indirilen *İncil* değil, Hz İsa'dan sonra Havârîlerinin ve sonraki nesillerin Hz İsa'ya dair vermiş oldukları bilgileri kapsamaktadır. Günümüzdeki mevcut *İncil* nüshalarının en eskisi Yunanca'dır. Halbuki Hz İsa'nın Ârâmîce konuştuğu bilinmektedir. Bu durum yanında, 325 yılında yapılan İznik Konsili'nde alınan karar ile pek çok *İncil* arasından bu dört *İncil* metninin resmî kabul edilmesi de, bugün elimizde bulunan İncillerin sahîh olmadığı yönünde bilgi vermektedir²⁸⁸. *İncil* ve *Tevrat* için geçerli olan bu hususlar *Kur'ân-ı Kerîm* için geçerli değildir. Bu konuda gerek *Kur'ân-ı Kerîm*'in beyanları, gerekse Hz Peygamber'in uygulamaları, *Kur'ân-ı Kerîm*'in fazlalık ve eksiklikten uzak olarak, aynen günümüze ulaştığını göstermektedir. Hz Peygamber'in her vahiy ardından nâzil olan âyetleri vahiy kâtiplerine yazdırması, hangi âyetin hangi sûre içerisine yerleştirileceğini bildirmesi sonucu *Kur'ân-ı Kerîm* muhâfaza edilmiş, vefâtından hemen sonra pek çok *Kur'ân-ı Kerîm* hâfızının da şehâdeti, Hz Ebu Bekir, Hz Ömer, Zeyd b. Sâbit (ö. 665/45) gibi sahâbilerin gayretiyle cem' ve istinsâhı yapılmış, dünyanın önemli İslâm merkezlerine gönderilmiştir. Böylece *Kur'ân-ı Kerîm* günümüze kadar otantikliğini korumuştur.²⁸⁹

Ehl-i Kitab'a âit kutsal metinlerin tahrîf edilmesi konusu üzerinde duran kelâm âlimlerinden biri de İskender b. Ahmed et-Trabzonî'dir. Trabzonî, Hıristiyanlığa reddiye olarak kaleme almış olduğu *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min*

²⁸⁸ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 361.

²⁸⁹ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 365-369.

kıbeli ilmi'l-keîâm adlı eserinde *İncil*'in tahrîf edilmesi üzerinde durmuştur. Risâlenin ana konusu Hz İsa'nın tabiatı ve ulûhiyetinin reddi olunca, Trabzonî'nin bu konu bağlamında *İncil* metinlerinin tahrîf edilmesi konusunu ele alması da kaçınılmaz olmuştur. Nitekim Hz Âdem'den Hz Peygamber'e kadar Allah Teâlâ tarafından insanlığa gönderilen bütün şariatlerin ortak özelliği iman meselelerinde bir değişmenin görülmemesidir. Yahudilikte, Hıristiyanlıkta ve İslâm'da peygamberler aracılığıyla insanlara anlatılan inanç esasları; Allah'ın var ve bir oluşu, meleklerin, kitapların, peygamberlerin, Ahiret'in hak oluşu inançları etrafında şekillenmiştir. Halbuki günümüz Hıristiyanları Hz İsa'nın ulûhiyetini savunmakta, onda ulûhiyetten bir parça olduğunu dile getirmektedir. Bununla birlikte *Matta*, *Markos*, *Luka* ve *Yuhanna* metinlerini kutsal kabul eden Hıristiyanların bu inançları, Hz Âdem'den bu yana Allah tarafından vaz' edilen i'tikâdî esaslara aykırı görünmektedir. Bu durum *İncil* metinlerinin sıhhatini gündeme taşımakta ve bunların otantikliği hususundaki tartışmaları beraberinde getirmektedir. İskender b. Ahmed et-Trabzonî de bu çerçevede Hıristiyanların *İncil*'i tahrîfi üzerinde durmuş, eserinde bu konuya yer vermiştir. *İncil*'de geçen bazı ifadelerden hareketle konuya değinen Trabzonî, konuyla alakalı görüşlerini serdettikten sonra ilgili âyet-i kerîmelerle görüşlerini desteklemiştir.

İskender et-Trabzonî'nin konuya dair yaklaşımlarını sadece tahrîf eksenli ele almak uygun değildir. Çünkü filozof, eserinde *İncil* metinlerinin tahrîf edildiğini gündeme getirirken, aynı zamanda bu metinlerden hareketle Hz İsa'nın ulûhiyeti

düşüncesini reddetmekte, *İncil*'deki ifadelerle *Kur'ân-ı Kerîm* âyetleri arasında münâsebetler kurmaktadır. İki metin arasında bazı meselelerdeki paralelliklere dikkat çeken Trabzonî, böylece *İncil*'in tahrîf edilişinin mâhiyeti konusunda bilgi vermektedir. Trabzonî'nin *İncil*'de geçen ifadelerden yararlanması ve bu metinler bağlamında âyet-i kerîmeleri kullanması, *İncil*'in tamamının tahrîf edilmediği ve metinleri arasında sahih olanlarının bulunduğu yönündeki görüşlerini ortaya koymaktadır. Buna rağmen Trabzonî, eserinde Hz İsa'ya nispet olunarak *İncil*'de geçen hikâye, menkıbe ve mucizelerin çoğunun Hz İsa'nın Havârîlerinin dilinden aktarılan haberler olduğunu söylemektedir. Ona göre bu anlatımlar bizzat Allah Teâlâ tarafından Hz İsa'ya inzâl edilmiş değildir. Bu yüzden İskender et-Trabzonî bu menkıbe ve haberlere şüphe ile yaklaşmaktadır. Müellife göre bu durum, *Kur'ân-ı Kerîm* ile *İncil* arasındaki en büyük farklardandır. Filozofa göre *Kur'ân-ı Kerîm*'i her okuyan, âyet-i kerîmelerine, belâğatına ve fesâhatine muttalî olan, onun Allah'ın kelâmı olduğunu anlar. *Kur'ân-ı Kerîm*, okuyanlara i'câzına dair bilgi vermektedir. Hiç bir kimsenin *Kur'ân-ı Kerîm*'in benzerini getirmesi mümkün değildir.²⁹⁰ Filozof, bu görüşlerini '*De ki: İnsanlar ve cinler, bu Kur'an'ın bir benzerini meydana getirmek için bir araya gelseler bir benzerini meydana koyamazlar, hatta bir kısmı bir kısmına yardım etse bile*²⁹¹ âyet-i kerîmesi ile desteklemektedir. Trabzonî'ye göre *Kur'ân-ı Kerîm* için geçerli olan bu durum *İncil* metni için geçerli değildir. Filozof, bu görüşlerini *İncil*'de geçen bazı ifadelerden

²⁹⁰ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kibelî ilmi'l-keîâm*, vr. 25a.

²⁹¹ el-İsra, 17/88.

hareketle teyit etmektedir. Ona göre *İncil*'in tahrîf edildiği hususundaki en önemli delillerden bir tanesi Hıristiyanlar tarafından Hz İsa'nın ulûhiyetine yönelik kullanılan *Yuhannaİncil*'indeki '*Söz ezeldeydi. Söz Tanrı'nın yanındaydı ve söz ilâhtı*' ifadeleridir. Filozof, Hıristiyanların *İncil*'de geçen bu ifadeyi delil göstererek Hz İsa'nın Tanrı olduğunu iddia ettiklerini söylemektedir. Halbuki ona göre bu bir çarpıtmadan ibarettir. Hıristiyanlar metinde geçen 'Thios' kelimesini fetha ile okumuşlar, böylece aslında 'yüce' ve 'ulu' gibi mânalara gelen bu kelimeyi 'Tanrı' anlamında kullanmışlardır. Müellife göre bu apaçık bir tahrîftir.²⁹² O, bu çerçevede Hıristiyanların dinde aşırılığa düşmelerinden bahseden şu âyet-i kerîmeyi delil olarak getirmektedir: '*Ey kitab ehli! Dininizde taşkınlık etmeyin ve Allah hakkında ancak doğru olanı söyleyin! Meryem oğlu İsa Mesih, sadece Allah'ın elçisi, Meryem'e atmış olduğu kelimesi ve O'ndan bir rûhtur*'²⁹³. Trabzonî'ye göre Hıristiyanların *İncil* metni üzerindeki tasarrufları aşırılıktan başka bir şey değildir. Bu amaçlı tahrîf hareketleri ile Hıristiyanlık aslından uzaklaşmış, Allah Teâlâ'nın göndermiş olduğu şariat değiştirilmiştir.

İskender et-Trabzonî, Hıristiyanların inanç sisteminin oluşmasında ve tahrîf hareketlerinde Hıristiyan ilim adamlarını sorumlu tutmaktadır. Müellif görüşlerini şu âyet-i kerîme ile desteklemektedir: '*Onlar, ahabârı (dîn adamlarını) ve ruhbânları (râhipleri) ve Meryem oğlu Mesih'i Allah'tan başka Rab'ler edindiler. Tek bir ilâha kul olmalarından başka bir şeyle emrolunmadılar. O'ndan başka ilâh yoktur. (Onların) şirk*

²⁹² İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kubeli ilmi'l-keîâm*, vr. 4a.

²⁹³ en-Nisa, 4/171.

*koştukları şeylerden O (Allah), münezzehtir.*²⁹⁴Buna göre Hz İsa'nın ilâh kabul edilmesinde ve tevhîd inancının değiştirilmesinde Hıristiyan râhiplerinin ve teologlarının etkisi olmuştur.²⁹⁵

Trabzonî'nin *İncil*'in tahrîf edilmesi hususunda inceleme konusu yaptığı ifadelerden bir tanesi de *Matta*'da şöyle geçmektedir: '*Tanrım, Tanrım! Beni neden terk ettin*'²⁹⁶. İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *İncil*'de geçen 'Elî' kelimesinin aslı itibariyle Arapça olduğunu söylemekte, bu kelimenin Arapça karşılığının 'Îlâhî' kelimesi olduğunu ifade etmektedir. Ancak Hıristiyanlar, dillerinde 'H' harfi olmaması sebebiyle 'Îlâhî' kelimesindeki bu harfi düşürmüşler ve kelimeyi 'Elî' şeklinde okumuşlardır.²⁹⁷ Bu misalden hareketle Trabzonî, Hıristiyanların *İncil* metni üzerindeki tasarrufuna dikkat çekmekte ve günümüzde İznik Konsili ile resmen kabul edilen İncillerin Allah tarafından Hz İsa'ya inzâl edilen metinler olmadığına işaret etmektedir.

İskender et-Trabzonî'nin tahrîf hususunda dile getirdiği meselelerden bir tanesi de Hıristiyan âlimlerin yorumlarıdır. Ona göre *İncil*'de Hz İsa'nın ilâh olmadığına işaret eden pek çok ifade bulunmasına rağmen ruhbân sınıfı bu cümleleri kasıtlı olarak yanlış yorumlamakta ve İsa'nın Tanrılığına hükmetmektedir. Bir takım aklî çıkarımlarla görüşlerini desteklemeye çalışan Hıristiyan âlimlerinin bu gayretleri, dîni bozmaya

²⁹⁴ et-Tevbe, 9/31.

²⁹⁵ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l] -milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kabeli ilmi'l-keîâm*, vr. 13a.

²⁹⁶ *Matta*, 27/46.

²⁹⁷ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kabeli ilmi'l-keîâm*, vr. 23a.

yönelik kasıtlı çalışmalardır.²⁹⁸

Böylece İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin *İncil*'in tahrîfini iki boyutta ele aldığı söylenebilir. Trabzonî'ye göre *İncil*, metni itibariyle Hz İsa'ya nâzil olan vahiy kaynaklı bir kitap değildir. İçerisinde değişiklikleri, tahrîfleri barındıran bu kitap, Hz İsa'nın havârîleri tarafından kaleme alınmıştır. Bu sebeple *İncil*'de yer alan bir çok haber şüphe ile karşılanmalıdır. Bununla birlikte metinde mâna itibariyle de olsa değişikliğe uğramamış hükümler vardır. Nitekim filozofun *İncil*'de geçen bazı ifadeleri Hz İsa'nın ilâh olmadığına delil getirmesi ve bu ifadelerle *Kur'ân-ı Kerîm* ayetleri arasında bağlantılar kurması bu hususa işaret etmektedir. Ancak Trabzonî, mutlak olarak mevcut *İncil* metinlerinin Allah'ın Hz İsa'ya inzâl ettiği kutsal metinler olmadığını söylemekte, Hıristiyan âlimlerinin bu konuda aşırılığa düştüğünü belirtmektedir.²⁹⁹

C. İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Risâlede Takip Ettiği Yöntem

İskender b. Ahmed et-Trabzonî, yazdığı risâlede diğer reddiye risâlelerinde fazla rastlanmayan bir takım yöntemleri kullanmıştır. Bu da söz konusu risâleyi te'lîf türünde orjinal kılmaktadır. Onu orjinal kılan yöntemleri şöyle sıralayabiliriz:

²⁹⁸ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale' l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kâbeli ilmi'l-keâm*, vr. 4a.

²⁹⁹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 25a.

1. Akıl-Nakil İlişkisi'ne Yaptığı Vurgu

Kelâm ilmini Selef metodundan ayıran en önemli özellik, i'tikâdî hususların açıklanmasında naklin yanında akla verilen önemdir. Selef âlimleri, inançla alakalı meseleleri nakil ekseninde açıklamayı ölçü olarak kabul etmişlerdir. Hz Peygamber'in vefâtından sonra Ehl-i Sünnet'in ilk nüvelerini oluşturan İslâm âlimleri nakli, ilimlerin eksenine yerleştirmişler, i'tikâdî meselelerde *Kur'ân-ı Kerîm* ve Sünnette mânaya delâleti kat'î olarak yer alan nassları kullanmışlardır. Ancak 'Selef Metodu' olarak kabul edilen bu yöntem, İslâm'ın intişârı ve fetihlerle birlikte farklı kültürlerden bir çok insanın İslâm'a girmesi sonucu üretilen akıl menşeli yanlış fikirlere karşı yeterli gelmemiş, böylece İslâm inanç esaslarının savunulmasında naklin yanında akla önem verilmesi gerektiği anlaşılmıştır.³⁰⁰ Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvan gibi cebrî ve kaderî görüşleri benimseyenler ile Mu'tezile âlimleri, ürettikleri fikirlerde aklı öne çıkarmışlar, görüşlerine destekçiler bulmuşlardır.³⁰¹ Bunların karşısında Ehl-i Sünnet âlimlerinin salt nakil eksenli çizgisi zayıf kalınca, ilk defa Hâris el-Muhâsibî ve İbn Küllâb el-Basrî ile aklın yanında nakle verilen önem artmıştır. O zamana kadar Mu'tezile âlimlerinin benimsediği bu metodun Sünnî âlimler tarafından kullanılma süreci başlamıştır. Daha sonra İmam Ebû Mansûr el-Mâturidî ve Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ile sistemli hale gelen kelâm metodu, Ehl-i Sünnet'in i'tikâdî hususları ele almada kullandığı bir ölçü haline gelmiştir.³⁰² Meseleleri akıl ve nakil merkezinde değerlendiren âlimler, akıl-nakil

³⁰⁰ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, s. 27.

³⁰¹ Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 234.

³⁰² Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, s. 29.

ilişkisindeki ölçüyü 'İslâm kanunları' ibâresiyle belirlemişlerdir.³⁰³ Buna göre akıl, İslâmî ilkelerin ispatlanmasında bir aracı olarak kullanılacaktır. Ehl-i Sünnet kelâmcıları, akli bilgi elde etmede duyular ve haberin yanında üçüncü sebep olarak görmüşlerdir. Bu üç sebep, İslam akâidini destekleyici ve açıklayıcı konumda olan 'vesâil' olarak adlandırılmıştır.³⁰⁴

Kelâm ilminin meseleleri değerlendirmede ölçü aldığı akıl ve nakil eksenli bu metotta İmam Gazzâlî ile aklın daha da önem kazandığı görülmektedir. İmam Gazzâlî'ye kadar kelâm âlimleri felsefe ile az ilgilenmişlerdir. Ancak İmam Gazzâlî'den sonra kelâm ilminde felsefî bahislerin ve aklın daha fazla önem kazandığını görmekteyiz.³⁰⁵ Nitekim akıl, ilâhî tekliflerin vâkî olması için kaçınılmaz bir sebeptir. Akıldan yoksun olan kimseler Allah Teâlâ'nın emir ve yasaklarına muhâtap olamazlar. Bu sebeple dinde mükellefiyet için akıl gerekli sayılmıştır. Buna rağmen akıl şer'î bir hükmü tek başına vaz' edemeyeceği gibi, helâl ve haramları da belirleyici konumda değildir. Kelâm ilminde akıl, nakli destekleyen, naklin getirdiği ahkâmın hikmetlerini anlamada etkili olan bir vâsıta konumundadır.³⁰⁶

Müellif İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Hıristiyanlığa reddiye olarak kaleme aldığı *Risâle fi'r-Reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kibeli ilmi'l-kelâm* adlı eserinde akıl-nakil ilişkisini çokça önemseydiği görülmektedir. Eserin muhtevası,

³⁰³ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, s. 50.

³⁰⁴ Bekir Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 86.

³⁰⁵ Bekir Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 33.

³⁰⁶ Bekir Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 87.

Hıristiyanlar tarafından inanılan, Hz İsa'nın ulûhiyetine reddiye mâhiyeti taşıdığı için, reddiyede akıl merkezli bir metod kullanmak İskender et-Trabzonî için kaçınılmaz olmuştur. Bunda Ehl-i Kitab'ın, *Kur'ân-ı Kerîm*'in ilâhî bir kitap oluşunu kabul etmemesi önemli bir etkidir. Karşı taraf için öne sürülecek deliller, onların düşünce yapısına hitap etmeyen deliller olunca, reddiye ile amaçlanan ilzâm etme gerçekleşmemektedir. Bu yüzden kullanılan deliller her iki tarafın da kabul edebileceği kat'î burhanlar olmalıdır. Trabzonî, eserinin başında bu noktaya dikkat çekmektedir. Delilleri dinleme konusunda inatçı olan her kâfirin Cehennem'e atılacağını bildiren âyet-i kerîmeyi reddiyesinin başında, hamdele bölümünde belirtmesi; bu açıdan önemlidir. Filozof, bundan sonra Hıristiyanların kendi aklî ve naklî delillerine tâbî olduklarını söylemekte, ancak bu delillerin bâtil olduğunu ifade etmektedir. Müellife göre Hıristiyanlar, kelâm âlimlerinin konuya dair getirmiş olduğu delillere itibar etmemiştir. Halbuki bu deliller kesin susturucu, aciz bırakıcı burhanlardır.³⁰⁷ İskender et-Trabzonî, eserinin başında i'tikâdî hususların değerlendirilmesinde akıl-nakil ilişkisine dikkat çekmekte, kelâm ilminde her iki delilin kullanılmasını önemseydiğini ortaya koymaktadır. Nitekim reddiyede bu iki delilin çokça kullanıldığı, meselelerin açıklanmasında akıl ve nakil birlikteliğinden yararlandığı görülmektedir. Ancak filozofun salt aklî ve naklî delilleri kullanmadığını görmekteyiz. Trabzonî, reddiyesinin başında dönemin Hıristiyan âlimlerini kendi kaynakları ile ilzâm etmeyi amaçladığını söylemektedir. Bu noktada o, reddiyesini *İncil*'de Hz İsa'ya atfedilerek geçen ifadeler ile

³⁰⁷ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kabeli ilmi'l-kelem*, vr. 3b.

oluşturmuş, bunlar arasında İslâm i'tikâdını destekleyen cümlelerden yararlanmışır.³⁰⁸ Kelâm ilmide 'müsellemât' adı verilen ve 'ilmî münâkaşalarda karşı tarafın kabul ettiği hükümler' olarak târif edilen³⁰⁹ aklî delillerden faydalanan İskender et-Trabzonî, bu metodla dönemin Hıristiyan âlimlerini Hz İsa'nın ancak Allah'ın elçisi olduğunu ve ilâh olmadığını tasdik ettirmeye çalışmıştır. Bu amaçla filozof, reddiyesinde ilk olarak Rum'ca *İncil*'de geçen ifadeleri nakleder ve bu ifadeleri tercüme ettikten sonra bunların delâletini aklî ilkelerle îzaha çalışır. Dolayısıyla salt aklî delil kullanmak yerine müsellemât üzerine aklî izahlarını bina eden Trabzonî, daha sonra konuya dair *Kur'ân-ı Kerîm*'de geçen âyet-i kerîmeleri nakletmektedir. Her iki metnin esas itibariyle birleştiği noktaları öne çıkaran müellif, böylece *İncil*'in değiştirildiğine de vurgu yapmaktadır.

Reddiyenin genel karakteri bahsettiğimiz üzere akıl-nakil ilişkisi çerçevesinde meselelerin değerlendirilmesine ve savunulan fikirlerin ispat edilmesine dayanmaktadır. Hz İsa'nın Allah'ın kelâmı olması sebebiyle bu vasfı taşıyan bütün varlıkların ulûhiyetinin iddia edilmesi³¹⁰, bu durumda 'Teaddüd-i İlâhât' olarak adlandırılan birden fazla ilahın varlığının kabul edilmesi³¹¹, Hz İsa'nın Allah ile kendi nefsinin ayrı tuttuğu, Allah'ın zâtını ta'zîm ettiği ifâdelerinin delâlet yönü kullanılarak ilâh olmadığına hükmedilmesi³¹², onun mahlûkât içerisinde bir fert olmasına rağmen Tanrılığının iddia

³⁰⁸ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kabeli ilmi'l-keâm*, vr. 3a.

³⁰⁹ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 89.

³¹⁰ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kabeli ilmi'l-keâm*, vr. 5b.

³¹¹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 4a.

³¹² İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 15a.

edilmesinden hareketle, onun gibi olan bütün varlıkların ulûhiyetinin iddia edilmesi³¹³ ve Allah Teâlâ'ya nispetle Havârîlerine '*Benim babam ve sizin babanız*' demesinden ötürü, Havârîleri ile kendisini aynı konuma getirdiği için Havârîlerin ulûhiyetinin kabul edilmesi gerektiği³¹⁴ bu çerçevede müellif tarafından kullanılan aklî argümanlardır. İskender et-Trabzonî, bu argümanları kullanarak muhataplarının savundukları inançların batıllığına dikkatleri çekmiş, onları akli kullanmaya davet etmiştir.

Bahsi geçen argümanlar dışında filozofun, Hz İsa'nın teşbîh yoluyla söylemiş olduğu sözlerden hareketle aklî îzahlar getirdiği görülmektedir. Nitekim bu ifadelerden birisi şöyledir: '*Ben gerçek asmayımve Babam bağcıdır. Bende meyve vermeyen her çubuğu kesip atar, meyveveren her çubuğu ise daha çok meyve versin diye budayıp temizler.*'³¹⁵ Müellif bu sözlerde, asma ve bağcı arasındaki ilişkiye dayanarak Hz İsa'nın ulûhiyetini reddetmekte, asmanın bağcı tarafından terbiye edilmesi, düzenlenmesi ve yetiştirilmesinden hareketle Hz İsa'nın Allah Teâlâ karşısındaki konumuna işaret etmektedir. Bu ve bunun gibi bir çok örnekte müellifin örfte meşhur olan kullanımlar yoluyla meseleye aklî îzahlar getirdiği görülmektedir. Bunları ilgili bölümde ele alacağız.³¹⁶

İskender et-Trabzonî'nin akli öne çıkararak yorumlar getirdiği ifadelerden birisi

³¹³ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kâbeli ilmi'l-keîâm*, vr. 13a.

³¹⁴ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 19b.

³¹⁵ Yuhanna, 15/1-2.

³¹⁶ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l] -milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kâbeli ilmi'l-keîâm*, vr. 17a.

de Hz İsa'nın kendisini yakalayıp öldürmek isteyen Yahudiler karşısında, korku anında Allah Teâlâ'ya yapmış olduğu şu nidâdır: '*Tanrım, Tanrım! Neden beni terk ettin.*'³¹⁷ Burada filozof, acziyet içerisinde bir Tanrı telakkîsinin, ulûhiyet kavramına ters düşmesi sebebiyle Hz İsa'nın ulûhiyetini nefyetmektedir. Ona göre Hz İsa burada aczini, talebini bildirmiş, nefsinin Tanrı karşısında düşürmüştür. Bunun yanında o, kendisi ile Tanrı'yı ayrı düşünmüş, talebini Tanrı olarak benimsediği yüce varlığa yapmıştır.³¹⁸ Bütün bunlar Hıristiyanlar tarafından dile getirilen Hz İsa'nın ulûhiyeti düşüncesine ters düşmektedir. Diğer örneklerde olduğu gibi burada da müellifin aklın ilkelerini kullanarak görüşlerini ispata çalıştığı açıktır. Trabzonî, sadece aklî önermeler ile hareket etmemiş, yaptığı çıkarımlar ile salt ruhban sınıfına değil, Hıristiyanların avam tabakasına da hitap etmiştir. Yine bu örnekte müellifin daha önce olduğu gibi, *Kur'ân-ı Kerîm*'de yer alan benzer mânaya sahip âyet-i kerîmelerden yararlandığı, muhâtaplarına karşılaştırma yapma imkânı verdiği görülmektedir. Hz İsa'nın Yahudiler tarafından öldürülmeye çalışılmasını dile getiren şu âyet-i kerîme iki metin arasındaki ilişkiye de vurgu yapmaktadır: '*Gerçekten de şüphe yok ki Allah, Meryem oğlu Mesîh'tir diyenler kâfir oldular. De ki: Meryem oğlu Mesîh'i de, anasını da ve yeryüzündekilerin hepsini de helâk etmeyi dilese Allah'a karşı herhangi bir şeye kim sahip çıkabilir?*'³¹⁹

Müellif, Hz İsa'nın ulûhiyeti dışında Hz Peygamber'in nübüvveti çerçevesinde de Hz İsa'nın *İncil*'de geçen ifadelerinden yararlanmış, bu ifadeler ile *Kur'ân-ı Kerîm*'de

³¹⁷ Matta, 27/46.

³¹⁸ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kubeli ilmi'l-keîâm*, vr. 22a.

³¹⁹ el-Maide, 5/17.

mâna itibariyle aynı âyet-i kerîmeler arasında bağlantı kurmuş, meseleye aklî îzahlar getirmiştir. *İncil*'de geçen ifadelerden birinde Hz İsa'nın şöyle dediği nakledilmektedir: *'Getirdiklerimi koruyun. Ben babadan isteyeceğim. O da size başka bir Paraklit verecektir. Tâ ki ebede kadar aranızda kalsın. O gerçeğin ruhudur.'*³²⁰

Filozof, Hz İsa'nın *İncil*'de geçen bu sözüne muvâfık yine ona atfedilen şu âyet-i kerîmeyi getirmektedir: *"Ey İsrailoğulları, gerçekten ben, sizin için Allah'tan gönderilmiş bir elçiyim. Benden önceki Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra ismi "Ahmed" olan bir elçinin de müjdeleyicisiyim" demişti.*³²¹

Böylece Hz İsa'ya nispet edilen her iki sözün de aynı doğrultuda olduğu görüldüğünde, hem Hz Peygamber'in nübüvvetinin tasdîk edilmesi, hem de *İncil*'in sıhhati konusunda muhâtapların düşünceye sevk edilmesi sağlanmış olacaktır. Burada İskender et-Trabzonî'nin nakli, salt nakil olması itibariyle kullanmadığı, akla hitap etmesi açısından nakilden yararlandığı açıktır.

Bu ve benzeri birçok örnekte Trabzonî'nin akla dayalı açıklamalar yaptığı görülmektedir. Bununla birlikte kesin naklî delillerden de yararlanan İskender et-Trabzonî'nin, reddiyesinde kelâm metodundan ayrılmadığı görülmektedir. Filozofun fikirlerini ispat amacıyla yararlandığı tek metod bu değildir. Müellifin, reddiyesinde kelâm ilminin klasik delillerinden yararlandığı, mantık ilkeleriyle hareket ettiği, insanlar nezdinde meşhûr olan anlayış ve fikirlerden faydalandığı, semantik tahlillerde

³²⁰ Yuhanna, 14/15-18.

³²¹ es-Saff Suresi, 61/6.

bulunduğu, önceki kelâm âlimleri gibi farazî sorular üretip cevaplandırdığı göze çarpmaktadır. Kelâm ilminde geçerli olan, akîdeleri destekleyici mâhiyette 'vesâil' adı verilen bilgilerden bu reddiyede de yararlanıldığı açıktır.

2. Bilinenden Bilinmeyene Gitme Metodu

Kelâm âlimlerinin çokça kullandığı metotlardan biri de 'kıyâsü'l-ğâib ale's-şâhid' olarak ifade edilen 'bilinenden bilinmeyene gitme' metodudur. Kelâmcılar bu metodu kullanarak gayb âlemine dâir bir çok meselede konuşmuşlardır. Buna göre kelâmcı 'kıyâsü'l-ğâib ale's-şâhid' metoduyla 'şehâdet âlemi' olarak adlandırılan âleme ait bildiklerinden yola çıkarak 'gayb âlemi' hakkında hüküm ortaya koyar. Ancak söz konusu hüküm bilinmeyene yönelik verilen bir hüküm olduğu için kelâm âlimleri ortaya koydukları hükümlere 'ilim gerektirir ancak yakîn ifade etmez' demişlerdir. Bu metodun kullanımında asıl olan illet birliğinin bulunmasıdır. Eğer 'şehâdet âlemi' ve 'gayb âlemi' için bir hususta aynı illet bulunursa, bu illetten hareketle bilinen âleme yönelik verilen hüküm gayb âlemi için de verilebilir.³²²

İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin de risâlesinde bir çok yerde bu metodu kullandığını görmekteyiz. Hz İsa'nın hâdis oluşundan hareketle ilâh olamayacağına ve buna dayanarak vâcibu'l-vücûd olan Allah Teâlâ'nın tek ilâh oluşuna delil getiren müellif bu çerçevede hudûs deliline çokça yer vermektedir. Nitekim bu delilde Allah Teâlâ'nın kâinâtın mutlak hâkimi ve tek yaratıcısı olduğu varlık âlemine dayanarak dile

³²² Ahmet Erkol, "Kelâm İlminde 'Kıyâsü'l-Gâib Ale's-Şâhid' Metodunun Kullanımı", *Ekev Akademi Dergisi*, sayı. 20, (2004), s. 8.

getirilmektedir. Müellif de 'kıyâsü'l-ğâib ale's-şâhid' metodu kapsamında savunduğu hakikatleri ispata yönelik olarak hudûs delilinden çokça yararlanmışır. Şimdi bu delil etrafında müellifin 'kıyâsü'l-ğâib ale's-şâhid' metodu ile eserde yararlandığı argümanları dile getirelim.

Kelâm âlimlerinin ilâhiyat konularında en çok kullandığı delillerin başında hudûs delili gelmektedir. Hudûs, kelime manası itibariyle sonradan olan, yok iken var olan anlamlarını içermektedir. Sözcüğün zıttı kadîm'dir. Kadîm ise varlığının başlangıcı olmayan, daima var olan anlamındadır. Bu delil, eserden müessire geçiş yapılarak kâinâtın hâdis oluşundan hareketle Allah'ın varlığını ispat etmektir. Delilde illiyet prensibinden faydalanılır. Hudûs deliline göre; âlemin hâdis oluşu kendisi gibi hâdis olmayan kadîm bir varlık tarafından ihdas edilmesini gerektirir. Nitekim her hâdis, yani sonradan olan varlık bir muhdise ihtiyaç duymaktadır. Bu muhdise, ihdâs ettiği varlık gibi hâdis olmayan bir varlık olmalıdır. Çünkü muhdisin de hâdis olduğu düşünülürse, hâdis olan muhdise için de kadîm olan bir muhdise gerekli olur. Şu halde bu muhdisin ezelî ve ebedî olması gereklidir. Aksi durum teselsülü gerektirir.³²³ Hudûs delilinde illet, her varlığın bir yaratıcıya ihtiyaç duymasıdır. Yer yüzünde var olan her şeyin bir yaratıcıya ihtiyaç duyması gibi bu varlıklardan oluşan kâinâtın da bir muhdise ihtiyaç duyması gereklidir. Böylece yer yüzünde bulunan varlıkların durumu ile toptan kâinâtın bir yaratıcıya muhtaç oluşu arasındaki illet birliği ortaya konulmaktadır.

³²³ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 161.

Bu delilde şüphesiz ele alınması gerekli hususlardan en önemlisi âlemin hâdis oluşunun ispat edilmesidir. Kelâm âlimleri, âlemin hâdis oluşunu cevher ve arazlar üzerinden ispata çalışmışlardır. Cevher ve arazların hâdis oluşu ise duyular yoluyla bilinmektedir. Örneğin bir cisim hareket ettirildiğinde onda daha önce var olan sükûn halinin yerini hareketin aldığı görülmektedir. Bu durum cisimlerde değişikliğin olduğunu göstermektedir. Değişme ise hudûs alametlerindedir. Cisimlere hâdis olan arazların sebkâat etmesi, onların hâdis oluşunu gösterdiği gibi, âlemin hâdis cisimlerden oluşması da âlemin hâdis oluşunu göstermektedir. İctimâ, iftirâk, hareket, sükûn, değişim gibi haller âlemin hâdis olduğuna delildir. Yine Allah'a nispet edilmeyen ve acizliğe işaret eden durumlar da varlığın hâdis oluşunun göstergesidir.³²⁴

Hudûs delili kelâm târihi boyunca bir çok mezhepten kelâmcılar tarafından kullanılmıştır. Bu delili kelâmcılar arasında ilk kullanan Ca'd b. Dirhem'dir. Bu delil, daha sonra Cehm b. Safvan ile Mu'tezile'ye geçmiş ve bu mezhepten Ebu'l-Huzeyl el-Allaf tarafından geliştirilmiştir. Maturidî ve Eş'arî kelâmcılar bu delile eserlerinde çokça yer vermişlerdir.³²⁵

Kendisinden önceki Ehl-i Sünnet kelâmcılarda olduğu gibi İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin de reddiyesinde 'kıyâsü'l-ğâib ale's-şâhid' metodu ekseninde hudûs deliline başvurduğu görülmektedir. Eserinde Hz İsa'nın ulûhiyetini nefyetmek ve bu sayede vâcibu'l-vücûd olan Allah'ın mutlak ulûhiyetini ortaya koymak için bu delilden

³²⁴ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 162-163.

³²⁵ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *a.g.e.*, s. 163.

yararlanan Trabzonî, örneklerden hareketle Hz İsa'nın hâdis olduğuna delil getirmekte ve bu vasfının Tanrı olmasına engel olduğunu dile getirmektedir. Bu çerçevede müellifin inceleme konusu yaptığı örneklerden biri *İncil*'de şöyle geçmektedir: '*Beşer oğlu İsa ve onunla birlikte kutsal melekler geldiğinde*'³²⁶. Trabzonî'ye göre burada geçen '*Beşer oğlu İsa*' ifadesi Hz İsa'nın hâdis olduğunun işaretidir. Filozof, böylece hudûs oluş için bir beşerden dünyaya gelmeyi delil getirmekte, hâdis olan beşerden sudûr eden şeylerin de hâdis olduğunu söylemektedir. Müellif, ulûhiyet için ezeli olmayı şart koşmuş, hâdis olan varlıkların Tanrı olamayacağını dile getirmiştir. Bu ve diğer örneklerde Ahmed et-Trabzonî'nin hudûs delilini klasik tarzı dışında kullandığı görülmektedir. Buna göre Trabzonî, sadece Hz İsa'nın hâdis bir varlık olduğunun ispatına çalışmış, delilin ikinci kısmı olan 'hâdis varlıklar için kadîm bir muhdise ihtiyaç duyulur' sonucu yerine, 'hâdis olan varlıklar Tanrı olamaz' sonucuna ulaşmıştır.³²⁷

Müellifin hudûs delilini kullandığı örneklerden biri de Hz İsa'nın şu sözleridir: '*Beni seviyorsanız getirdiklerimi koruyun. Ben babadan isteyeceğim, o da size başka bir Paraklit verecek. O sizinle ebediyen kalacaktır. Paraklit, gerçeğin ruhudur.*'³²⁸ Filozofa göre bu cümlelerin delâlet yönlerinden bir tanesi de Hz İsa'nın hâdis oluşunu ifade etmesidir. Trabzonî, bu delâletin mâhiyetini şöyle açıklamaktadır: Her talep sahibi zâruretle ihtiyaç sahibi, hâdis ve mümkün varlık olarak kabul edilir. Bu vasıflara sahip varlıklardan hiç biri ise kadîm olamaz. Halbuki Allah Teâlâ kadîm ve vâcibu'l-vücût'tur.

³²⁶ Matta, 25/31.

³²⁷ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kibelî ilmi'l-keîâm*, vr. 6b.

³²⁸ Yuhanna, 14/15-17.

Şu halde Hz İsa, vâcibu'l-vücûd olmadığı için ilâh olamaz.³²⁹ Burada İskender et-Trabzonî'nin, Hz İsa'nın hâdis oluşuna getirdiği deliller öne çıkmaktadır. Buna göre her talep sahibi aynı zamanda ihtiyaç sahibidir. İhtiyaçlar, sahibinin acziyetini, talepte bulunduğu hususlarda noksanlığını göstermektedir. Noksanlık ve acziyet ise hudûs alametlerindedir. O halde Hz İsa'nın kadîm olmadığı sonucuna ulaşılmış olur ki bu da onun Tanrılığı düşüncesinin bâtil olduğuna işaret etmektedir. Diğer örneklerde olduğu gibi burada da müellifin salt Hz İsa'nın hâdis oluşunu ispat ile yetindiği görülmektedir.

İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Hz İsa'nın hâdis oluşuna delil getirdiği ifadelerden bir tanesi de Hz İsa'nın *İncil*'de yaptığı şu teşbîhe dayanmaktadır: ' *Ben asmayım ve babam ise bağcıdır. Bende meyve vermeyen her çubuğu kesip atar. Meyve veren her çubuğu ise daha çok meyve versin diye budayıp temizler*'³³⁰. Müellif, Hz İsa'nın bu sözlerinde yaratıcısını, terbiye edicisini ortaya koymayı amaçladığını söylemektedir. Ona göre yine Hz İsa bu ifadeleriyle hâdis ve yaratılmış olduğunu dile getirmiştir. Bir bağı terbiye eden ile bağ arasındaki ilişkiden hareketle Hz İsa'nın hâdis bir varlık olduğunu söyleyen Trabzonî, bu yolla onun Tanrı olamayacağını ispata çalışmıştır.³³¹

Hz İsa'nın hâdis olmasından hareketle ulûhiyetini nefyeden filozof, onun

³²⁹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm*, vr. 14b.

³³⁰ Yuhanna, 15/1-2.

³³¹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm*, vr. 18b.

'Tanrım, Tanrım! Beni neden terk ettin?'³³² sözlerini de hudûsüne delil olarak kullanmaktadır. Hz İsa'nın âciz oluşu, yardım talebinde bulunması ve sözlerinde kulluğuna vurgu yapması sebebiyle hâdis olduğunu söyleyen müellif bu yolla onun kıdem vasfına sahip olmadığını dile getirmekte, onu 'yaratıcısının kulu', 'yaratılmış' gibi vasıflarla anmaktadır. Ona göre bu sebeple Hz İsa da diğer varlıklar gibi yaratılmıştır. Bu sebeple ilâh olduğu söylenemez.³³³

Hudûs delili, reddiyede 'kıyâsü'l-ğâib ale's-şâhid' metodu çerçevesinde İskender et-Trabzonî'nin en çok kullanmış olduğu delillerden birini teşkil etmektedir. Delilin klasik kullanımı dışına çıkarak sadece Hz İsa'nın hâdis olduğunu ispat etmeye çalışan filozofun, hudûs delilinin birinci önermesi üzerinde çokça durduğu görülmektedir. Hudûs delilinin birinci önermesinde âlemin hâdis olduğu dile getirilirken Trabzonî, reddiyesinde Hz İsa'nın hâdis olduğunu ifade etmektedir. Bundan sonra Hz İsa'nın hâdis oluşunun alt yapısını hazırlayan Trabzonî, ondan kıdem vasfını nefyettikten sonra yaratıcı olamayacağını dile getirmekte, bu şekilde delilini sonlandırmaktadır. Kelâm ilminin ulûhiyet bahislerinde çokça kullanılan bu delilden Hz İsa'nın tabiatını ispat ederken yararlanan Trabzonî'nin böylece Ehl-i Sünnet kelâmcılarının metodunu takip ettiği görülmektedir.

³³² İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kibelî ilmi'l-keâm*, vr. 22a.

³³³ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *a.g.e.*, vr. 24a.

3. Bedîhiyyât ve Meshûrâtın Yararlanması

Kelâm ilminde aklî deliller ikiye ayrılmıştır. Bunlar 'yakîniyyât' adı verilen ve kesinlik ifade eden önermelerden meydana gelen deliller ile 'zanniyyât' olarak bilinen ve zan ifade eden hatabî delillerden oluşmaktadır. 'Yakîniyyât' altı kısımda ele alınmaktadır. Bunlar bedîhiyyât, fitriyyât, müşâhedeler, tecrübeler, sezgiler ve tevâtüre dayalı bilgilerdir. Kesinlik ifade eden kazıyyeler ile önermelerden meydana gelen ve yakîn ifade eden hükümler olarak tarif edilen yakîniyyâtın en üstünü bedîhiyyattır.³³⁴ Evveliyât olarak da bilinen bedîhiyyât, aklın ilk nazarıyla elde ettiği bilgilerdir. '*Bütün parçasından büyüktür*' hükmü buna örnek olarak verilebilir.³³⁵ Müellifin reddiyesinde bu hükümlerden yararlandığı görülmektedir. Böylece Trabzonî, aklın ilk nazarıyla kabul ettiği, kesinlik içeren bilgi ve îzâhları kullanmasıyla reddiyesini sağlamlaştırmaktadır. Onun bedîhiyyâtı kullandığı yerlerden birisi Hz İsa'nın şu sözleridir: '*Eğer beni seviyorsanız, Baba'ya gideceğim için sevinirsiniz. Çünkü Baba benden yücedir*'³³⁶. Müellife göre Hz İsa, bu sözleriyle Allah'tan küçük ve ednâ olduğunu ortaya koymuştur. Hz İsa Allah'a ulaşmak ile nefisini yüceltebilir. Şüphe yoktur ki ednâ ve küçük olan şey, büyük olandan farklıdır. Şu halde İsa'nın da Allah'tan ayrı, ondan ednâ bir varlık olması gerekir ki bu da ilâhlığı düşüncesini iptal eder. İskender et-Trabzonî, '*Şüphe yoktur ki ednâ ve küçük olan şey, büyük olandan farklıdır*' sözüyle herkes tarafından bilinen, kat'î bir hakîkate dikkat çekmekte, bu hakîkate dayanarak Hz İsa'nın zâtının kesin olarak

³³⁴ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, s. 76-80.

³³⁵ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 88.

³³⁶ Yuhanna, 14/28.

Allah olmadığını ispat etmektedir. Bu örnekteki gibi bir çok sözde müellifin Hz İsa'nın zâtını Allah'tan ayrı tuttuğu, aynı ispat yöntemini kullandığı görülmektedir. Ancak müellifin sadece bu ifadelerle getirdiği açıklamalarda bedîhiyyâta başvurduğu görülmektedir.³³⁷

İskender et-Trabzonî'nin *'Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keâm'* adlı reddiyesinde zannîyât'ın 'meşhûrât' kısmından yararlandığı görülmektedir. Meşhûrât, zannî delillerin kesinlik ifade etmesi açısından en üstünüdür. Bu deliller, insanlar tarafından itibar edilen ve değer verilen hükümler olarak tarif edilmektedir. Herkes kabul etmese de insanların genelinin kabul ettiği, örfte yaygın olan hükümlerdir.³³⁸

İskender et-Trabzonî'nin de risâlesinde örfte yaygın olan hükümlerden yararlandığı görülmektedir. Bu yolla insanlar tarafından benimsenmiş hükümler üzerinden görüşlerini savunan müellif, karşı tarafın itirazlarını ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Örfün mutlak bir delil olup olmaması tartışmalı bir husus olsa da Trabzonî, zihinlerde yerleşen genel kanaatlere önem verdiğini reddiyesinde ortaya koymuştur. Müellifin, getirdiği îzâhlarla örfteki kullanımlardan yararlandığı örneklerden bir tanesi şöyledir: *'Çardak Bayramı'nın ortasında İsa Mesih tapınakta vaaz veriyordu. Yahudiler onun söylediklerine şaşırılmışlar ve "Hiçbir şey okumadığıhalde bu şeyleri nasıl biliyor?" diye hayret etmişlerdir. Bunun üzerine Hzİsa, "Benim öğretim*

³³⁷ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keâm*, vr. 15a.

³³⁸ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 89.

*benim değil, beni gönderenindir' demiştir. İskender et-Trabzonî'ye göre Hz İsa 'Benim öğretim benim değil, beni gönderenindir'³³⁹ sözleriyle Allah Teâlâ'nın zâtını ta'zîm etmiş, nefsinin ise denâetini ortaya koymuştur. Bu tür ifadeler mâna itibariyle örfte yeri olan ifadelerdir. Bir kimse bir diğerine ta'zîmde bulunduğu zaman onun için 'Bu iş bana ait değil, emir sahibinindir' demektir. Hz İsa'nın *İncil*'de geçen bu sözü de anlam açısından aynı çerçevededir. Buna göre Hz İsa, Allah'ın zâtını kendi nefsi karşısında yüceltmek için 'Öğretim benden değil, beni gönderendendir' demiştir. Hz İsa'nın bu sözüyle örfteki kullanım arasında ilişki kuran müellifin bu yolla onun ulûhiyetinin bâtil oluşuna delil getirdiği görülmektedir.³⁴⁰*

4. Semantik Tahlillerde Bulunması

Semantik kelimesi Türkçe'de 'anlambilim' sözcüğüyle ifade edilmektedir. Dilbilim'in alt dalı kabul edilen Semantik, sözcüklerin anlamı ve muhtevâsından hareketle yorum yapma yöntemidir.³⁴¹ Bu açıdan kelâm âlimlerinin 'vesâil' olarak yararlandıkları bilimler arasında yer almaktadır. Özellikle ulûhiyet bahislerinde semantikten yararlanılması kaçınılmazdır. Çünkü inançlar kelimeler yoluyla ifade edilmektedir. Buna göre bir kelimenin anlamı, bu anlamın sınırları, o husustaki inanca dair delil olmaktadır. Kelâm ilminde birçok meseledeki mezhebî ayrılığın kökeninde de ifade tarzının etkili olduğu görülmektedir. Genel olarak Anlam itibariyle müttetik oldukları halde, ifade şekli ve

³³⁹ Yuhanna, 7/16-17.

³⁴⁰ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kabeli ilmi'l-keâm*, vr. 8a.

³⁴¹ Özden Kanter Ekinci, "Râgıp el-İsfehânî'nin Kelam Anlayışı", *Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 22.

kullanılan sözcükler açısından farklı anlayışlara sahip olduğuna hükmedilen mezhepler olmuştur. Eş'arîyye ve Mâturidîyye'nin kesb anlayışları bu çerçevede değerlendirilebilir. Her iki mezhep de kesbi kabul etmekte ancak konuya farklı îzâhlar getirmektedir. Bu sebeple Mâturidîyye, Mu'tezile'ye yakın kabul edilirken; Eş'arîlik, Cebriyye'ye yakın görülmüştür. Halbuki Eş'arîliğin insanın iktisâbını reddetmediği bilinmektedir.³⁴² Mâturidîliğe bakıldığında da insan fiilleri üzerindeki Allah'ın yaratma kuvvetini kabul ettiği görülecektir. Ancak ifade farklılıkları, kesbi kabul etmede müşterek olan iki mezhebin görüşlerinin birbirinden ayrı olduğu kanaatinin oluşmasında etkili olmuştur. Bu sebeple sözcüklerin muhtevâsının bilinmesi ve sorgulanması kelâm ilminde kullanılan yöntemler arasındadır. Kelâm ilminde ortaya çıkan bir çok tartışmanın temelinde sözcüklerin anlam ilişkisi yatmaktadır. Müteahhirûn dönemi kelâmcıları tarafından kullanılan bu yöntemi Ebu'l-Muîn en-Neseffî'de görmekteyiz. Prof. Dr. Hüseyin Atay, *Tebssıratu'l-Edille* adlı eserinde Neseffî'nin semantik yöntemi kullandığını söylemektedir. Râğıp el-İsfehânî (ö. V./XI. Yüzyıl) de bu yöntemi kullanan kelâmcılar arasında sayılmaktadır.³⁴³

İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin de *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kıbeli ilmi'l-kelâm* adlı reddiyesinde semantik yöntemi kullandığı, sözcükler üzerinde tahlillere gittiği ve bu tahliller sonucunda hükümler ortaya koyduğu görülmektedir. Reddiyede genel mânada ulûhiyet üzerinde duran

³⁴² Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 261.

³⁴³ Özden Kanter Ekinci, *Râğıp el-İsfehânî'nin Kelam Anlayışı*, s. 22.

Trabzonî için Hz İsa'nın sözleri kaynak niteliği taşımaktadır. Bu çerçevede *İncil*'de geçen ifadelerden yararlanan müellifin, bu ifadelerin muhtevâsına dair yorumlar yaptığı görülmektedir. Bazen genel mânada cümledeki anlam üzerinden hareket eden filozof, bazen de cümlede geçen kelimelerin tahliline başvurmuş, bu şekilde fikirlerini ispata çalışmıştır. Özellikle Hıristiyanların teslis inancına eleştiriler getiren filozof, teslisin unsurları arasında yer alan ve mutlak Tanrıyı ifade eden 'Baba' kavramı üzerinde çokça durmuştur. Hz İsa'nın söylemiş olduğu 'Baba' kelimesinin teslis ile ifade edilen 'Baba' olmadığı, bu sözcüğün mânâ itibariyle fizikî bir nitelik taşımadığı ve bu çerçevedeki yorumlar, müellifin kullandığı argümanlar arasında yer almaktadır. İskender et-Trabzonî, sadece kelimeler üzerinde yaptığı tahliller ile yetinmemiş, aynı zamanda bu tahlillere aklî izâhlar getirmiştir.

Trabzonî'nin semantik tahlillerde bulunduğu ifadelerden birisi Hz İsa'ya atfedilen *'Eğer beni seviyorsanız buyruklarımı yerine getirin. Ben Baba'dan isteyeceğim, O da size başka bir Paraklit gönderecek. O sizinle sonsuza dek birlikte olacaktır. O hakîkatın ruhudur'* sözleridir³⁴⁴. Bu sözlerde Hz İsa'nın kullandığı 'Baba' kelimesinin mânâsı üzerinde duran Trabzonî, sözcüğün biyolojik mânâda 'Baba' kavramına işaret etmediğini söylemekte, Hıristiyanların teslis inancı ile savundukları baba-oğul ilişkisini reddetmektedir. Buradaki 'Baba' kelimesi hidâyet verici, terbiye edici gibi mânaları ihtivâ etmektedir. Buna göre müellif, mürebbî ve mürebbâ, yani terbiye edici ile terbiye edilen arasındaki alakayı kastederek Hz İsa ile Baba arasındaki

³⁴⁴ Yuhanna, 14/15-17.

ilişkinin nübüvvete benzer bir ilişki biçimi olduğuna işaret etmektedir. Kelimenin bu mânada kullanıldığına dair deliller de getiren filozof, 'baba' kavramının bütün yaratılmışlar tarafından kullanılan, mahlûkât arasında müşterek bir kavram olduğunu söylemektedir. Buna göre mahlûkâtın bir ferdi olan İsa'nın Baba'ya izâfetle oğul olması dolayısıyla ilahlığı düşünülebilirse, bu durum 'Baba' kavramını kullanan bütün mahlûkât için geçerli olacaktır. Burada müellifin bahsi geçen kavrama verdiği mânayı, akli îzâhlar ve mantık çerçevesinde ispata çalıştığı görülmektedir.³⁴⁵

İskender et-Trabzonî'nin '*Babam, babanız, Tanrım ve Tanrınız!*'³⁴⁶ sözlerinde geçen 'Babam' sözcüğünün tahlilini de yaptığı görülmektedir. Daha önce olduğu gibi bu ifadelerde geçen 'Baba' kavramının da hakîkî mânasında kullanılmadığını vurgulayan Trabzonî, sözün havârilere söylenilmesinden hareketle düşüncesini ispat etmektedir. Çünkü 'Baba' kavramı İsa'nın ulûhiyeti için delil getirildiğinde, '*Babam*' demesinden ötürü havârilere de Tanrılığının sâbit olması gerekir. Bunun yanında Hz İsa hakîkî mânada Tanrının oğlu ise, havârilere de Tanrının oğulları olmaları gerekir. Buna göre kelimenin mânasının hakîkî mânada kullanılmadığı, terbiye edici, hidâyet verici anlamlarını ihtivâ ettiği açıktır.³⁴⁷

İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin semantik tahlillere başvurduğu ifadelerden biri de Hz İsa'nın '*Paraklit ise Baba'nın benim ismim üzere göndereceği kutsal ruhtur. O*

³⁴⁵ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm*, vr. 13a.

³⁴⁶ Yuhanna, 20/17.

³⁴⁷ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm*, vr. 18a.

size bahsettiğim herşeyi bildirecektir' sözleridir³⁴⁸. Filozofun bu cümlelerde 'Paraklit' ismi üzerine çokça durduğu görülmektedir. Ona göre 'Paraklit' ismiyle kastedilen kişi Hz Muhammed Mustafa'dır. Bu durumda Hz İsa, hayattayken Rasûlullâh'ın gelişini müjdelemiştir. Bu isim, gizlilikleri açığa çıkararak mânâsına gelmektedir. Rûhu'l-Kuds ise vasıfların en yücesidir. İsa'nın '*Benim ismim üzere gönderecek*' ifadesi nübüvvet kurumuna işaret etmektedir. İskender et-Trabzonî, böylece Hz İsa'nın sözlerindeki üç kelimenin mânâsını vermektedir. Paraklit kelimesini açıklarken sözcük mânâsından hareket eden müellif, 'Ruhu'l-Kuds' sözcüğünü belli bir kategori içerisinde değerlendirmiştir. Buna göre 'Ruhu'l-Kuds' sözcüğü bir nitelemedir ve yaratılmışların alabileceği en yüce vasıftır. Hz İsa'nın kullandığı '*ismim*' kelimesini de nübüvvetle açıklayan Trabzonî, 'Paraklit' kelimesine verdiği anlamın aksine burada kelimenin hakîkî mânâsını değil, mecâzî anlamını açıklamaktadır. Ona göre bu üç anlamın biraraya gelmesi, bahsi geçen kişinin Hz Peygamber olduğunun delilidir. Daha önceki örneğin aksine bu ifadelerde salt anlamlara dayalı bir hüküm ortaya koyulmuştur.³⁴⁹

İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin mâna bakımından yapmış olduğu sözcük tahlilleri dışında sözcüklerin kökeni hakkında da bilgi verdiği görülmektedir. Reddiyesinde Grekçe cümlelerden yararlanan filozof, bu cümlelerde geçen bazı kelimelerin kökünün ne olduğu, hangi dilden Grekçeye geçtiği gibi hususlarda bilgi vermiştir. Grekçe olarak *İncil* metnine eserinde yer veren müellif, bunun yanında bahsi

³⁴⁸ Yuhanna, 15/26.

³⁴⁹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kabeli ilmi'l-keîâm*, vr. 16a-17b.

geçen ifadelerin anlamlarını vermektedir. Bu durum onun Grekçe bildiği kanaatini bizde doğurmuştur. Reddiyede iki Grekçe kelimenin tahlili yapılmıştır. Bunlar 'Thios' ve 'Elî' kelimeleridir. '*Kelâm ezeldydi. Kelâm Allah katındaydı ve kelâm Tanrıydı*'³⁵⁰ ifadelerinde geçen 'Thios' sözcüğünün tahlilinde bulunan Trabzonî, bu kelimenin aslen 'Thios' şeklinde okunması gerektiğini söylemekte, Hıristiyanların kasıtlı olarak ulu, yüce gibi mânalara gelen 'Thios' sözcüğünü değiştirip 'Theos' yaptığını, bu kelimenin ise Tanrı mânasına geldiğini söylemektedir. Yapmış olduğu bu tahlili Hz İsa'nın ulûhiyeti inancına dayandıran Trabzonî, böylece Hıristiyanların inançları noktasında mutlak söz kabul ettikleri bu ifadenin amaçlı olarak bozulduğunu söylemektedir.

İskender b. Ahmed et-Trabzonî, '*Tanrım, Tanrım! Neden beni bıraktın!*'³⁵¹ cümlesinde geçen 'Elî' sözcüğünün kökeni üzerinde de durmuştur. Buna göre Hıristiyanların Grekçe olarak kullandığı 'Elî' kelimesi aslen Arapça bir kelime olup, sonradan Grekçe'ye geçmiştir. Kelimenin aslı 'İlâhî' sözcüğüdür. Ancak bu sözcükte bulunan 'H' harfi Hıristiyanların kullanmış oldukları Grekçe'de olmayınca onlar, bu kelimedeki 'H' harfini düşürerek sözcüğü okumuşlardır. Bu sebeple 'Elî' kelimesinin Tanrı anlamına geldiği kesindir. Hz İsa'nın kulluğunu ispat çerçevesinde 'Elî' kelimesinin tahliline giden Trabzonî, cümledeki anlamdan hareketle onunla tanrı arasındaki ilişkiye dair bilgi vermekte ve ilâh olamayacağını söylemektedir.³⁵²

³⁵⁰ Yuhanna, 1/5.

³⁵¹ Matta, 27/46.

³⁵² İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kabeli ilmi'l-kelâm*, vr. 22a.

Gerek semantik tahliller, gerekse kelimelerin etimolojik yapısı İskender et-Trabzonî'nin reddiyesine özel bir önem kazandırmaktadır. Nitekim eserin Arapça yazılması yanında başka dillerden yararlanılması, bununla da yetinilmeyip her iki dil hakkında bilgiler verilmesi, tahlillere başvurulması reddiyeyi klasik kelâm kitaplarından ayırmakta ve müellifin vesâil olarak yararlandığı hususların çok zengin birikime dayandığını göstermektedir.

5. Farazî Sorular Üretmesi

Kelâm âlimlerinin fikirlerini ispat maksadıyla eserlerinde çokça kullandıkları metotlardan biri de konuyla alakalı olarak karşı tarafın ileri sürebileceği potansiyel sorulara cevap vermek olmuştur. Bu noktada kelâmcıların kitaplarında farazî sorular üretip, bunları cevapladıklarını görmekteyiz. İlk dönem kelâmcılarından müteahhirûn dönemi kelâm âlimlerine kadar bir çok kelâmî eser sahibinin yararlandığı bu metotla kelâmcılar, ele aldıkları mevzû etrafında pek çok kapalı hususu aydınlatmaya çalışmışlar, muârizlarının tenkit edebileceği noktaları belirlemişlerdir. Bu çerçevede, onların görüşlerini ispat etme sadedinde öne sürebilecekleri karşı delilleri ortadan kaldırmaya gayret etmişlerdir. Hicrî IV. yüzyılda Mâturidîliğin kurucusu olarak bilinen İmam Ebû Mansûr el-Mâturidî'nin *Kitâbu't-tevhîd* adlı eserinde çokça kullandığı bu metodu Müteahhirûn dönemi kelâm âlimlerinden Nureddin es-Sâbûnî'de de görmekteyiz. Bunlardan başka Ebu'l-Hasan el-Eş'arî³⁵³, İmam Gazzâlî³⁵⁴, Ebu'l-Muîn

³⁵³ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Beyrut: Dâr-u İbni Zeyhûn, trs, s. 8.

³⁵⁴ Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlim*, Mısır: Dâru'l-Meârif, 1960, s. 28.

en-Neseffî³⁵⁵ gibi Eş'arî ve Mâturidî bir çok kelâmcı bu metodu benimsemiş, eserlerinde yer vermişlerdir.

Cedeli bir üslup kullanan kelâmcıların farazî sorular dâhilinde eserlerinde '*eğer şöyle denirse, deriz ki*', '*şayet öyleyse şöyle değildir*' türünden formlardan yararlandığı görülmektedir. Bunun yanında '*eğer bu doğruysa, bu husustan şu çıkar*', '*ben şunun doğruluğuna seni iknâ edersem o zaman senin düşüncen bâtil olur*' tarzı formlar da kullanılmaktadır. Klasik Aristo mantığını yansıtan bu ifadeler kelâm ilminin mantıksal dayanaklarını göstermesi açısından da önemlidir.³⁵⁶

Bu tarz ifadeleri ve farazî soruları kısmen İskender b. Ahmed et-Trabzonî'de de görmek mümkündür. Hz İsa'ya atfedilen sözlerden birinde şöyle geçmektedir: '*Eğer beni sevseydiniz, Baba'ya gideceğim için sevinirdiniz. Çünkü Baba benden yücedir*'³⁵⁷. Reddiyesinde bu sözü nakleden Trabzonî, buna dayanarak Hz İsa'nın Allah karşısında denâet ve mevkice düşük olan konumunu ortaya koyduğunu söylemektedir. Ona göre Eğer '*Hz İsa'nın Allah Teâlâ karşısında aşağı olan konumunun sonradan yükseldiği ve Tanrı olduğu*' söylenirse bu söylem, biri büyük, diğeri küçük iki ilâhın varlığını kabul etmek anlamına gelir.³⁵⁸ İspat yöntemi incelenecek olursa Trabzonî'nin ilk olarak Hz İsa'nın sözlerinden hareketle Allah karşısındaki mevkiini ortaya koyduğu görülecektir.

³⁵⁵ Ebu'l-Muîn en-Neseffî, *Kitâbu't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, Mısır: Dâru't-Tabâatu'l-Muhammediyye, 1986, s. 203.

³⁵⁶ Tefik Yücedoğru, '*Kelam ve Mütakellim I (Zuhûr)*', *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 1, (2005), s. 14.

³⁵⁷ Yuhanna, 14/28.

³⁵⁸ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kabeli ilmi'l-keâm*, vr. 15a.

Bunun yanında vermiş olduğu bu hükümlerle yetinmeyen filozof, muârizlerini susturmak maksadıyla farazî soru sorarak bu meselenin cevabını yine kendisi vermekte, böylece Hz İsa'nın ulûhiyetine dair ortaya konulabilecek delilleri ilzâm etmektedir.

6. Değerlendirme

Filozof İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin kelâm'da eklektik bir metodu kullandığı söylenebilir. O, kendisine kadar kelâm âlimlerinden tevâris eden yöntemlerin her birini belli bir ölçüde kullanmıştır. Trabzonî'nin kelâm metodunun ana esaslarını akıl-nakil birlikteliği teşkil etmekte, hükümler bu esas üzerine bina edilmektedir. Her meselede akîl îzâhlara yer veren Trabzonî, nakil ile görüşlerini desteklemektedir. Eserinde mantık ilkelerine de yer veren filozof, '*Bâtıl delillerden bâtil hükümler doğar*' esasını çokça zikretmektedir. Ona göre vaz' edilen hükümlerin gerektirdiği önermeler bâtil olursa, bunlardan neş'et edecek sonuçlar da bâtil olacaktır. Bu esas Hz İsa'nın ulûhiyetini reddederken fazlaca kullanan müellif, Hıristiyanların Hz İsa'nın ulûhiyetine inanırken kabul ettikleri ölçülerin bâtil olduğuna dikkat çekmekte, bu sebeple bâtil ölçülerden doğan yargıların da bâtil oluşuna işaret etmektedir.³⁵⁹

Aklın ilkeleriyle hareket ederken nakle bağı kalan Trabzonî'yi kelâm metodu açısından önceki kelâmcılardan ayıran husus, reddiyesinde müsellemtâtu çokça kullanması ve muârizlerinin delillerine itibar etmesidir. Bunun yanında filozofun, karşı tarafın bilgi birikimine vukûfiyeti, inançlarının muhtevâsına hâkim olması, Grekçe

³⁵⁹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kabeli ilmi'l-keîâm*, vr. 5a.

ifadelerden yararlanabilmesi, bu dilin yapısını bilmesi, ispat edeceği konu etrafında dile dair yorumlar yapabilmesi bu reddiye ve kullanmış olduğu metodu öne çıkarmaktadır. İskender b. Ahmed et-Trabzonî, bütün bu bilgi birikimi yanında insanlar arasında revaç bulmuş hükümleri kullanmaktan da geri durmamıştır. Örfte yaygınlık kazanan 'meşhûrât' diyebileceğimiz delillerden yararlanan filozof, kelâm ilminde o zamana dek kullanılan delillere de itibar etmektedir. Hudûs deliline reddiyesinde yer veren Trabzonî, bu delili klasik formu dışında kullanmış, bu delili kullanarak Hz İsa'nın kadîm olmadığını ispata çalışmıştır. Aklî deliller içerisinde meşhûrât dışında zannî delillere çok da itibar etmeyen Trabzonî, hükümlerini kat'î delillere binâ etmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

REDDİYENİN TERCÜME, TAHKİK VE DEĞERLENDİRİLMESİ

A. *'Risâle fî'r-reddi ale'l-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kîbeli ilmi'l-keîâm'*

Adlı Reddiyenin Tahkiki

[رسالة في الرد علي الملة النصرانية بالإنجيل من قبل علم الكلام]

لإسكندر بن احمد طرابزوني

المشرف: أ. د. إلياس چلي

تحقيق: أنصار گولماز

إسطنبول/ ٢٠١٦

فهرس المحتويات

- 138 [رسالة في الرد علي الملة النصرانية بالإنجيل من قبل علم الكلام]
- 138 [فصل في الرد علي إعتقاد النصاري عن ألوهية عيسي عليه السلام]
- 140 [فصل في بشرية عيسي عليه السلام]
- 141 [فصل في نبوة عيسي عليه السلام]
- 142 [فصل في الرد علي كون كلام الله إلهاً]
- 143 [فصل في نبوة محمد عليه السلام في الإنجيل]
- 145 [فصل في أن عيسي عليه السلام يثبت واجب الوجود]
- 146 [فصل في أن عيسي عليه السلام يبشر محمد صلي الله عليه و سلم]
- 147 [فصل في عبودية عيسي عليه السلام]
- 148 [فصل في إعجاز القرآن الكريم و معجزات عيسي عليه السلام]

[رسالة في الرد علي الملة النصرانية بالإنجيل من قبل علم الكلام]

[فصل في الرد علي إعتقاد النصاري عن ألوهية عيسي عليه السلام]

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد للهالذي ليس كمثل شئ وهو السميع البصير. الحاكم الذي لا شريك له وهو علي كل شئ قدير. الواحد الذي لم يتخذ صاحبةً ولا ولداً. الصمد الذي لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفواً أحد. الخالقالذي خلق السماوات والأرض ثم بدأ خلق الإنسان من طين. ثم جعل نسله من سلالة من ماءٍ مهينٍ. فتبارك الله أحسن الخالقين. الحكيم الذي نفخ فيه من روحه فيحييه ثم يميته ثم يخلق جديداً يحييه. الكريم الذي قال: ﴿وَأَزَلَقْتِ الْجَنَّةَ لِلْمُتَّقِينَ غَيْرَ بَعِيدٍ﴾³⁶⁰ القهار³⁶¹ الذي قال: ﴿الْفَيَا فِي جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيدٍ﴾³⁶². والصلاةعلي أشرف الخلق سيد الأنبياء والمرسلين. محمد القرشي المكي الأمي رسول رب العالمين وعلي آله

³⁶⁰ سورة الشعراء، ٩٠/٢٦.

³⁶¹ القهار من صفات الله تعالى، قهر بمعنى الغلبة، الطاهر أحمد الزاوي الطرابلسي، مختار القاموس، ص ٥١٥.

³⁶² سورة القاف، ٢٤/٥٠.

وأصحابه وخلفائه أجمعين.³⁶³

أما بعدُ لما كانت الكفرة النصرانية معتقدين علي حقية دينهم الباطلة من كل وجوه عقلاً ونقلاً بأنها حق علي زعم فاسدهم. ولا ينظرون حججنا العقلية الصحيحة ولا البراهين النقلية المعجزة، أراد هذا العبد الفقير اسكندر ابن أحمد فيلسوف الدرايزوني³⁶⁴ بعون الله تبارك وتعالى أن ألزمها بالإنجيل³⁶⁵. وقال: إن في الصحاح الأول في إبتداء الإنجيل قوله:

«**أَنَاذُ شَيْيْ إِيْنِ أُولُوغُوسُ إِيْنِ بَرُوسْتُونُ شَتُونُ كَتْتُوسُ إِيْنِ أُولُوغُوسُ**»³⁶⁶ "يعني الكلام في الأزل³⁶⁷

والكلام عند الله والكلام إله"³⁶⁸. يأخذ الكفرة هذا القول ويجعلون حجةً و يقولون لما كان عيسي كلام الله كان إلهاً. أما كونه كلاماً فلأنه كان واقعاً فيه ومبشراً به³⁶⁹. وأما كونه إلهاً فلما قال في الإنجيل "والكلام إله"³⁷⁰ وليس كذلك. لأن لفظ «**تُوس**» في «**كَتْتُوسُ إِيْنِ أُولُوغُوسُ**» في موضع الواو العاطفة. «**تُوس**» بفتح الثاء. بمعنى لفظة الله علي لسانهم. «**وَتُوس**» بكسر الثاء في لغتهم العظيم والجليل والمجيد والبديع. فهانها هو المعني الثاني لا الأول. اي «**كَتْتُوسُ إِيْنِ أُولُوغُوسُ**» بالكسر بمعنى والكلام عظيم أو مجيد أو جليل أو بديع. والكفرة يغلطون ويقولون «**كَتْتُوسُ إِيْنِ أُولُوغُوسُ**» بالفتح بمعنى: "الكلام إله" وليس كذلك. لأنه لو كان الكلام إلهاً يلزم ان يكون آلهة كثيرة³⁷¹. فاللازم باطل والملزوم مثله³⁷².

أما بطلان اللازم فلأنه حينئذٍ ان يكون كُلُّ مَا صَدَقَ عليه أنه كلامُ الله أن يكون إلهاً. فيكون علي هذا التقدير يحبي عليه السلام إلهاً³⁷³. لأنه قال الله تبارك وتعالى آية: ﴿يَا زَكَرِيَّا إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ

³⁶³ لمألف يبدأ تأليفه بالحمدلة والصلولة. هكذا كان يبدأ علماء السلف كتبهم. يستند هذا الأصل لحديث النبي صلي الله عليه وسلم. قال رسول الله: كل امر ذي بال لا يبدأ فيه بالحمد أقطع، ابن ماجه، كتاب النكاح، ١٩.

³⁶⁴ طرابزون مدينة عند البحر الاسود في تركيا. كتب في التأليف بالدال يعني الدرايزوني. ولكن أصل الكلمة بحرف "ط".

³⁶⁵ بعد عيسي عليه السلام اجتمع اربعة من علماء النصارى وجمع كل واحد منهم جمعاً سماه الإنجيل وهم متي و لوقا ومرقس ويوحنا، الملل والنحل، ص ٢٦٥.

³⁶⁶ يوحنا، ٥-١، دار الكلام المقدس: اسطنبول، ٢٠١٤م، ص ١٧٦.

³⁶⁷ الأزل: القديم العريق، ما لا أول له، المعجم الوسيط، ص ١٦.

³⁶⁸ يوحنا، ٥-١، ص ١٧٦.

³⁶⁹ سورة المريم، ١٩/١٩.

³⁷⁰ يوحنا، ٥-١، ص ١٧٦.

³⁷¹ لان اسم الكلام يوجد في بعض الاشخاص كما يوجد في عيسي عليه السلام. علي حسب ذلك كل من سمي باسم الكلام يسمي ايضاً إلهاً.

³⁷² العلاقة بينهما علاقة السبب والمسبب.

³⁷³ بشر الله زكريا عليه السلام بيحيي كما بشر مريم عليها السلام بعيسي. كلاهما كلام الله. إذأ كلاهما يكون إلهاً.

يَجِيءُ لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا»³⁷⁴. وأيضاً ان يكون ثعبان موسى إلهاً³⁷⁵. لأنه قال الله تبارك وتعالى آية: ﴿قَالَ أَلْقَهَا يَا مُوْسَىٰ فَلَأَلْقَاهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَىٰ﴾³⁷⁶ كما قال: ﴿يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ﴾³⁷⁷ وغير ذلك مما يصدق عليه انه كلام الله ان يكون إلهاً وهو باطل بالبداهة³⁷⁸.

وأما الملزوم فلأنه إذا وُضع الشيء ولزم منه باطل يكون ذلك الموضوع أيضاً باطلاً. فإذا لا يكون عيسى إلهاً علي تقدير كونه كلام الله وهو المطلوب. وهذا موافق بآية كريمة³⁷⁹: ﴿يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَىٰ مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ﴾³⁸⁰.

[فصل في بشرية عيسى عليه السلام]

وأما في الصحاح الثاني قَتَامَاتْنُونَ³⁸¹ في قوله «إِبْنُ أَوْكْرِيُوسَ أوتانَ أَلْثِي أَوَاي سُوْسَ أَوَاوُسَ ثَوَانْتَرُو بُو أَنْتِ دُوَكْسِ أَفْتُو كَبَانْتَسَ الْيَيْ أَنْكَلِي مَتَافْتُو»³⁸² يعني إذا جاء عيسى³⁸³ ابن البشر علي شهرته ومعه كل الملائكة³⁸⁴ المقدسة³⁸⁵، أظهر عيسى عليه السلام صريحاً بأنه ابن البشر³⁸⁶ وليس بابن اللهوكونه حادثاً³⁸⁷ وليس بتقديم³⁸⁸ و واجب الوجود³⁸⁹ من جميع جهاته³⁹⁰. بمعنى لا يتغير صفة من صفاته³⁹¹

374 سورة المريم، ٧/١٩.
375 قال الله تعالى في سورة طه «قال القها يا موسى» علي هذا التقدير يكون ثعبان موسى إلهاً.
376 سورة طه، ١٩/٢٠.
377 سورة آل عمران، ٤٥/٣.
378 إذ كون الشيء كلام الله ليس بمقياس بالألوهية.
379 النصرانيون غلطوا في المسيح بان يقولوا له الهأ. لان عيسى كلمة الله كما يحيي ايضاً كلمته. لا يوجب كون الشيء كلمة الله ان يكون الهأ.
380 سورة النساء، ١٧١/٤.
381 من كتاب الانجيلنقصد بهذه الاسم متي.
382 متي، ٣١/٢٥.
383 لا يوجد اسم عيسى في هذا القسم.
384 كتب في الأصل بالملائكة.
385 لم يوجد هذه الصفة في الإنجيل.
386 يعني ليس في ذات عيسى عليه السلام إلا البشرية. الحادث يظهر كونه من سلالة آدم عليه السلام.
387 الحادث ضد القديم. يفيد كون الشيء بعد العدم. حادث ليس بأزلي، المعجم الوسيط، ص ١٦٠.
388 القديم اسم من اسماء الله الحسني، معناه الموجود الذي ليس لوجوده ابتداء، احمد مختار عمر، المعجم اللغة العربية المعاصرة،

وهو موافق بآية كريمة: ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ لَكُمْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلِّ لَهٍ قَانُونٌ﴾³⁹².

[فصل في نبوة عيسى عليه السلام]

وأما في الرابع في قوله «تيس أوزيس مسوسن آوي أوي اي سوس استواي ارون كاذي داسك كآ نآو مآدون اي او ذي لعو تنس بوس غراما تا آدمي مما ثقوس آقرت أون آفيسن أوي اي سوس كآبن امي ذ دآشي اوكستي ليمي آلآ توميسآ نثوسمه آنيسن ثلآ شو ثليما آفتو باين ينوسته برتس ذ دآحش بو تزون آكثوتوا آست إي آعو آجمآفتو لآ لو أو آفآفتو لآ لُون تَن دُوقَسَان تَن إي ذيبآ ذِي اودَ زِيْتُون تَن دُوقَسَان نُومَسَانْتُون آفْتُون أُوتُون آشِ آستِ كآذِي كِيَا أَنَاْفْتُو أُوكَسْتِ»³⁹³ يعني "في وسط الصوم إطلع عيسى علي المنبر و وعظ وعجبوا اليهود حيث قالوا إنه ما قرأ حرفان من أحد. وأجابهم عيسى وقال لهم: موعظتي ليست مني بل ممن أرسلني"³⁹⁴. ومن يطلب إرادته يفهم من موعظة³⁹⁵ هل هي من عند الله او انا اتكلم من تلقاء نفسي. ومن يتكلم من تلقاء نفسه يطلب إختياره الخاص. ومن يطلب مراد من أرسله هو صادق وليس عنده ظلم". أظهر عيسى عليه السلام أنه غيرالله حيث قال "موعظتي ليست مني بل ممن أرسلني"³⁹⁶. فاذا يكون عيسى غير الله. وقال أيضاً "هل هي من عند الله او انا اتكلم من تلقاء نفسي"³⁹⁷. ففيه عيسى عليه السلام أظهر عظمة³⁹⁸ الله تبارك وتعالى ودنائة ذاته بالنسبة الي الله تبارك وتعالى وهو موافق بآية كريمة: ﴿مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُؤْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا

١٧٨٦/٢

389 هو ضرورة اقتضاء الذات عينها وتحققها في الخارج، التعريفات للجويني، ص ٢٠٩.

390 الله واجب الوجود من كل جهة. من حسب صفاته واسمائه واقواله وافعاله.

391 التغيير والانتقال من علامات الحدوث. من سبق له الحدوث لا يكون إلهاً.

392 البقرة، ١١٦/٢.

393 يوحنا، ١٧/٧-١٦.

394 هو الله. هكذا فرق عيسى عليه السلام نفسه من الله.

395 يفيد هذه الكلمة نصيحة الشخص لرجل.

396 أرسله الله تعالى رسولاً. الإرسال يفيد الفرق بين المرسل والمرسل. إذا عيسى شخص غير الله بحسب قوله.

397 يعني من يطلب حكم الله يفهم من هذا الموعظة بأنه ليس من عيسى عليه السلام بل من الله تعالى.

398 العظمة بمعني العلو. عيسى عليه السلام عد نفسه فقيراً عند الله. ورأي ذات الله عظيماً منه.

عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ³⁹⁹. وهذا المعني ظاهر بين الناس وفي العرف. إذا أرادوا تعظيم أمرٍ قالوا "إن هذا الأمر ليس مني بل أمر الأمير". ويظهرون دنائتهم وعظمة الأمير.

[فصل في الرد علي كون كلام الله إلهاً]

وأما في الصحاح الرابع فتأما تثنون قوله «إِبْنُ أَوْكِرٍ قَرْدِيْبَاسٍ أَفْثُونُ إِنَامِي سَيْتَوْسَا نَتْسُ سُوْتُوسِنِ إِذَا سَيْتِنُ پَيْتْرَاسٍ إِوْتَانُ أَفُوْسُوْسِنِ مَتَاسُ حَادَاسُ دَحُوْتَتُهُ تُوفْلُوْعُوْنُ كَاوْتِ رِيْزَانُ أَوْكُحُوْسِنِ إِسْبُرُ وَشَكَرُوْنُ بِسْتُوْ وَسِنُ كَاثَكْرٍ وَبِرَ أَمُوْ أَفْسِيْأَتَانَهُ تُوْدَاسِي تَاسُ أَقَانَشَ بَسُونُ أُوْتِ إِسِنُ أَيِ أَفُوْسَاْنَتْسُ كَابُو مَرْمُونُوْنُ كَبْلُو تُوكَا دُونُ نُونُ وَئِيُو بُوْدُ وَ وَمَنِي سِنُ بَنْعُوْنَدَ كَاوْتَهُ الْفُقْرُوْسُ نُوْدَا سِنُ أَغَائِنُ يَنْ أُوْتِ إِسِنُ أَنْتْسُ أَنْقَرْدِ أَقَالِنُ كَاغَائِنُ أَفُوْسَاْنَتْسُ تُونْلُوْعُوْنُ فَتَهْخُوْسِنُ كَفْرُ بُوْفُوْرُوْسِ»⁴⁰⁰ يعني "قال المولي⁴⁰¹ تمثيل هذا : "خرج الحراث أن يزرع البذر في حين زراعته. منه ما سقط علي الطريق وفنا تحت الأقدام وأكله الطيور السماوية ومنه ما سقط علي الحجر فييس من حيث لا يوجد نشوغاه.⁴⁰² ومنه ما سقط علي الشوك فغرقه الشوك لتمائل طباعها. والأخر سقط علي الأرض الخالص. وحفظته وجعلت أكله مئة أمثال. و سأله الحواريون، قالوا له: "ما هذا التمثيل" وأجابهم وقال: "البذر كلام الله وما هو علي الطريق كان السامعون حتي يجيئ الشيطان ويخرج ذلك الكلام عن قلوبهم لئلا يعتقدون ويفلحون. وما علي الحجر هو الذي يستمعون ذلك الكلام يأخذونه بالسرور. ولما لم تكن لهم عروق يعتقدونه في قليل الوقت. وإذا أصابتهم زحمة يتركونه. وما هو بين الشوك وهو السامعون الذين بالأشغال والغناء وغرور المال يمشون و يغرقون ولا يفلحون. وما هو علي الأرض الخالص السامعون بالقلب الصافي الخالص ذلك الكلام ويحفظونه ويجعلون أكلاً بالصبر".

هذا سلب⁴⁰³ لكون كلام الله إلهاً وإثبات بان كلام الله لا ينحصر صدقه علي عيسي عليه

399 سورة آل عمران، ٧٩/٣.

400 لقا، ١٥-٥/٨.

401 هنا مولي عيسي عليه السلام، لقا، ٥/٧.

402 بمعنى لا يزيد ولا يكثر، المعجم الوسيط، ص ٩٥٦.

403 السلب بمعنى نفي في ألوهية عيسي عليه السلام.

السلام فقط⁴⁰⁴. بل يصدق علي كثير وهو موافق بأية كريمة: ﴿يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِ عَلِيٍّ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ﴾⁴⁰⁵. وليس كلام الله عين ذات الله. إذ الكلام غير المتكلم. لأنه شبه الكلام بالبذر والمتكلم بالحرث. فإذا لو كان عيسي عليه السلام إلهاً علي تقدير كونه كلام الله لزم ان يكون كل ما صدق عليه انه كلام الله أيضاً إلهاً. فحينئذ لزم آلهة متعددة. فاللازم باطل بالبدهة فالملزوم مثله⁴⁰⁶. وهو موافق بأية كريمة: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلَهُةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾⁴⁰⁷. وأما الملزوم لأنه إذا وضع الشيء ولزم منه محال⁴⁰⁸ او باطل كان ذلك الملزوم أيضاً باطلاً ومحالاً وهو المطلوب.

[فصل في نبوة محمد عليه السلام في الإنجيل]

وأما في الصحاح الرابع عشر فإذ أن قوله «**أَنَّ آعَابَاتَهُ تَأْسُ أَمَاسِ تَرْسَاتِهِ كَأَعُو أَرُو تِسُوْتُونُ بَاتَرًا كَالْوُنِ بَارَاقَلِيْتُوسِ دُوْسِي يَمْنِ أَنْامِي مَعْمُونُ إِسْتُونُ أُونَاتُو بَنُو مَاتِسِ التَّنَاسِ**»⁴⁰⁹ يعني "إن تحبوني احفظوا ومايائي وانا اطلب من الاب فيعطيكم باراقليتوناخر⁴¹⁰ حتي ييقي لكم الي الأبد وهو روح الحق"⁴¹¹. دال علي ان لفظ الأب بمعنى المهدي⁴¹² والمربي⁴¹³ وليس بمعنى الوالد.⁴¹⁴ لأنه قال من الأب مطلقاً وهو مشترك بين جميع الخلق. بمعنى المهدي والمربي. ولو كان عيسي وهو فرد من أفراد الخلق إلهاً لزم ان يكون جميع الافراد ايضاً إلهاً⁴¹⁵. فاللازم باطل والملزوم مثله. وهو موافق بأية كريمة: ﴿اتَّخَذُوا أَحْبَابَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ

404 لأن عيسي عليه السلام شبه البذر بالكلام. يفهم من هذا لا ينحصر عيسي عليه السلام في كون كلام الله فقط. اذا علي مقياس النصرانيين لزم تعدد الالهات.

405 سورة المؤمن، ١٥/٤٠.

406 تعدد الالهات باطل ايضاً.

407 سورة الانبياء، ٢٢/٢١.

408 ما يمتنع وجوده في الخارج كاجتماع الحركة في السكون في جسم واحد، التعريفات للجويني، ص ١٧١.

409 يوحنا، ١٧-١٥/١٤.

410 نفهم من هذا الكلام ان باراقليتوس بمعنى النبي الذي يجيئ بعد عيسي عليه السلام. لأن باراقليتوس يتحقق وظيفة عيسي عليه السلام بعده علي قوله يرسله الأب علي وهو يعلمكم كل ما قلت لكم. نفهم ايضاً من كلمة آخر ان باراقليتوس ليس بعيسي عليه السلام.

411 روح الحق يفاد في ترجمة الانجيل هكذا: هو روح الحق الذي لا يقبله العالم، يوحنا، ١٧-١٥/١٤.

412 بمعنى من يهدي له طريقة الحق، المعجم العربي-التركي لسردار موتجالي، ٩٣٩.

413 من يربي و يعلم، المعجم العربي-التركي لسردار موتجالي، ص ٣٠٧.

414 ليس معنى الأب حقيقة الأب. كلمة الأب بمعنى المهدي والمربي.

415 لان لو كان كلمة الأب حقيقة معناه تحقق هذا المعني في كل المخلوقات. إذا علي هذا المقياس لزم الالوهية في كل الافراد.

وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٤١٦﴾ .

وأيضاً دال علي أن عيسي عليه السلام حادث وليس بقديم. لأن كل طالبمفتقد بالضرورة وحادث وممكن⁴¹⁷. وكل واحد منهما ليس بقديم. ولكن الله تبارك وتعالى قديم و واجب الوجود. فإذاً عيسي عليه السلام ليس بواجب الوجود وليس بإله. وهو المطلوب، وأما قوله «فيعطيكم پاراقليتون آخر» دال علي احمد.⁴¹⁸ لانه وصفه بروح الحق وهو ازيد الأوصاف⁴¹⁹ وهو احمدوهذا القول موافق بآية كريمة: ﴿يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ﴾⁴²⁰ و أما قيد الاخر في قوله «پاراقليتوس آخر» دفع قول الكفرة التي يقولون إن پاراقليتوس هو عيسي⁴²¹.

وأما في الصحاح المذكور قوله «إِنِّي أَعَايَنَّمَهُ خَازِنَهُ أَنْ أُوْتِ إِبْرَاهِيمَ بُرٌّ وَ وُمَهُ بُورِشْتُونَ بَاتَرًا أُوْتِ أُوْتَايَرُمُوْمِيَزُونَ أَسْتِ»⁴²² يعني إن تحبوني تفرحوا الأجل الذي قلت اذهب الي الأب. لان الأب اكبر مني. أظهر ان عيسي عليه السلام اصغر وادي من الله تعالى. وان رفعته بوصوله الي الله تبارك وتعالى. ولا شك ان الأدي والأصغر غير الأكبر. فإذاً يكون اثنين⁴²³ واللازم باطل بالضرورة والملزوم مثله⁴²⁴. وهو موافق بآية كريمة: ﴿وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ﴾⁴²⁵. وأظهر أيضاً كونه عبدالله. لأنه لما كان عيسي أصغر وغيرا من الله تبارك وتعالى وحينئذ ما يكون عيسي الا عبد الله. لان كل مخلوقات عبد الله.⁴²⁶ والله تعالى سلطان⁴²⁷ خالق قديم وملك قدير⁴²⁸ كريم وهو موافق بآية كريمة: ﴿لَنْ يَسْتَنْكِفَ

416 سورة التوبة، ٣١/٩.

417 ما يقتضي لذاته ان لا يقتضي شيئاً من الوجود والعدم كالعلم، المعجم الوسيط، تعريفات، ص ١٩٤.

418 محمد المصطفي صلي الله عليه و سلم.

419 يعني اعلي الاوصاف في رتبة الانسانية.

420 سورة الصف، ٦١/٦.

421 طائفة من النصراري يعتقدون ان باراقليتوس عيسي عليه السلام. هكذا هم ينكرون ببعث النبي محمد مصطفي صلي الله عليه و سلم. ولكن كلمة آخر في الانجيل يظهر ان باراقليتوس شخص غير عيسي عليه السلام. و وصفه مجينه بعده.

422 يوحنا، ٢٨/١٤.

423 احدهما ذات الله تعلي و الاخر ذات عيسي عليه السلام.

424 لو قيل ان عيسي عليه السلام ارتفع بعد دنائته مقام الالهية لزم الهين. فهذا باطل.

425 سورة النحل، ٥١/١٦.

426 لان كل ما سوي الله من عباد الله.

427 معناه الحجة، قدرة الملك والوالي، طاهر الزاوي، مختار القاموس، ص ٣٠٦.

428 ذو القدرة وهو الفاعل لما يشاء علي قدر ما تقتضي الحكمة، لا زائداً عليه ولا ناقصاً عنه، المعجم الوسيط، ص ٧١٩.

الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ ﴿٤٢٩﴾.

و أما في تلك الصحاح قوله «**أُوذَ پاراقلیتوس تُوَبَنَوَ مائو آییون اوبمسي اوباتر ان تُو اُونوماثو** اکنوس دذاکسي باننا آابون إمين»⁴³⁰ يعني أما باراقليتوس هو روح القدس⁴³¹ الذي يرسله الأب علي اسمي. وهو يعلمكم كل ما قلت لكم" دال علي ان القدوم المبارك لمحمد صلوات الله عليه. لأن معني پاراقليتوس كاشف الخفيات. ثم وصفه بروح القدس وهو أزيد الاوصاف بمعني احمد⁴³². ثم قال "باسمي" يعني بمعني النبوة. وهذا ليس الا محمد رسول الله صلوات الله عليه. وهو موافق بآية كريمة: ﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا ﴿ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ ﴾⁴³³.

[فصل في أن عيسي عليه السلام يثبت واجب الوجود]

و أما في الانجيل قوله «**أَعُوامه آانبلس كاوباتر ثواوبتور غوس آست بان قيلمآ عآا مي فزين قرئون اري** آفتون كبان تون قرئون قرئون قثري آفتوانا يلقون قارئون قري»⁴³⁴ يعني انا الكرم والأب الغراس⁴³⁵. كل زبير مني لا يأتي ثمرة يقطعه وكل ما يأتي ثمرة يريبه لأن يجعل ثمرة زيادة" دال علي أن غرض عيسي عليه السلام به إظهار صانعه⁴³⁶ وخالقه ومريهوكونه عيسي مصنوعاً ومخلوقاً ولكن كل المخلوق والمصنوع حادث ومفتقر.⁴³⁷ وكل مفتقر وحادث ليس بقديم ولا واجب الوجود بذاته. فإذا عيسي عليه السلام لا يكون إلهاً. لان الله تعالي قديم و واجب الوجود بذاته وهو المطلوب.

و أما في الإنجيل قوله «**كباتر موكباتر إيمون كثنو سمو كثنوس إمون**»⁴³⁸ يعني ابي وايبكم والهي

429 سورة النساء، ١٧٢/٤.

430 يوحنا، ٢٦/١٥.

431 علي حسب المؤلف ان روح القدس ليس بجبرائيل عليه السلام. هو صاحب أزيد الاوصاف محمد المصطفى صلي الله عليه وسلم.

432 محمد المصطفى صلي الله عليه وسلم.

433 سورة الفتح، ٢٩-٢٨/٤٨.

434 يوحنا، ٢-١/١٥.

435 ما يغرَس من الشجر و نحوه في زمن الغرس، المعجم الوسيط، ص ٦٣٩.

436 الصانعين يصنع بيده ومن يحترف الصناعة، المعجم الوسيط، ص ٥٢٥.

437 احتاج الي الامر، المعجم الوسيط، ص ٦٩٧.

438 يوحنا، ١٧/٢٠.

والهكم دال علي ان مراد عيسي عليه السلام من الأب المهدي والمري حيث قال "ابي واييكم والهي والهكم". فلو كان مراده من الأب الوالد ما يقول "أبيكم". وهو موافق بآية كريمة: ﴿لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ وَقَالَ الْمَسِيحُ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوَاهُ النَّارُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ﴾⁴³⁹. فإذا لو كان عيسي ابن الله و إلهاً علي تقدير قوله "أبي" لزم ان يكون الحواريون⁴⁴⁰ ايضاً ابن الله وآلهة⁴⁴¹. لأنه قال "وأبيكم". فاللازم باطل بالبدهة والملزوم ملته⁴⁴². وهو موافق بآية كريمة: ﴿مَا كَانَ لِلَّهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ سُبْحَانَهُ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾⁴⁴³. وايضاً دال علي عبودية عيسي. لأن كل من كان له إله لا بد وان يكون عبد الله. وهو المطلوب وهو موافق بآية كريمة: ﴿إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ﴾⁴⁴⁴.

[فصل في أن عيسي عليه السلام يبشر محمداً صلي الله عليه و سلم]

وأما في الإنجيل قوله «سَنَقْرَأُ بِمَنْ أَنَا أَعُوْ أَبَلَثُوا أَنْ غَارَ أَعُوْا مِي أَبَلَثُوا وَ بَارَقْلَيْتُوسِ أَوْ كَلْفَسْتَه بُورِسِ إِمَاسِ أُوْتَانُ دَالْتِ أَكُنُوسِ ثُو بِنُو مَاتِسِ أَلَيْثَاسِ أُوذِذِيْسِ إِمَاسِ اسِپَاسَانُ تِنِ أَلَيْثَانِ أُوغَارَ لَا لِسِ آفَاقْتُو أَلُوسَانِ أَفُوسِي لَا لِسِ كَنَّا أَرَحُو مَنَا أَنَا كَلِي إِمْنِ أَكُنُوسِ أَمْنِ دُوقَسَاسِ»⁴⁴⁵ "يعني نافع لكم إن انطلقنا عنكم. لأنه إن لم انطلقنا عنكم لم يأت باراقليتوس لكم. واما إذا جاء من هو روح الصدق⁴⁴⁶ يرشدكم الي كل الصداقة، إذ لا يتكلم عن تلقاء نفسه. بل كما سمعه يتكلم وما سيجيء بينهم وهو يشهري دال علي ان عيسي عليه السلام بشر الحواريين والنصاري بالقدوم المبارك لمحمد رسول الله. وأظهر رحبان محمد عليه

439 سورة المائدة، ٧٢/٥.

440 انصار عيسي عليه السلام، المعجم الوسيط، ص ٢٠٥.

441 لان عيسي عليه السلام استعمل كلمة الاب للحواريين. في هذه الحال يكون الحواريون أبناء الله و الهة كما كان عيسي ابن الله و الهأ. 442 اذا ادعي بكلمة ابي ان عيسي الهأ يلزم ان يكون الحواريين الهة. ولكن لا يدعي النصاري الوهية الحواريين. اذأ علي هذا التقدير ألوهيتهما باطل.

443 سورة المريم، ٣٥/١٩.

444 سورة آل عمران، ٥١/٣.

445 يوحنا ١٦-٧-١٤.

446 المؤلف يستعمل لقبنا محمد صلي الله عليه وسلم بعض الصفات، منهم روح الحق، روح القدس، روح الصدق.

السلام علي نفسه حيث قال عيسي عليه السلام "نافع لكم ان انطلق انا عنكم لأنه لم انطلق انا عنكم لا يأتي پاراقليتوس لكم. واما إذا جاء من هو روح الصدق يرشدكم الي كل الصداقة". كأنه قال "لما لم تنتفعوا مني كل نفع ينبغي ان اذهب انا عنكم وان يأتي من هو روح الصدق الذي له رحبان ونفع أكثر مني حتي تنتفعوا عنه أكثر نفعي حيث قال "يرشدكم الي كل الصداقة". وهو موافق بآية كريمة: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا. وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا. وَبَشِيرَ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ فَضْلًا كَبِيرًا﴾⁴⁴⁷.

واوصافهم⁴⁴⁸ بأن يؤمنوا به ويصدقوه⁴⁴⁹ ويعتقدوا القرآن المجيد حيث قال "هو روح الصدق ولا يتكلم عن تلقاء نفسه. بل يتكلم كما سمعه". اي من حضرة الحق تبارك وتعالى وهو القرآن. وهو موافق بآية كريمة: ﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَاءِ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَى﴾⁴⁵⁰. و أيضاً ان يصدقوه ويعتقدونه بما يقول لأجل حقيقة عيسي عليه السلام حيث قال "هو يشهري". وهو موافق بآية كريمة: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَيَّ رَسُولِهِ﴾⁴⁵¹.

[فصل في عبودية عيسي عليه السلام]

وأما في الإنجيل قوله «إِلِي إِلِي لَمْ سَبَحْتَنِي تُو تَسْتِ تَامُو تَامُو إِنَاتِ مَ أَنْ قَتَلِسِن»⁴⁵² يعني "الهي الهي لم سبحتني". دال علي ان عيسي عليه السلام صريحاً و واضحاً اظهر عبوديته وعجزه وكونه طالباً من الله تبارك وتعالى رحمة ومدداً وإستعانة. لأنه "الي الي لم سبحتني" كلام عربي، يعني "إلهي إلهي لم سبحتني". بمعنى "لم فرغت عني". ولما لم يكن في حروف النصاري هاء اسقطوا الهاء وبقي "الي الي".

447 سورة الاحزاب، ٤٧/٣٣-٤٥.

448 اوصاف المؤمنين.

449 يؤمنون ويصدقون نبوة محمد صلي الله عليه وسلم.

450 سورة النجم، ٣/٥٣.

451 سورة النساء، ١٣٦/٤.

452 متي، ٤٦/٢٧.

وهذا التصحيح ظاهر بتفسيره الذي فسره عيسي عليه السلام علي عقبه. فقال «توتست» بمعنى "يعني" «وثاموثامو» بمعنى "إلهي إلهي". فان لفظ «ثاموثامو» في لغة النصاري بمعنى "إلهي إلهي" وهذا المعني لا ينكره الكفرة حيث قال في الإنجيل "إذا اراد اليهود ان يقتلوا عيسي بكي وفرح وتضرع ونادي بالصوت الشديد": إلي إلي لم سبحتني. وهو موافق بآية كريمة: ﴿لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا إِنْ أَرَادَ أَنْ يُهْلِكَ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا﴾⁴⁵³. فاذا فيه عيسي عليه السلام أظهر صريحا عبوديته وعجزه وهو موافق بآية كريمة: ﴿قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ آتَانِيَ الْكِتَابَ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا﴾⁴⁵⁴. وكونه مفتقراً و طالباً وراجياً من الله تبارك وتعالى إستعانة ومدداً ورحمةً كسائر الناس وهو موافق بآية كريمة: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْعَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾⁴⁵⁵. كل مفتقر حادث وكل حادث ليس بقديم وإله. بل مخلوق وعبد الخالق ولكن الله تبارك وتعالى قديم و واجب الوجود. فاذا عيسي ليس باله بل مخلوق كسائر المخلوقات وهو موافق بآية كريمة: ﴿إِنَّ مَثَلَ عِيسَى عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾⁴⁵⁶.

ومثل هذا الحجج والبراهين كثير في الإنجيل. لكن في سلب الوهية عيسي وإثبات كونه عبد الله وإثبات القدوم المبارك لحضرة محمد رسول الله عليه السلام وكونه نبياً ورسول الله يكفي هذا المقدار.

[فصل في إعجاز القرآن الكريم و معجزات عيسي عليه السلام]

وأما سائر الإنجيل اكثره حكايات ومناقب ومعجزات عيسي عليه السلام عن أفواه الحوارين وليست حكايات عن حضرة الله تبارك وتعالى كالقرآن المجيد الذي كل من يقرأ ويطلع عليآياته وبلاغاته و فصاحاته. يعلم و يعتقد بانه كلام الله معجز وليس لأحد ولا لكلمنالأفراد الإنس والجن قدرة ان يجعلوا

453 سورة المائدة، ١٧/٥.

454 سورة مريم، ٣٠/١٩.

455 سورة فاطر، ١٥/٣٥.

456 سورة آل عمران، ٥٩/٣.

مثله. كما قال تبارك وتعالى: ﴿قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا﴾⁴⁵⁷.

وأما من تلك الحكايات في الإنجيل احدها هذا الصحاح «تُوكَرُو أَكِنُو آرْحُونُ تِسَنُ أَلْتُونُ تُو اِي سُوپُورُسُ كِنِي أَفْتُولَعُونُ أُوِي إِنْغَايَرُ مُو آرْتِ أَتْلَفَسِنُ أَلَا أَلْتُونُ أَيْتَسِنُ تِنُ شِرَا سُوَا أَبَاْفِتِنُ كِرِسْتِنُ كَا يَرِتَشُ أُوَا اِي سُوَسُ أَقُولُو تِسَنُ أَفْتُوْكَاي مَاتِيَه أَفْتُوْكََا دُوْبِي أَمُورُو وَ وَسَا دُوْدَقَا أَتِ بِرُوسَلْتُو سَا أُوْسِبِتِنُ إِبْسَاتُوْتُو قِرَابْدُو تُو إِمَاتُو أَفْتُو آ لِيَنُ غَاَرَا اِنَاْفِي أَنْ مُونُونُ آتْسُوْمَه تُوَامَاتِيُو أَفْتُوْسُو تُوْم اُوْدَايِ اِسُوَسُ اَيْسَنُ تِرَا فِسَنُ كَادُوْأَفِتِنُ إِبْنُ نَارِسُ نِعَايَرُ اِي بَسْتَسُو سَسُوْكَنْسَه كَاَسُوْثِ اِبْنِي أَبُوْتِسَنُ أُوْرَاسُ أَكِنْسَنُ كَالْتُونُ أُوَايِسُوَسُ إِسْتِنُ اِكِيَا تُو أُوْحُونْدُوَسُ كَادُوْؤُ تُوَسُ أُوْلِيْتُوَسُ كَثُونُ وَخُلُونُ تُوْرِيُو وَمَنْوُنُ لِيِي أَفْتِسَنُ اِنَا حُوْرِيَه اُوْغَاَرُ اَيْتَانُ نَ تُوْفُوْرَاسِيُوْنُ أَلَا قَانُوْذُ كَفَاتِيَلُونُ أَفْتُوَا وَتَدَاكْسُو لِيْثِ اُوَا وَخُلُوْسُ اَسَلِيْتُونُ أَكْرَاتِسَنُ تَسَنُ شِرُوَسُ أَفْتِسَنُ كَايَرِثِ تُوْفُوْرَا سِيُونُ كَاكْسِلَشَنُ اِفْمِي أَفْتِسَنُ اِسْنُ اُوْلِيْنُ تِنُ يِنُ أَكِنَنُ»⁴⁵⁸ يعني في تلك الزمان جاء حاكم عند عيسي وتضرع وقال له "بنتي الآن ماتت ولكن أنت تعال وتضع يدك عليها ويحييها". وقام عيسي وأتبعه ومعه الحواريون وفي عقبه جاءت امرأة كانت تجري دمها اثني عشر سنة ويثبت طرف ثوبه وقالت في نفسها إن المسني ثوبه يشفيني ورجع عيسي ونظرها وقال "بنتي اعلم أنت اعتقادك يشفيك". وصحت المرأة في ذلك الزمان. ولما جاء عيسي في بيت الحاكم وراي أهل بيته والجمعية كلهم تبكون. قال لهم "أخرجوا، اذ ما ماتت الجارية بل جالسة". ويسخرونه ولما خرجوا دخل عيسي وأخذ بيدها وقامت الجارية وانتشرت تلك المعجزة⁴⁵⁹ في ذلك الارض كلها". والله اعلم.

457 سورة الاسراء، ٨٨/١٧.

458 متي، ١٨/٩-٢٦.

459 حارق للعادة يظهره الله علي يد نبي تأييداً لنبوته، المعجم الوسيط، ص ٥٨٥ .

B. 'Risâle fi'r-reddi ale'l-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kıbeli ilmi'l-keîâm' Adlı

Reddiyenin Tercümesi

[HİRİSTİYANLARIN HZ İSA'NIN ULÛHİYETİ İDDİALARINA REDDİYE HAKKINDA BÖLÜM]

Hamd eşi, benzeri olmayan Allah Teâlâ içindir. O her şeyi işiten ve görendir. Allah, ortağı olmayan otorite sahibidir. Onun her şeye gücü yeter. Allah kendisi için ne eş ne de çocuk edinen tek Tanrı'dır. O, hiçbir şeye muhtaç olmazken bütün mahlûkât O'na muhtaçtır. Doğmamış, doğurulmamış, dengi olmayan Allah'tır. Allah, yerlerin ve göklerin yaratıcısıdır. Semâvât ve arzı yarattıktan sonra insanı bir balçıktan var etmiştir. Bundan sonra Allah, insanın soyunu akışkan bir suya bağı kıldı. Yaratılanların en güzeli olan Allah'ın şâmı ne yücedir! O, insana ruhundan üflemesiyle, onu diriltip öldürmesi ve sonra yeni bir yaratma ile tekrar can vermesiyle hikmet sahibidir. 'Cennet, uzaklaştırılmaksızın Allah'tan korkan kullara yakınlaştırıldı' buyuran Allah Teâlâ cömerttir. Kahhâr olan Allah şöyle buyurmuştur: 'Bütün inatçı kâfirleri Cehennem'e sokun.'

Salât, yaratılmışların en şerefli nebîlerin ve elçilerin efendisi Kureyşli, Mekkeli, Ümmî olan âlemlerin rabbinin elçisine, onun âline, ashâbına ve bütün halîfelerine olsun.

Bütün bunlardan sonra deriz ki; küfür üzere olan Hıristiyanlar, bâtil dinlerinin fâsit görüşlerine aklen ve naklen, her açıdan gerçekliğine inanınca ve bizim sahih aklı delillerimize, âciz bırakıcı naklî burhanlarımıza değer vermeyince, bu fakir Filozof İskender b. Ahmed et-Trabzonî, Allah'ın yardımı ile onları *İncil* ile ilzâm etmeyi isteyerek *İncil*'in başında şu sözün geçmekte olduğunu hatırlatmaktadır:

'En archē ēn o logos kai o logos ēn pros ton theon, kai theos ēn o logos '. Yani 'Başlangıçta söz vardı. Söz Tanrı'nın yanındaydı. Söz Tanrı idi.'

Kâfir Hıristiyanlar bu sözü alıyorlar, bir delil olarak kabul ediyorlar ve diyorlar ki: 'Madem ki İsa Allah'ın kelâmıdır, o halde İsa Allah'tır'. İsa'nın Allah'ın kelâmı olması, zaten vukû bulmuş ve o bununla müjdelenmiştir. Onun ilâh oluşuna gelince, bu *İncil*'de söylenen 'Kelâm Tanrı'dır' sözüne dayanmaktadır. Hakikatte ifade böyle değildir. Çünkü 'kai theos ēn o logos ' cümlesinde yer alan Theos kelimesi 'atfeden vav' konumundadır. Theos kelimesi 'se' harfinin fethalı okunması durumunda onların dillerinde lafzatullâhı ifade etmektedir. 'Thios' şeklinde kesra ile okunduğunda ise onların dillerinde yüce, ulu, muazzam, bedî' mânalarına gelir. Burada birinci mâna değil, ikinci anlam geçerlidir. Yani ' kai thios ēn o logos ' şeklinde kesra ile okunur. Böylece mâna: 'Söz yücedir', 'Söz Uludur', 'Söz Muazzamdır', 'Söz Bedî'dir' şeklinde olur. Kafir Hıristiyanlar burayı fethalı okuyarak aşırı gidip 'Söz Tanrı'dır' diyorlar. Böylece cümle 'Söz Allah'tır' anlamına geliyor. Ancak anlamı böyle değildir. Çünkü eğer kelâm ilâh olsaydı birçok ilâhın olması gerekirdi. Şart bâtil olduğuna göre, meşrût

da yani şart koşulan şey de onun gibi bâtil olur.

Şartın bâtil olması şöyledir: Bu durumda Allah'ın kelâmı olduğu doğrulanan her şeyin ilâh olması gerekli olur. Bu ölçüye göre Yahya (a.s) da ilâhtır. Çünkü onun için Allah şöyle buyurmuştur: "Ey Zekeriyya! Biz sana bir çocuk müjdeliyoruz ki onun ismi Yahya'dır." Yine bu takdire göre Hz Musa'nın yılanı dönüşen asâsı da ilâh olmaktadır. Çünkü Allah Teâlâ onun için de şöyle buyuruyor: "Allah, 'Onu yere at ey Musa!' dedi. Musa da onu attı. O bir anda koşan bir yılan oluverdi ". Yine Allah şöyle buyurmaktadır: 'Ya Meryem! Haberin olsun Allah seni tarafından bir kelime ile müjdeliyor: İsmi Mesih İsa b. Meryem'. Bu ve bunlar dışında Allah'ın sözü olduğu tasdîk edilenler bu ölçüye göre ilâh olurlar. Bu görüş açıkça yanlıştır.

Şart koşulan şeye gelince; bir şeyin vaz' edildiği şey bâtil ise, ondan çıkacak hüküm de bâtil olur. O halde Hz İsa Allah'ın sözü olması yönüyle ilâh olamaz. Çünkü Allah'ın sözü olmak ilâhlığı gerektirmez. Bu husus şu âyet-i kerîmenin mânası ile muvâfıktır: " Ey kitap ehli, dîninizde aşırı gitmeyin ve Allah hakkında gerçek olanı söyleyin. Meryemoğlu Mesîh İsa, ancak Allah'ın peygamberidir ve Meryem'e ilgâ ettiği kelimesidir ve kendisine ait bir ruhtur ".

[HZ İSA'NIN BEŞER OLUŞU]

İkinci kitapta Kata Mataθion şöyle demektedir: "Otan de elthē o uios tou anthrōpou en tē doxē autou kai pantes oi angeloι met autou ". Yani; 'İnsanoğlu İsa tüm şöhreti

içerisinde mukaddes meleklerle birlikte geldiğinde". Bu ifadede Hz İsa, açıkça beşer oğlu olduğunu ve Allah'ın oğlu olmadığını, kadîm ve vâcibu'l-vücûd değil, hâdis olduğunu ortaya koymuştur. Çünkü zâtı itibariyle vâcibu'l-vücûd olan varlık, her yönden vâcibu'l-vücûttur. Yani onun sıfatlarında değişme yoktur. Bu husus şu âyet-i kerîmenin manasıyla muvâfıktır. " O Yahudi ve Hıristiyanlar: Allah çocuk edindi dediler. Bilakis, semâlar ve arzda ne varsa O'na aittir ve her şey ona muhtaçtır'.

[HZ İSA'NIN PEYGAMBERLİĞİ]

Dördüncü kitap *Yuhanna*'daki sözde şöyle denilmektedir: " Edē de tēs eortēs mesousēs anebē iēsous eis to ieron kai edidasken. Ethaumazon oun oi ioudaioi legontes pōs outos grammata oiden mē memathēkōs. Apekrithē oun autois iēsous kai eipen ē emē didachē ouk estin emē alla tou pempantos me. Ean tis thelē to thelēma autou poiein gnōsetai peri tēs didachēs poteron ek tou theou estin ē egō ap emautou lalō. O aph eautou lalōn tēn doxan tēn idian zētei o de zētōn tēn doxan tou pempantos auton outos alēthēs estin kai adikia en autō ouk estin". Yani "Kutlama yarılanınca İsa tapınağa çıkıp öğretmeye koyuldu. Yahudiler şaşakalmış durumda soruyordu; 'Bu adam öğrenim görmeden nasıl bunca bilgiye sahip?' İsa onları yanıtladı; 'Benim öğretim benden değil, beni gönderendir'. Tanrı'nın istediğini uygulamak isteyen biri çıkarsa, öğretinin Tanrı'dan mı olduğunu yoksa kendiliğinden mi konuştuğumu bilecektir. Kendiliğinden konuşan kendi yüceliğini kovalar. Kendisini gönderenin yüceliğini kovalayansa gerçek olandır ve onda aldatıcılık yoktur". Burada İsa (a.s.) 'Öğretim benden değil, beni

gönderendendir' diyerek kendisinin Allah dışında bir varlık olduğunu ortaya koymuştur. O halde İsa'nın Allah olmadığı belirlenmiş olur. Hz İsa "Tanrı'nın istediğini uygulamak isteyen biri çıkarsa, Öğretinin Tanrı'dan mı olduğunu yoksa kendiliğimden mi konuştuğumu bilecektir" sözüyle ise Allah'a nispetle kendisinin denâetini ve Allah Teâlâ'nın yüceliğini ortaya koymuştur. Bu husus şu âyet-i kerîmenin mânasıyla ittifak halindedir; " Beşerden hiç kimsenin, Allah kendisine Kitabı, hükmü ve peygamberliği verdikten, sonra insanlara: "Allah'ı bırakıp bana kulluk edin" deme yetkisi yoktur ". Bu mâna insanlar arasında, örfte yaygınlık kazanmıştır. Bir kimse bir işi methetmek istediği zaman 'Bu iş bana ait değil, emir sahibinindir' demektedir. Böylece insanlar kendi küçüklüklerini ve emir sahiplerinin ululuğunu ortaya koyarlar.

[ALLAH'IN SÖZÜNÜN İLÂH OLUŞUNA REDDİYE]

Dördüncü kitapta şöyle denmektedir; "Exêlthen o speirôn tou speirai ton sporon autou kai en tō speirein auton o men epesen para tēn odon kai katepatēthē kai ta peteina tou ouranou katephagen auto. Kai eteron katepesen epi tēn petran kai phuen exēranthē dia to mē echein ikmada. Kai eteron epesen en mesō tōn akanthōn kai sumphueisai ai akanthai apepnixan auto. Kai eteron epesen eis tēn gēn tēn agathēn kai phuen epoiēsen karpon ekatontaplasiona tauta legōn ephōnei o echōn ōta akouein akouetō. Epērōtōn de auton oi mathētai autou tis autē eiē ē parabolē. O de eipen umin dedotai gnōnai ta mustēria tēs basileias tou theou tois de loipois en parabolais ina blepontes mē blepōsin kai akouontes mē suniōsin. Estin de autē ē parabolē o sporos estin o logos tou theou. Oi

de para tēn odon eisin oi ak.ousantes eita erchetai o diabolos kai airei ton logon apo tēs kardias autōn ina mē pisteusantes sōthōsin. Oi de epi tēs petras oi otan akousōsin meta charas dechontai ton logon kai outoi rizan ouk echousin oi pros kairon pisteuousin kai en kairō peirasmou ahistantai. To de eis tas akanthas peson outoi eisin oi akousantes kai upo merimnōn kai ploutou kai ēdonōn tou biou poreuomenoi sumpnigontai kai ou telesphorousin. To de en tē kalē gē outoi eisin oitines en kardia kalē kai agathē akousantes ton logon katechousin kai karpophorousin en upomonē ". Yani İsa, simgesel Şu öyküyü anlatmıŐtır:

"Bir çiftçi tohumu ekmek için çıktı. Ekim zamanı gelince tohumlardan bazıları yere düşüp ayaklar altında ezildi, kurtlar kuşlar bu tohumları yedi ve bazıları yok oldular. Bazı tohumlar ise taşların üzerine düştüler. Orada kurudular ve hiç gelişme imkânı bulamadılar. Bir kısmı dikenlerin arasına düştüler ve dikenler o tohumları boŐdu. Bu tohumlar arasından bir kısmı hâlis topraŐa düştüler ve toprak onları muhâfaza etti. Her biri yüz kat ürün verdi.'

Bu kıssayı havâriiler İsa'ya sordular. O ise Şöyle cevap verdi; 'Bu kıssadaki tohum Allah'ın kelâmıdır. Yere düşenler ise kelâmı dinleyenlerdir. Şeytan bu kimselere gelir ve onların kalplerinden Allah'ın kelâmını çıkarır. Böylece onlar ne inanırlar, ne de kurtuluşa ererler. Taşın üzerine düşen tohumlar ise Allah'ın kelâmını dinleyenler ve onu sevinçle kabul edenlerdir. Ancak bunlar kök salamadıkları için bu söze az bir zaman inanırlar. Onlara bir sıkıntı iliŐtiŐi zaman hemen o sözü bırakırlar. Dikenler arasına

düşenler ise, kelâmı işiten amazamanla yaşamın kaygıları, zenginlikleri ve zevkleri içinde boğulan ve olgun ürün veremeyenlerdir. Saf toprağa düşenler ise bu sözü itaatkâr bir kalple dinleyen, onu koruyan ve sabrederek ürün verenlerdir.”

Bu sözler Allah'ın kelâmının ilâh olduğunu nefy etmekte, bunun sadece İsa ile sınırlanamayacağını ispat etmektedir. Bilakis Allah'ın kelâmı oluş bir çok varlık için geçerlidir. Bu husus şu âyet-i kerîme ile muvafıktır: "Kendi emrinden olan ruhu kullarından dilediğine ilkâ eder". Allah'ın kelâmı Onun zâtının aynı değildir. Çünkü kelâm konuşanın dışındadır. O, kelâmı tohuma, konuşanı ise çiftçiye benzetmiştir. O halde İsa, Allah'ın kelâmı olmasından ötürü ilâh olursa, Allah'ın sözü olduğu ispat edilen her şeyin ilâh olması gerekir. Bu durumda bir çok ilâhın varlığının kabul edilmesi gerekir. Bu batıl olduğu gibi, bundan doğacak hükümler de batıl olmuş olur. Şu âyet-i kerîmedeki gibi: "Eğer yeryüzünde ve gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı, o ikisinin düzeni bozulurdu". Birden çok ilahın varlığına gelince, vaz' edilen hüküm imkânsız ya da batıl olunca, ona bağlı hükümleri de batıl ya da muhal olmaktadır.

[İNCİL'DE HZ MUHAMMED'İN PEYGAMBERLİĞİ]

Yuhanna on dördüncü kitapta şöyle denilmektedir: " Ean agapate me tas entolas tas emas tērēsete. Kagō erōtēsō ton patera kai allon paraklēton dōsei umin ina ē meth umōn eis ton aiōna. To pneuma tēs alētheias o o kosmos ou dunatai labein oti ou theōrei auto oude ginōskei umeis ginōskete auto oti par umin menei kai en umin estin". Yani; "Eğer beni seviyorsanız buyruklarımı yerine getirin. Ben Baba'dan isteyeceğim, O da size

başka bir Paraklit gönderecek. O sizinle sonsuza dek birlikte olacaktır. O hakîkatın rûhudur".

Bu sözler 'eb' kelimesinin hidâyet verici ve terbiye edici mânalarını içerdiğine, 'baba' mânasında olmadığına delâlet etmektedir. Çünkü Hz İsa 'eb' kelimesini mutlak mânada kullanmıştır ki bu da bütün mahlûkât arasında ortak kullanılır. Eğer mahlûkâtın bir ferdi olan İsa ilâh olsaydı, bütün fertlerin ilâh olması gerekirdi. Kendisi ilâh olmadığı için diğer fertlerin de ilâh olması düşünülemez. Bu husus şu âyet-i kerîmedeki gibidir: " Onlar, dîn adamlarını (ahbâr) ve ruhbânları (râhipleri) ve Meryem oğlu Mesîh'i Allah'tan başka Rab'ler edindiler. Halbuki onlar tek bir ilâha kul olmalarından başka bir şeyle emrolunmadılar. O'ndan başka ilâh yoktur. (Onların) şirk koştukları şeylerden O (Allah), münezzehtir."

Yine bu ifadeler Hz İsa'nın hâdis olduğuna, kadîm olmadığına delâlet etmektedir. Çünkü her talep sahibi zarûretle ihtiyaç sahibi, hâdis ve mümkündür. Bunlardan hiç biri ise kadîm olamaz. Ancak Allah Teâlâ kadîm ve vâcibu'l-vücûttur. O halde İsa (a.s.) vâcibu'l-vücûd ve ilâh değildir. O, talep edilendir. Onun 'Başka bir Paraklit verecek' sözü ise Ahmed'e delâlet eder. Çünkü Onu 'Gerçeğin Rûhu' olarak vasıfladı. Bu, sıfatların en yücesidir ve O da Ahmed'tir. Bu söz şu âyet-i kerîme ile muvâfıktır: ' Hani Meryem oğlu İsa da: "Ey İsrailoğulları, gerçekten ben, sizin için Allah'tan gönderilmiş bir elçiyim. Benden önceki *Tevrat*'ı doğrulayıcı ve benden sonra ismi "Ahmed" olan bir elçinin de müjdeleyicisiyim" demişti.' Diğer bir mesele de

'Başka bir Paratlit' sözündedir. Böylece Hz İsa, 'Paraklit İsa'nın kendisidir' diyen kâfirlerin sözünü iptal etmiştir.

Aynı kitapta şu söz geçmektedir: "Ekousate oti egō eipon umin upagō kai erchomai pros umas ei ēgapate me echarēte an oti poreuomai pros ton patera oti o patēr meizōn mou estin". Yani "Eğer beni sevseydiniz Baba'ya gideceğim için sevinirdiniz. Çünkü Baba benden üstündür".

Hz İsa burada Allah'tan küçük ve aşağı olduğunu, kendisinin yükselişinin O'na vâsıl olmakla olacağını ortaya koymuştur. Şüphesiz küçük ve ednâ olan büyükten farklıdır. Öyle olmasaydı iki ilâh olurdu. Eğer İsa'nın ilâh olduğu kabul edilirse, iki ilâhın varlığı kaçınılmazdır. İsa'nın sonradan ilâh olduğu kesinlikle söylenemeyeceği gibi, iki ilâhın olduğu da söylenemez. Bu durum şu âyet-i kerîmede ifade edilir: "İki ilâh edinmeyin. Çünkü O Allah tek bir ilâhtır". Hz İsa yine bu ifadelerde Allah'ın kulu olduğunu ortaya koymuştur. Çünkü o, nefsinin küçük ve Allah'tan gayri görünce ancak Allah'ın kulu olduğu ispatlanmış olur. Her yaratılmış varlık Allah'ın kuludur. Allah Teâlâ ise saltanat sahibi, yaratıcı, kadîm, melik, her şeye kâdir olan cömert varlıktır. Bu mâna şu âyet-i kerîmedeki gibidir: "Mesîh ve yakınlaştırılmış (yüksek derece sahibi) melekler, Allah'a kul olmaktan kesinlikle çekimser kalmazlar".

Bu kitapta şu ifade de geçmektedir: " O de paraklētōs to pneuma to agion o pempsei o patēr en tō onomati mou ekeinos umas didaxei panta kai upomnēsei umas panta a eipon umin egō". Yani; "Rûhu'l-Kuds olan Paraklit'e gelince, Onu baba, benim

ismim üzere gönderecek, size bahsettiğim herşeyi öğretecektir."

Hz İsa'nın bu sözü Hz Muhammed'in (a.s.) gelişine delâlet etmektedir. Çünkü Paraklit 'gizlilikleri açığa çıkarıcı' mânâsındadır. Sonrasında Hz İsa Onu 'Rûhu'l-Kuds' olarak vasıflamıştır ki, bu da vasıfların en yücesidir. Bu ise Ahmed'de vardır. 'Benim ismimle' sözüne gelince, bunun mânâsı ise nübüvettir. Bu vasıflarda anlatılan ancak Allah'ın elçisi Hz Muhammed'dir. Aynı şu âyet-i kerîmedeki gibi; ' O Allah, Rasûlünü irsâl eylemiştir ki hidayet ile, Hak dini bütün dinlere ağır basarak insanlara gerçeği göstere. Şâhit olarak Allah yeter. Muhammed Allah'ın Rasûlüdür'.

[HZ İSA'NIN VÂCİBU'L-VÜCÛD'U İSPÂTI]

İncil'de şu söz geçmektedir: "Egō eimi ē ampelos ē alēthinē kai o patēr mou o geōrgos estin. Pan klēma en emoi mē pheron karpon airei auto kai pan to karpon pheron kathairei auto ina karpon pleiona pherē". Yani; ' Ben asmayım ve babam ise bağcıdır. Bende meyve vermeyen her çubuğu kesip atar. Meyve veren her çubuğu ise daha çok meyve versin diye budayıp temizler'.

Bu ifadesi Hz İsa'nın yapıcısını, yaratıcısını, terbiye edicisini; kendisinin ise masnû', yaratılmış olduğunu ortaya koymayı amaçladığını göstermektedir. Ancak her yaratılmış, masnû' olan hâdis ve ihtiyaç sahibidir. Her ihtiyaç sahibi ve hâdis ise kadîm, zâtı itibariyle vâcibu'l-vücûd değildir. Bu durumda Hz İsa ilâh olamaz. Çünkü Allah Teâlâ kadîm ve zâtı açısından vâcibu'l-vücûd olandır. Bu da istenen hükümdür.

İncil'deki bir söz de şöyle ifade edilir: "Patera mou kai patera umōn kai theon mou kai theon umōn". Yani; "Babam ve babanız, Tanrım ve Tanrınız". Bu söz Hz İsa'nın 'Baba' kelimesinden kastının 'hidâyet verici', 'terbiye edici' anlamları olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü o, "Babam ve babanız, Tanrım ve Tanrınız" demiştir. Eğer onun 'eb' kelimesinden kastı fizikî anlamda 'baba' olsaydı, 'sizin babanız' demezdi. Bu, şu âyet-i kerîmenin mânası gibidir; 'Muhakkak ki Allah, Meryem oğlu Mesih'tir' diyenler kâfir oldular. Mesîh demiştir ki; 'Ey İsrail oğulları! Benim ve sizin rabbiniz olan Allah'a kullukta bulunun. Kim Allah'a ortak koşarsa Allah ona Cennet'i haram kılmıştır, varacağı yer ateştir. Zâlimler için yardımcı yoktur'.

Eğer Hz İsa 'Babam' demesi yönüyle Allah'ın oğlu olarak ilâh ise, Havârîlerin de Allah'ın oğulları ve ilâh olmaları gerekir. Çünkü Hz İsa; 'Sizin Babanız' demiştir. Bu sebeple Hz İsa'nın ilâh olmadığı kesin olduğu gibi Havârîlerin de ilâhlığı bâtıldır. Bu durum şu âyet-i kerîme ile ifade edilir: "Allah için çocuk edinmek yoktur. Bundan Allah'ı tenzîh ederim. O, bir şeyin olmasına hükmederse ona 'ol' der, o da oluverir".

Hız İsa'nın bu sözleri onun kul oluşuna da delâlet etmektedir. Çünkü ilâhı olan herşeyin kul olması gerekir. Bu istenen hükümdür. Şu âyette ifâde edilen mâna gibi: "Allah benim ve sizin rabbinizdir. Ona kullukta bulunun. Bu müstakim olan yoldur".

[HZ İSA'NIN HZ MUHAMMED'İ MÜJDELEYİŞİ]

İncil'de şu ifade geçmektedir: "All egō tēn alētheian legō umin sumpherei umin ina egō apelthō ean gar mē apelthō o paraklētos ou mē elthē pros umas ean de poreuthō pempō auton pros umas. Kai elthōn ekeinos elenxei ton kosmon peri amartias kai peri dikaiosunēs kai peri kriseōs. Peri amartias men oti ou pisteuousin eis eme. Peri dikaiosunēs de oti pros ton patera upagō kai ouketi theōreite me. Peri de kriseōs oti o archōn tou kosmou toutou kekritai. Eti polla echō umin legein all ou dunasthe bastazein arti. Otan de elthē ekeinos to pneuma tēs alētheias odēgēsei umas eis tēn alētheian pasan ou gar lalēsei aph eautou all osa akouei lalēsei kai ta erchomena anangelei umin. Ekeinos eme doxasei oti ek tou emou lēmpsetai kai anangelei umin". Yani: "Benim sizden ayrılmam sizin için faydalıdır. Çünkü ben sizden ayrılmazsam Paraklit gelmeyecektir. Doğruluğun rûhu geldiğinde sizi her türlü iyiliğe ulaştıracaktır. O, kendi kafasına göre konuşmaz. Bilakis duydukları ile haber verir. Geldiğinde sizi uyaracak, beni bildirecektir".

Bu sözler İsa'nın (a.s.) Havârîlerine ve yardımcılara Hz Muhammed Mustafa'nın gelişini müjdelediğini göstermektedir. Böylece o, Hz Muhammed'in kendine nispetle üstünlüğünü 'Benim ayrılmam sizin için faydalıdır. Ben ayrılmazsam Paraklit gelmez. Doğruluğun rûhu geldiğinde sizi her türlü iyiliğe ulaştıracaktır' diyerek ortaya koymuştur. Sanki Hz İsa şöyle demiş gibidir: "Benden tam mânasıyla istifade edebilmeniz, sizden ayrılmama, faydası ve rûhî yönü benden yüce olan doğruluğun

rûhunun gelmesine bağlıdır. Tâ ki ondan fazlasıyla faydalanırsınız". Bu mânalar Hz İsa'nın '*O sizi bütün doğrulara iletecektir*' sözüyle ilgilidir. Şu âyet-i kerîmede olduğu gibi: " Ey peygamber, biz seni hakikaten bir şâhid, bir müjdeci ve bir korkutucu ve Allah'a, O'nun emir (ve teysîri) ile bir da'vetci ve nur saçan bir kandil olarak gönderdik. Ve müjdele inananları ki şüphe yok onlara, Allah'tan büyük bir lütuf ve ihsân var".

Mü'minlerin vasıfları Hz Muhammed'e inanmaları, onu tasdik etmeleri ve *Kur'ân-ı Kerîm*'e inanmalarıdır. Çünkü Hz İsa şöyle demiştir: ' O, kendi kafasına göre konuşmaz. Bilakis duydukları ile haber verir'. Yani Allah Teâlâ'dan aldıkları ile konuşur. Bu ise *Kur'ân-ı Kerîm*'dir. Nitekim bu husus şu âyet-i kerîmede ifade edilmektedir: 'O hevâsından konuşmaz. Onun konuştuğu ancak vahiydir'. Hz İsa'nın 'O beni bildirecektir' hakîkatinin gerçekleşmesi için insanların Hz Muhammed'e inanmaları, dediklerini tasdik etmeleri gereklidir. Şu âyet-i kerîme bu hakîkati içermektedir: ' Ey îman edenler, Allah'a, O'nun peygamberine ve gerek o peygamberine âyet âyet indirdiği kitaba, gerek daha evvel indirdiği kitaba îman (da sebat) edin'.

[HZ İSA'NIN KUL OLUŞU]

İncil'de şu söz yer almaktadır: "Elōi elōi lema sabachthani tout estin thee mou thee mou inati me enkatelipes". Yani; 'Tanrım, Tanrım! Neden beni terk ettin?'

Bu sözle Hz. İsa açıkça kulluğunu, acziyetini, Allah'a karşı merhamet, meded ve yardım talebini ortaya koymuştur. Çünkü 'Tanrım, Tanrım! Neden beni terk ettin' sözü

Arapça bir ifadedir. 'Îlâhım, İlâhım! Neden beni terk ettin' mânasındadır. Yani 'Neden beni kendi halime bıraktın?' anlamını içerir. Hıristiyanların alfabesinde 'H' harfi olmayınca bu harfi düşürdüler ve geriye 'Elî, Elî' kaldı. Bu düzeltme İsa'nın (a.s.) tefsiri ile ortadadır. O 'tout estin' demiştir. 'Yani' anlamındadır. 'Thee mou, Thee mou' ise 'Tanrım, Tanrım' anlamındadır. 'Thee mou, Thee mou' sözcüğü Hıristiyanların sözlüğünde 'Îlâhî, İlâhî' anlamındadır.

Bu mâna küfre düşen Hıristiyanların inkâr edemeyeceği bir mânadır. Çünkü Yahudiler İsa'yı (a.s.) öldürmek istediklerinde o ağladı korktu ve yüksek sesle 'Tanrım, Tanrım! Neden beni terk ettin?' dedi. Bu olay şu âyet-i kerîmede dile getirilir: "Andolsun 'Allah Meryem oğlu Mesîh'tir' diyenler kesinlikle kâfir oldular. De ki; Allah Meryem oğlu Mesîh'i, onun annesini ve yeryüzünde bulunan her şeyi yok etmek istese Allah'a karşı kim ne yapabilir?".

Şu halde bu ifadelerde İsa (a.s.) açıkça kulluğunu ve aczini ortaya koymuştur. Şu âyette buna işaret edilir: 'Ben Allah'ın kuluyum. Bana kitap verdi ve beni peygamber yaptı'. Yine bu sözleriyle İsa (a.s.) diğer insanlar gibi yardım, meded, rahmetini dileyerek Allah'a muhtaç, tâlib ve râcî oluşunu ortaya koymaktadır. Şu âyette bu meseleye değinilmektedir: 'Ey İnsanlar! Siz Allah'a muhtaçsınız. Allah ise zengin ve kendisine hamd edilecek olandır'. Her muhtaç olan hâdistir. Her hâdis varlık ise kadîm ve ilâh olamaz. Bilakis o, mahlûk ve yaratıcının kuludur. Fakat Allah Teâlâ kadîm ve vâcibu'l-vucûttur. O halde Hz İsa da diğer mahlûkât gibi yaratılmıştır ve ilâh olamaz. Bu

husus, Şu âyete muvâfiktir: ' Allah katında İsa'nın durumu, Adem'in durumu gibidir. Onu topraktan yaratmış, 'ol' demiş, o da oluvermiştir'.

[KUR'ÂN-I KERÎM'İN İ'CÂZİ VE HZ İSA'NIN MUCİZELERİ]

İŐte bu hucet ve burhânların benzerleri *İncil*'de çokça bulunmaktadır. Fakat Hz İsa'nın ulûhiyetini nefy, Allah'ın kulu olduğunu ispat, Allah'ın elçisi Hz Muhammed Mustafa'nın gelişini, nübüvvetini ve risâletini ispat etmede bu kadarı yeterlidir.

İncil'in diğer kısımlarında ise Havârîlerin dilinden çokça hikâye, menkıbe ve Hz İsa'ya ait mucizeler anlatılmaktadır. Bu hikâyeler *Kur'ân-ı Kerîm*'deki gibi Allah'tan nâzil olan anlatımlar değildir. Nitekim *Kur'ân-ı Kerîm*'i okuyan herkes onun diline, belâğatına, fesâhatına muttalî' olur. Bilir ve inanır ki o, Allah'ın kelâmıdır ve mucizedir. İnsanlar ve cinlerden hiğbirinin onun benzerini getirmeye gücü yoktur. Nitekim Allah Teâlâ Şöyle buyurmuştur: "De ki: İnsanlar ve cinler, bu Kur'an'ın bir benzerini meydana getirmek için bir araya gelseler bir benzerini meydana koyamazlar, hatta bir kısmı bir kısmına yardım etse bile".

İncil'deki hikâyelerden biri de bu kitapta Şöyle geçmektedir: "Tauta autou lalountos autois idou archôn [eis] proselthôn prosekunei autō legōn oti ē thugatēr mou arti eteleutēsen alla elthōn epithes tēn cheira sou ep autēn kai zēsetai. Kai egertheis o iēsous ēkolouthei autō kai oi mathētai autou. Kai idou gunē aimorroousa dōdeka etē proselthousa opisthen ēpsato tou kraspedou tou imatiou autou. Elegen gar en eautē ean

monon apsōmai tou imatiou autou sōthēsomai. O de iēsous strapheis kai idōn autēn eipen tharsei thugater ē pistis sou sesōken se kai esōthē ē gunē apo tēs ōras ekeinēs. Kai elthōn o iēsous eis tēn oikian tou archontos kai idōn tous aulētas kai ton ochlon thoruboumenon. Elegen anachōreite ou gar apethanen to korasion alla katheudei kai kategelōn autou. Ote de exēblēthē o ochlos eis elthōn ek ratēsēn tēs cheiros autēs kai ēgerthē to korasion. Kai exēlthen ē phēmē autē eis olēn tēn gēn ekeinēn". Yani; "İsa onlara bu sözleri söylerken bir havra yöneticisi gelip O'nun önünde yere kapanarak, "Kızım az önce öldü. Ama sen gelip elini onun üzerine koyarsan, dirilecek" dedi. İsa kalkıp öğrencileriyle birlikte adamın ardından gitti. Tam o sırada, on iki yıldır kanaması olan bir kadın İsa'nın arkasından yetişip giysisinin eteğine dokundu. İçinden, "Giysisine bir dokunsam kurtulurum" diyordu. İsa arkasına dönüp onu görünce, "Cesur ol, kızım! İmanın seni kurtardı" dedi. Ve kadın o anda iyileşti. İsa, yöneticinin evine varıp kaval çalanlarla gürültülü kalabalığı görünce, "Çekilin!" dedi. "Kız ölmedi, uyuyor." Onlar ise kendisiyle alay ettiler. Kalabalık dışarı çıkarılınca İsa içeri girip kızın elini tuttu, kız ayağa kalktı. Bu haber bütün bölgeye yayıldı".

C. Eserin Reddiye Literatürü İçerisindeki Yeri

İskender b. Ahmed et-Trabzonî'den önce Hıristiyanların inançlarına yönelik bir çok reddiye kaleme alınmıştır. Rabben et-Taberî'nin (ö. 247/861'den sonra) '*er-Reddu alâ esnâfi'n-Nasârâ*', Câhız'ın (ö. 255/869) '*el-Muhtâr fi'r-reddi ale'n-Nasârâ*' ve İmam Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) '*Reddü'l-Cemîl*' adlı eseri bu reddiyeler arasında zikredilebilir. Ancak İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin yazmış olduğu reddiyenin, önceden yazılan reddiyeler arasında takip edilen yöntem olarak en çok İmam Gazzâlî'nin '*er-Reddü'l-Cemîl*' adlı eserine benzediği görülmektedir. Hem yöntem hem de kullanılan argümanlar açısından bu iki reddiye benzerlikler taşımaktadır. İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *İncil*'de geçen cümleleri Hıristiyanlık aleyhinde kullandığı gibi İmam Gazzâlî de '*Reddü'l-Cemîl*'de *İncil* metnine yer vermiştir. Bu iki eserde konuya dair giriş yapıldıktan sonra *İncil* metinleri nakledilmekte, burada geçen ifadelerin Hz İsa ile ilgili olarak İslâm'ın ortaya koyduğu inanca delil olduğu ya da Hıristiyanların benimsediği inançlara aykırı düştüğü ispata çalışılmaktadır. İki reddiyede de konu *İncil* metninin nakledilmesi ve bunun üzerine yapılan yorumlar etrafında ele alınmıştır. Yine her iki eserde de delil olarak öne sürülen *İncil* ifadelerinin doğruluğundan hareket edilerek Hıristiyanların inançlarına eleştiriler getirilmiştir. Bu durumda Gazzâlî ve Trabzonî'nin *İncil*'in tamamen tahrîf edilmediğini savundukları söylenebilir. Bu reddiyelerde Hz İsa'nın ulûhiyeti düşüncesi eleştirilmiş, beşer olduğu ispat edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Hz İsa'nın risâletine vurgu yapılmış, konu naklî ve aklî argümanlarla

desteklenmiştir. Her iki reddiyede de çarmıh, aslî günah, Hz İsa'nın ölümü gibi problemlere değinilmemiştir.

İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin reddiyesini önceki reddiyelerden ayıran en önemli özellik, şüphesiz *İncil*'de geçen ifadeleri asıllarıyla vermesi olmuştur. Daha önce yazılan reddiyeler arasında *er-Reddû'l-Cemîl*'de *İncil* cümleleri karşı delil olarak kullanılırken bunların Arapçalarıyla, tercüme olarak yazıldığı görülmektedir.⁴⁶⁰ Halbuki İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *İncil*'de metnini Grekçe olarak yazmış, reddiyesinde bu Rumca ifadelerden hareketle istidlâlde bulunmuş, yeri geldiğinde bu dilin yapısına yönelik bilgiler vererek fikirlerini ispata çalışmıştır.⁴⁶¹ Bu sebeple delâlet yönü açısından İskender et-Trabzonî'nin yazmış olduğu reddiyenin diğer reddiyelere göre öne çıktığını söyleyebiliriz. İskender et-Trabzonî *İncil* ifadelerinin hangi *İncil*'de geçtiğini belirtirken *er-Reddû'l-Cemîl*'de bu bilgiler yer almamaktadır.

İskender et-Trabzonî'nin reddiyesi ile *er-Reddû'l-Cemîl* arasındaki benzerliklerden biri de Trabzonî'nin *İncil*'de geçen metinlerin îzâhında kullandığı metodun Gazzâlî'nin kullandığı metotla aynı oluşudur. Nitekim *er-Reddû'l-Cemîl*'de de *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kabeli ilmi'l-keîâm*'da olduğu gibi *İncil* cümleleri verildikten sonra bu cümleler üzerinden aklî îzâhlara gidilmiştir. Bu cümlelerde ifade edilen mânaların hakîkî ya da mecâzî oluşuna yönelik yorumları *er-*

⁴⁶⁰ Ebû Hamîd Muhammed el-Gazzâlî, *er-Reddû'l-Cemîl*, Kahire: el-Hey'etü'l-Âmmetü li Şuûni'l-Matâbii'l-Emîriyye, 1973, s.243.

⁴⁶¹ İskender b. Ahmed et-Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kabeli ilmi'l-keîâm*, vr. 23b.

Reddü'l-Cemîl'de de görmekteyiz. İmam Gazzâlî, Hıristiyanların Hz İsa'nın ilâh oluşuyla ilgili olarak öne sürdükleri, *İncil*'de geçen 'Ben ve baba biriz' sözünün hakîkî mânâ ifade etmediğini, bu ifadenin mecâz anlamda kullanıldığını söylemektedir.⁴⁶² *Risâle fi'r-Reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kibelî ilmi'l-keâm*'da da İskender et-Trabzonî, 'baba' kavramının tahlilini yapmakta, bu kelimenin mecâzî mânâda kullanıldığını söylemektedir. Trabzonî, sadece bu hüküm ile yetinmemiş, aynı zamanda bu mânâya delâlet eden karîneler sunmuştur. Nitekim eğer 'baba' kelimesi gerçek mânâsında alınacak olursa, Hz İsa gibi Havârîlerin ulûhiyetinin de iddiâ edilmesi gerekir. Çünkü Hz İsa hem kendisi hem de onlar için 'benim ve sizin babanız' ifadesini kullanmaktadır.

er-Reddü'l-Cemîl, akıl ve nakil ilişkisi açısından Trabzonî'nin reddiyesi ile aynı metodu takip etmektedir. Ancak daha geniş hacimli bir eser olması hasebiyle Gazzâlî'deki aklî îzâhların İskender et-Trabzonî'den fazla olduğunu söyleyebiliriz. Risâlede sık olmasa da göze çarpan hususlardan birisi, müellifin farazî sorular üretip cevaplama olmuştur. Aynı metot İmam Gazzâlî'nin *er-Reddü'l-Cemîl*'inde de kullanılmaktadır. İmam Gazzâlî *İncil*'den naklettiği her metnin ardından aklî izahlar yapmakta, bu îzahlardan sonra ise karşıt görüş olarak ileri sürülebilecek hususları 'eğer şöyle denilirse' diyerek dile getirmekte ve kapalı hususları açığa çıkarmaktadır.⁴⁶³

Her iki reddiye arasındaki benzerlikler sadece kullanılan metot yönüyle değildir.

⁴⁶² Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *er-Reddü'l-Cemîl*, s. 244.

⁴⁶³ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 247.

Ele alınan hususlar ve bu hususların ispatında kullanılan argümanların da *er-Reddül-Cemîl*'de benzer olduğunu görmekteyiz. Hz İsa'nın tabiatı, risâleti gibi hususlarda *İncil*'de kullanılan ifadeler ile Trabzonî'nin nakilleri paralellik arz etmektedir. Bunlardan birinde İskender et-Trabzonî, Hz İsa'nın ilâh olamayacağını açıklarken onun Tanrı'dan isteklerine vurgu yapmış, bunun sonucunda talep sahibinin hâdis olduğunu, hâdis olan varlıkların ise ilâh olamayacağını dile getirmiştir. Benzer istidlâller İmam Gazzâlî'de de göze çarpmaktadır. Müellif Hz İsa'nın ulûhiyetini nefy sadedinde onun *İncil*'de geçen 'Ey mukaddes baba! Onları isminle koru'⁴⁶⁴ sözünü nakletmiş, bu söze dayanarak Hz İsa'nın ilâh olmadığını, çünkü Tanrı'ya tazarru ve niyazda bulunduğunu söylemiştir.⁴⁶⁵

Benzeri bir nakil de Hz İsa'nın risâletine yönelik verilmiştir. İskender et-Trabzonî, Hz İsa'nın Allah tarafından görevlendirilmiş bir peygamber olduğunu *İncil*'de ona atfedilen şu söze dayandırmaktadır: 'Benim öğretim benden değil, beni gönderendendir'. İmam Gazzâlî ise aynı gerçeği ifade etmek için Hz İsa'ya isnâd edilen şu cümleleri nakletmektedir: 'Yalnız onlar için değil, onların bildirişiyle bana îman edenler için de dilekte bulunuyorum. Öyle ki tümü bir olsun. Senin bende, benim de sende olduğum gibi... Ey Baba! Onlar da bizde olsun. Böylece beni senin gönderdiğine bütün dünya îman etsin'.⁴⁶⁶ İmam Gazzâlî ise yine bu bağlamda Hz İsa'nın 'Kim benim sözümü dinler ve beni gönderene îman ederse ona dâimî âhîret hayatı gerekli olur'

⁴⁶⁴ Yuhanna, 17/11.

⁴⁶⁵ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *er-Reddül-Cemîl*, s. 249.

⁴⁶⁶ Yuhanna, 17/ 20-22.

sözünü nakletmektedir.⁴⁶⁷ Benzer bir söz ise *Yuhanna İncil*'inde ona şöyle nispet edilmektedir: 'Ben kendimden konuşmam. Çünkü Baba beni göndermiştir'⁴⁶⁸. Hz İsa'nın risâletine delil getirilen ifadeler İskender et-Trabzonî'nin delil getirdiği metinlerle anlam itibarıyla benzerdir.

Hz İsa'nın 'Size hakkı söylüyorum. Bana îman edenler yaptığım eylemleri yapacaktır. Hem de daha üstünlerini yapacaktır. Çünkü ben Baba'ya gidiyorum' sözleri de bu çerçevede ele alınmalıdır.⁴⁶⁹ İskender et-Trabzonî, *er-Reddû'l-Cemîl*'de geçen bu ifadelerle aynı mânada olan şu sözleri nakletmektedir: 'Eğer beni seviyorsanız getirdiklerimi koruyun. Ben Baba'dan isteyeceğim. O da size başka bir Paraklit gönderecektir'.⁴⁷⁰ Her iki ifadede ortak olan mâna Hz İsa'nın kendini Tanrı'dan ayrı tutması ve kendisine tâbî olanlara buyruklarına uymayı tavsiye etmesidir.⁴⁷¹

İskender et-Trabzonî'nin istidlâl açısından reddiyesinde Hz İsa'nın ulûhiyetini nefy sadedinde İmam Gazzâlî ile bizâtihi aynı argümanları kullandığı da görülmektedir. Nitekim Gazzâlî, *İncil*'de geçen, Hz İsa'nın çarmıha gerilirken söylemiş olduğu 'Tanrım, Tanrım! Neden beni terk ettin?'⁴⁷² sözlerinin ulûhiyete münâfî sözler olduğunu dile getirmektedir.⁴⁷³ İskender et-Trabzonî de reddiyesinde bu sözden hareketle aynı kanaati ortaya koymaktadır.

⁴⁶⁷ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *er-Reddû'l-Cemîl*, s. 263.

⁴⁶⁸ *Yuhanna*, 12/49-50.

⁴⁶⁹ *Yuhanna*/14/12.

⁴⁷⁰ *Yuhanna*, 14/15.

⁴⁷¹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *er-Reddû'l-Cemîl*, s. 257-262.

⁴⁷² *Markos*, 15/24.

⁴⁷³ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *er-Reddû'l-Cemîl*, s. 255.

İskender et-Trabzonî'nin kullandığı argümanların *er-Reddû'l-Cemîl*'de kullanılan argümanlarla aynı ya da genel itibariyle benzer olması, müellifin reddiyesini yazarken mevcut reddiyeler arasında usûl itibariyle *er-Reddû'l-Cemîl*'i örnek aldığına işaret etmektedir. Bu benzerliklerden bir tanesi de Hz İsa'nın teşbîh yoluyla dile getirdiği şu ifadeleridir: 'Ben gerçek asmayım, Babam da bağcıdır. O bende ürün vermeyen her çubuğu keser; ürün veren her çubuğu ise daha bol ürün versin diye budayıp temizler'.⁴⁷⁴ *Yuhanna İncil*'inde geçen bu menkıbe hem İskender et-Trabzonî'nin reddiyesinde hem de İmam Gazzâlî'nin reddiyesinde Hz İsa'nın kulluğunda delil olarak kullanılmıştır. Bu ve benzeri istidlalleri çok defa İmam Gazzâlî'de görmekteyiz.⁴⁷⁵

Bu benzerliklere rağmen *Risâle fi'r-Reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kıbeli ilmi'l-keîâm* ile *er-Reddû'l-Cemîl*'in birbirinden ayrıldığı hususlar da vardır. Nitekim İmam Gazzâlî'nin '*er-Reddû'l-Cemîl*'inde Hz İsa'nın mucizelerinin, onun ilâhlığına delil teşkil etmeyeceği belirtilirken, İskender et-Trabzonî risalesinde mucizelere değinmemiş, bu rivayetlere kuşkuyla yaklaşmıştır. Trabzonî'nin reddiyesinde *İncil*'de geçen ifadeler *Kur'ân-ı Kerîm* ayetleriyle desteklenmek suretiyle *İncil*'in özü itibariyle *Kur'ân-ı Kerîm*'le aynı kaynağa dayandığına ancak tahrîf edildiğine vurgu yapılırken, *er-Reddû'l-Cemîl*'de böyle bir kıyasa gidilmemiştir. *er-Reddû'l-Cemîl*'de bazen hadîs-i şerîflerin de kullanıldığı, böylece Trabzonî'de olduğu gibi nakil yoluyla yapılan yorumların desteklendiği görülmektedir.⁴⁷⁶ İskender et-Trabzonî'nin reddiyesi

⁴⁷⁴ Yuhanna, 15/1-2.

⁴⁷⁵ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *er-Reddû'l-Cemîl*, s. 252.

⁴⁷⁶ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *a.g.e.*, s.245.

ile İmam Gazzâlî'nin *er-Reddû'-Cemîl*'i arasındaki en büyük fark *İncil*'den yapılan nakillerin *er-Reddû'-Cemîl*'de tercümeleriyle verilirken, *Risâle fi'r-Reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kâbeli ilmi'l-keâm*'da Grekçe asıllarıyla verilmesidir. Bu durum reddiyede semantik tahlillerde bulunma imkanını müellife sağlarken *er-Reddû'-Cemîl*'de nakledilen *İncil* metinleri, ispat noktasında Trabzonî'nin risâlesine göre daha basit kalmaktadır.

Bu farklılıklar dışında İskender et-Trabzonî'nin risâlesinin gerek kullanılan metot, gerekse öne çıkarılan argümanlar açısından *er-Reddû'l-Cemîl* ile benzerliği bizde, müellifin eserini kaleme alırken daha önce bu alanda yazılan reddiyeler içerisinde İmam Gazzâlî'den yararlandığı kanaatini oluşturmaktadır. Bu benzerlik sadece metot ve *İncil*'den nakledilen cümleler açısından değerlendirilmemelidir. İskender et-Trabzonî'nin risalesinde kullandığı nakiller *er-Reddû'l-Cemîl* ile paralellik arz ederken, bu ifadeler üzerinde yapılan yorumlar ve çıkarımlar da birbirine benzemektedir. İskender et-Trabzonî'nin nakil ve istidlâl eksenli olarak kullanmış olduğu bu metodun mevcut reddiyeler içerisinde sadece *er-Reddû'l-Cemîl* ve Rabben et-Taberî'nin *er-Red alâ Esnâfi'n-Nasârâ*' adlı reddiyesinde kullanıldığı görülmektedir.

Câhız'ın reddiyesi ise İmam Gazzâlî'nin yazmış olduğu reddiyeden iki buçuk asır önce kaleme alınmıştır. Eserin mukaddimesinden reddiyenin, konuyla alakalı eleştirel sorulara cevap vermek amacıyla yazıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁷⁷ Eser, Hıristiyanlarla

⁴⁷⁷ Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî, *El-Muhtâr fi'r-reddi ale'n-Nasârâ*, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991, s. 53.

alakalı tartışmalı meseleleri ele aldığı gibi Yahûdiler'e ait bir kısım görüşleri de inceleme konusu yapmaktadır.⁴⁷⁸ Câhız, bu görüşlere âyet-i kerîmeler ile cevaplar verirken yer yer hadîs metinlerini de kullanmıştır.⁴⁷⁹ Câhız, reddiyesinde Hıristiyanların görüşlerini eleştirirken aynı zamanda onların *Kur'ân-ı Kerîm* ve İslam hakkındaki tenkitlerini de cevaplandırmaktadır. Bu tenkitler arasında onların *Kur'ân-ı Kerîm*'in çelişki arz ettiği, târihî açıdan yanlış bilgileri barındırdığı gibi hususlar yer alırken, *Kur'ân-ı Kerîm*'de İsrâil oğullarına dair verilen bilgiler de yer etmektedir.⁴⁸⁰

Câhız, reddiyesinde *Kur'ân-ı Kerîm*'de Ehl-i Kitâb'la ilgili olarak yer alan farklı hükümlere dayanarak Yahudî ve Hıristiyanlarla ilâhî olmayan dinlere mensup kimselerin arasını ayırmaktadır. Ona göre küfür ve Allah'tan uzaklaşma açısından bu iki dinin mensupları Mecûsîlerle kıyaslandığında ehven-i şer kâbilinden değerlendirilir. Bunların azâbı ile Mecûsîlerin âhirette görecekleri azap bir değildir. Câhız bu değerlendirmeleri yaparken târihî bilgilere de yer vermektedir.⁴⁸¹ Tüm bu bilgiler Câhız'ın reddiyesi ile İskender et-Trabzonî'nin hem metod hem de ele alınan konular açısından farklı olduğunu göstermektedir. Trabzonî, reddiyesinde Ehl-i Kitâb'ı Yahudi ve Hıristiyanlar olarak ele almamıştır. Bununla yanında Câhız reddiyesinde Ehl-i Kitâb'ın İslam'a yönelttiği eleştirilere cevap verirken Trabzonî, risâlesinde daha çok Hıristiyan metinleri üzerinden hareket ederek onları kendi delilleriyle ilzâm etmeyi amaçlamıştır. Metod ve kaynaklar açısından bakıldığında da Câhız'ın Hıristiyan ve

⁴⁷⁸ Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî, *El-Muhtâr fi'r-reddi ale'n-Nasârâ*, s. 54.

⁴⁷⁹ Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî, *a.g.e.*, s. 60.

⁴⁸⁰ Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî, *a.g.e.*, s. 55-56.

⁴⁸¹ Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî, *a.g.e.*, s. 58.

Yahûdilerin eleştirilerine cevap verirken yer yer âyet ve hadîsleri kullanması, yeri geldiğinde târihî verilerden yararlanması, İskender et-Trabzonî'nin risâlesini muhtevâ yanında metot ve kaynak açısından da *el-Muhtâr fi'r-reddi ale'n-Nasârâ*'dan ayırmaktadır.

Hristiyanlara yapılan reddiyeler arasında öne çıkanlardan biri de Rabben et-Taberî'nin *er-Reddu alâ esnâfi'n-Nasârâ* adlı eseridir. Hicrî üçüncü yüzyılda yazılan reddiye Hristiyanlığı târihî boyutlarıyla ele alırken, Hristiyanlıkta ortaya çıkan Ya'kûbîlik, Nastûrîlik gibi mezhepleri de inceleme konusu yapmaktadır.⁴⁸² Eser çeşitli fasıllardan oluşurken Hristiyanları susturucu yedi delil öne çıkarılmıştır.⁴⁸³ Reddiyede Hristiyanların dünya ve âhiret hayatlarına bakışları, şer'î meselelerdeki bâtıl hükümleri, ulûhiyet ve kulluk bağlamında Hz İsa'nın tabiatı, ilâhlık iddiâsı ve teslis gibi meseleler incelenmiştir.⁴⁸⁴ Taberî'nin reddiyesinde dikkati çeken hususlardan biri de İslâm dîninin anlaşılması noktasında vermiş olduğu bilgilerdir. Taberî, bu amaç etrafında ulûhiyet ve nübüvvet inançlarına vurgu yapmakta, bütün peygamberlerin İslâm dînini getirdiğini söylemektedir.⁴⁸⁵ Bu eserde Câhız'ın reddiyesinde olduğu gibi Yahudilerle alakalı meselelere de değinilmiştir. Ayrıca reddiyede İncil'den nakledilen metinler üzerinden hareketle Ehl-i Kitâb'a tenkitler geliştirilirken, bu nakiller işlenen konu bağlamında verilmiştir.⁴⁸⁶

⁴⁸² Ali b. Rabben et-Taberî, *er-Red alâ esnâfi'n-Nasârâ*, Mısır: Mektebetü'n-Nâfize, 2005, s. 71-76.

⁴⁸³ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 47-61.

⁴⁸⁴ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 79-107.

⁴⁸⁵ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 47.

⁴⁸⁶ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 48.

Taberî'nin yazmış olduğu reddiye, genel karakteri itibariyle incelendiğinde Trabzonî'nin risâlesiyle muhtevâ itibariyle uyuşan kısımlarının olduğu görülecektir. Eserde teslis ve Hz İsa'nın tabiatı meseleleri, *İncil* metinleri çerçevesinde incelenmiştir. Buna rağmen İskender et-Trabzonî'nin risâlesinde yer almayan pek çok meselenin bu reddiyede olduğunu görmekteyiz. Hıristiyanların dünyâ ve âhiret hayatlarına bakışı ve şer'î meselelerde verdikleri hükümler gibi hususlar Trabzonî'nin risâlesinde yer almayan hususlardır. Bununla birlikte reddiye Hıristiyan mezheplerini ele alması yönüyle de Trabzonî'nin reddiyesinden ayrılmaktadır. Usûl itibariyle Taberî'nin reddiyesinde, Trabzonî'de olduğu gibi konular nakil merkezinde işlenmemiştir. Reddiyede belli bir konu başlığı altında çeşitli deliller ileri sürülürken Kitâb-ı Mukaddes'ten nakledilen metinlere yer verilmiştir. Tüm bunlar Trabzonî ile Taberî'nin Hıristiyanlara yazdıkları reddiyelerde ayrıldıkları hususlardır.

İskender et-Trabzonî'nin reddiyesinin tahlili bağlamında ele alacağımız eserlerden biri de bin sekiz yüzlü yılların ortalarında Hindistanlı âlim Rahmetullâh el-Hindî (ö. 1891) tarafından yazılmış olan *İzhâru'l-Hak*'tır. Trabzonî'nin risâlesi ile bu eseri karşılaştırmamızda her iki reddiyenin de Osmanlı'nın son dönemlerinde yazılmış olması etkili olmuştur.

Eser, İngilizlerin Hindistan'ı işgal dönemlerinde misyonerlerle yapılan dînî tartışmalar sonucunda yazılmıştır. Misyonerlerin Hıristiyanlığı Hindistan'da yayma çabaları ve Hindistan'da İslam'ın temel değerlerine yönelik getirmiş oldukları eleştiriler

Rahmetullah el-Hindî'nin bu reddiyeyi yazmasında etkili olmuştur. Rahmetullah el-Hindî, bu tenkitlerin halk üzerindeki etkisini kırmak amacıyla önce Hıristiyanlıkla İslâm arasında münâkaşa sebebi olan konularda misyonerlerin önde gelenleriyle münâzara yapmış, daha sonra ise bu reddiyeyi kaleme almıştır.⁴⁸⁷

Bir mukaddime ve altı bölümden meydana gelen eserde sadece Hıristiyanlık değil, Yahudi inançlarına da reddiyeler yapılmıştır.⁴⁸⁸ Tahrîf, nesh, teslis, *Kur'ân-ı Kerîm*'in ilâhî kitap oluşu, Hz Muhammed'in (s.a.s.) peygamberliği gibi meseleleri ele alan eser, ayrıntılı bir çalışmadır.⁴⁸⁹ Tahrîf konusunda sadece dört *İncil* değil Kitâb-ı Mukaddes içerisindeki bir çok kitap incelenmiş, bu kitapların muharref kitaplar olduğu târihsel açıdan ayrıntılı olarak anlatılmış ve diğer kitaplardan yapılan nakillerle delillendirilmiştir.⁴⁹⁰ Rahmetullah el-Hindî, tahrîf konusunda Kitâb-ı Mukaddes'in çeşitli kitapları arasındaki çelişkileri delil olarak kullanmıştır.⁴⁹¹ Eserde ele alınan meselelerin ispatında âyet⁴⁹² ve hâdislerden yararlanıldığı gibi, târihsel verilerden de faydalanılmıştır.⁴⁹³ Ayrıca müellif Hıristiyan ve Yahudi metinlerinin tefsirlerinden de bu amaç çerçevesinde istifâde etmiştir.⁴⁹⁴

İzhâru'l-Hak'ta teslis, tahrîf gibi ele alınan konuların bir kısmı Trabzonî'nin risâlesi ile benzer olsa da bu konuların ispatında kullanılan metot itibariyle iki eser

⁴⁸⁷ Rahmetullah el-Hindî, *İzhâru'l-Hak*, (çev: Ali Namlı), İstanbul: İsam Yayınları, 2012, I, 17.

⁴⁸⁸ Rahmetullah el-Hindî, *a.g.e.*, I, 19.

⁴⁸⁹ Rahmetullah el-Hindî, *a.g.e.*, I, 17.

⁴⁹⁰ Rahmetullah el-Hindî, *a.g.e.*, I, 5.

⁴⁹¹ Rahmetullah el-Hindî, *a.g.e.*, I, 86.

⁴⁹² Rahmetullah el-Hindî, *a.g.e.*, I, 377.

⁴⁹³ Rahmetullah el-Hindî, *a.g.e.*, I, 50.

⁴⁹⁴ Rahmetullah el-Hindî, *a.g.e.*, I, 98.

birbirinden oldukça farklıdır. Ayrıca üzerinde durulan konuların daha geniş bir biçimde ele alınması, çeşitli kutsal sayılan metinlerin birbiriyle karşılaştırılması, aralarındaki çelişkilerin belirtilmesi, târihî olaylara çokça vurgu yapılması ve ispat sadedinde âyet, hadîs, târihsel veriler ve tefsirlerin kullanılması *İzhâru'l-Hak*'kî İskender et-Trabzonî'nin risâlesinden ayıran özelliklerdir. Ayrıca eserin sadece Hıristiyanlığa değil Yahudi inançlarına da eleştiriler getirmesi, *Kur'ân-ı Kerîm*'in otantikliğini ispat sadedinde nesih konusuna değinmesi muhtevâ açısından iki reddiyeyi birbirinden ayırmaktadır.

İncelediğimiz bu reddiyeler içerisinde İskender et-Trabzonî'nin risâlesini *er-Reddî'l-Cemîl*, *el-Muhtâr fi'r-reddi ale'n-Nasârâ*, *er-Red alâ esnâfi'n-Nasârâ* ve *İzhâru'l-Hak* adlı reddiyeler etrafında değerlendirirken, bu reddiyenin o zamana dek yazılan reddiyeler içerisinde kendine özgü yanlarının bulunduğunu söyleyebiliriz. Önceki reddiyelerden farklı olarak *İncil* pasalarının Grekçe olarak verilmesi, bu Grekçe ifadeler üzerinden istidlâllerde bulunulması *Risâle fi'r-Reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncil min kâbeli ilmi'l-keîâm*'ı diğer reddiyelerden ayıran önemli bir özelliğidir. Nitekim ilk dönemlerde yazılan reddiyelerde Kitâb-ı Mukaddes'ten yapılan nakillerin hataları barındırdığı bilinmektedir. İskender et-Trabzonî'nin risâlesinde *İncil* metnlerinin ilk olarak Grekçe nakledilmesi, sonra Arapça olarak tercümelerinin verilmesi ve bu metinlerin mevcut *İncil* metinleriyle paralellik arz etmesi, bu risâlenin önemli bir hususiyeti olarak öne çıkmaktadır. Bu özgünlüğüne rağmen İskender et-Trabzonî'nin risâlesi daha muhtasar bir reddiye niteliği taşımaktadır. Bu sebeple önceki

reddiyelerde metni verilen *İncil* cümleleri üzerinde yapılan tahliller daha tafsîlî ve geniş iken, İskender et-Trabzonî'nin reddiyesi bahsi geçen meseleleri daha dar kalıplar içerisinde ele almaktadır. Buna rağmen risâlenin Rabben et-Taberî ve İmam Gazzâlî'nin reddiyelerinden yararlanılarak oluşturulması muhtemeldir.

SONUÇ

Mütekkadimûn dönemi kelâmcılarından günümüze kadar kelâm geleneğinde Hıristiyanlığa bir çok reddiye yazılmıştır. Bu reddiyeler yazıldığı zamanın şartları içerisinde gerek i'tikâdî gerekse siyâsî ve sosyal yönlerden bir takım argüman ve gerekçelere dayanmaktadır. Bunda Hıristiyanların İslâm'a, kutsal kitabı *Kur'ân-ı Kerîm*'e ve Peygamberi Hz Muhammed Mustafa'ya (s.a.s.) yönelik inançları etkili olduğu gibi İslâm inancının nübüvvetle alakalı kısmını ilgilendiren Hz İsa'ya dair inançları da etkili olmuştur. Hıristiyanların Hz Peygamber'in peygamberliğini ve *Kur'ân-ı Kerîm*'in ilâhî oluşunu reddetmeleri, bununla birlikte Allah'ın peygamberi Hz İsa'yı aşkın bir varlık olarak görüp Tanrı olarak konumlandırmaları bu inancın mensuplarına karşı kelâm âlimleri tarafından pek çok reddiyenin yazımını gerekli kılmıştır. Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında târih boyunca karşılıklı devam eden yayılma çabaları bu reddiyeleri sadece i'tikâdî açıdan değil, siyâsî ve sosyal açıdan da önemli bir konuma getirmiştir.

İskender b. Ahmed et-Trabzonî'den önce Hıristiyanlığa karşı yazılan reddiyeler incelendiğinde görülmektedir ki Trabzonî'nin Osmanlı'nın son dönemlerinde Hıristiyanlara karşı yazmış olduğu *Risâle fi'r-Reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kâbeli ilmi'l-keîâm* adlı eseri özgün bir reddiye konumundadır. Eser hem muhtevâ hem de takip edilen metot açısından mevcut reddiyeler arasında öne çıkmaktadır. Eserde Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında tartışma konusu olan birçok

inanç ele alınmakla birlikte, bunları delillendirme açısından reddiyenin, bir çok reddiyede bulunmayan argümanları kullandığı görülmektedir. Trabzonî'nin, konuları muhtasar bir tarzda ele almakla birlikte yaptığı akli çıkarımlar, reddiyeyi diğer reddiyelerden farklı bir konuma taşımıştır. Eserde gerek *İncil* metinlerinden yararlanılması ve bunların Grekçe olarak asıllarıyla nakledilmesi, gerekse bu metinlerden hareketle semantik yorumlarda bulunularak elde edilen çıkarımlarla hükümler ortaya konulması yazarın reddiyesini önceki reddiyelere nazaran özgünleştirmiştir.

Ayrıca eserin Osmanlı'nın son dönemlerinde batı ile Müslümanlar arasında cereyân eden karşılıklı siyâsî, kültürel ve askerî çatışmaların bulunduğu bir ortamda yazılması Hıristiyan dünyasına bir cevap niteliği taşıdığını gösterdiği gibi siyâsî anlamda da bir mesajı barındırmaktadır. Bu yönüyle eser genel anlamda tüm Hıristiyanlara hitap etmekte ise de Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayıp devletin düşmüş olduğu zayıf durumdan faydalanarak çeşitli imtiyazlar elde etmeye çalışan, açmış oldukları okullar ve çeşitli müesseselerle öne çıkan gayri müslimlere de hitap etmektedir. Özellikle eserin Grekçe ifadeleri içermesi Trabzon ve civarında yaşayan Hıristiyan Rum nüfûsuna hitap ettiğini göstermektedir.

Hıristiyanlığa dair tenkit noktalarının muhtasar bir surette ele alındığı bu reddiyede akıl ve nakil mezcedilmiş, âyet-i kerîmeler ile *İncil* metinleri arasında bağlantı kurularak *Kur'ân-ı Kerîm*'in hak kitap olduğu, önceki kitaplarla usulde aynı muhtevâyâ sahip olduğu, *İncil* metninde de bozulmamış hükümler olduğu

vurgulanmıştır. Buna rağmen her iki kutsal metin arasında i'câz, belağat ve fesahat açısından farklar çok açıktır. *Kur'ân-ı Kerîm* bu vasıflarıyla Allah tarafından gönderilen bir kitap oluşunu ispat etmektedir.

İskender b. Ahmed et-Trabzonî kullandığı tüm bu usûl ve argümanlarla reddiye boyunca Hz İsa'nın ilâh olmadığını, onda ulûhiyet vasfının bulunmadığını ispata çalışmıştır. Şu halde müellife göre hem *İncil* hem de *Kur'ân-ı Kerîm* Hz İsa'nın beşer oluşunu ortaya koymakta, onun Allah'ın resûlü olduğunu söylemektedir. Hz İsa'nın kelimullah oluşu, tanrı oluşunu gerektirmez. Buna rağmen Hıristiyanların bu konudaki dayanakları yetersiz ve akla dayalı değildir.

Müellifin Hz İsa'nın tabiatına değinmesi, bu çerçevede aklî îzâhlarla meseleyi açarak *İncil* metinlerine vurgu yapması ve bu metinlerin delâlet yönlerini vurgulaması bu inancı benimsemiş Hıristiyanları sorgulamaya sevk etmiştir. Müellifin kullandığı bu ispat yöntemlerinden en önemlisi şüphesiz *İncil* metinleri hakkında yaptığı tahliller ve yorumlardır. Bu yolla Trabzonî, karşı tarafın da kabul ettiği olgular üzerinden hareket ederek onların fikirlerine verdiği önemi göstermekte, bununla birlikte getirdiği yorumlarla düşüncelerine fırsat vermektedir.

Bu çalışmamızda İskender et-Trabzonî'nin eserinin tahkîk ve tercümesini yaptıktan sonra müellifin hayatı, görüşleri, yöntemi hakkında bilgi verdik. Üzülerek ifade etmeliyiz ki çok gayret etmemize, araştırma ve inceleme yapmamıza rağmen müellifin hayatı hakkında Trabzonlu oluşu ve muhtemelen on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı dışında bir bilgiye ulaşamadık. Buna rağmen muhtevâ ve kullanılan

usûl açısından değerlendirildiğinde İskender et-Trabzonî'nin *Risâle fi'r-Reddi [ale'l]-milleti'n-Nasrâniyyeti bi'l-İncîl min kıbeli ilmi'l-keîâm* eseri benzeri literatürle karşılaştırıldığında görülecektir ki Hıristiyanlarla polemik noktasında bize önemli argümanlar sunmaktadır. Bugüne kadar ilim âleminde ve akademik dünyada tanınmayan bu risâlenin bu çalışmamızla tanınacağına inanıyorum.

BİBLİYOGRAFYA

ABDULHAMİT, İrfan, "Cebriyye", *DİA*, VII/207.

BAĞDÂDÎ, Abdulkahir, *el-Fark beyne'l-firak*, Mektebetü İbn Sînâ, Kahire, t.y.

BİÇER, Ramazan, "Kelâm Bilginlerinin Yahudi ve Hıristiyanlara Karşı Yaklaşımı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı. 16, 2007, s. 150.

BÜYÜKKARA, Mehmet Ali, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım ile Ali Rıza Dönemi Şiiliği ve Abbâsîler*, Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2010.

BÜYÜKKARA, Mehmet Ali, "Vehhâbîlik", *DİA*, XLII/615.

CÜRCÂNÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf, *Ta'rifât*, Dâru'l-Fazîlet, Kahire, trs.

DOĞAN, İsa, "Zeydiyye Mezhebi", *Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, s. 83-107, 1989.

DEMİRCAN, Adnan, *Hz Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt*, İstanbul, 2013, s. 56.

DURUCAN, İsa, *Ufuk Ötesi*, İstanbul, e-Kitap Projesi, 2014, s. 145.

EBÜ'L-FEREC, Muhammed b. İshak b. Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist*, Müessesetu'l-Furkan li't-turâsi'l-İslâmiyye, Londra, 2009.

EKİNCİ, Özden Kater, "Râğıp el-İsfehânî'nin Kelam Anlayışı", *Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

ERKOL, Ahmet, "Kelâm İlminde Kıyâsu'l-Gâib ale's-Şâhid Metodunun Kullanımı", *Ekev Akademi Dergisi Dergisi*, sayı. 20, 2004, s. 8.

ESKİCİOĞLU, Osman, *İslâm'a Yapılan İtirazlardan Bazı Örnekler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. LXXIII, Ankara, 1995.

EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, Dâru İbn Zeyhhûn, Beyrut, t.y.

FIĞLALI, Ethem Rûhi, "Bahâlik", *DİA*, IV/467.

FIĞLALI, Ethem Rûhi, "Kâdiyânîlik", *DİA*, XXIV/137.

GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed, *Mi'yâru'l-ilm*, Dâru'l-Meârif, Mısır, 1960.

GAZZALÎ, Ebû Hâmid Muhammed, *er-Reddü'l-Cemîl*, el-Hey'etü'l-Âmmetü li Şuûni'l-Matâbii'l-Emîriyye, Kahire, 1973.

GÖLCÜK, Şerâfettin, "Cehmiyye", *DİA*, VII/205.

GÖLCÜK, Şerâfettin ve Süleyman Toprak, *Kelam*, Tekin Kitabevi Yayınları, Konya, 2010.

GÜNEŞ, Kâmil, "İlk Dönem Kelâmî Şahsiyetler", *Kelâma Giriş*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013.

HİNDÎ, Rahmetullâh, *İzhâru'l-Hak*, (çev: Ali Namlı), İSAM Yayınları, İstanbul, 2012.

IŞIK, Kemal, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşü*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1967.

KAHVECİ, Niyazi, "Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma", *Dini Araştırmalar*, c. VIII, sayı. 23, t.y, s. 69.

KAZVÎNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, Kahire, 1975.

KOMİSYON, *Mu'cemu'l-vasît*, Mektebetü's-Şürûku'd-Devliyye, Mısır, 2004.

KÜÇÜK, Abdurrahman, Günay Tümer ve Mehmet Alparslan, *Dinler Târihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010.

LEYSÎ, Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, *el-Muhtâr fi'r-reddi ale'n-Nasârâ*, Mektebetü'n-Nâfize, Mısır, 2005.

LUKA, *İncil*, Kitâb-ı Mukaddes Yayınevi, İstanbul, 2014.

MARKOS, *İncil*, Kitâb-ı Mukaddes Yayınevi, İstanbul, 2014.

MATTHEW, *İncil*, Kitâb-ı Mukaddes Yayınevi, İstanbul, 2014.

MÂTURİDÎ, Ebû Mansûr, *Kitâbu't-Tevhîd Açıklamalı Tercüme*, (Çev: Bekir Topaloğlu), İSAM Yayınları, İstanbul, 2014.

MUHÂSİBÎ, Hâris, *er-Riâye li Hukûkillâh*, (Çev: Abdulhakim Yüce), Işık Yayınları, İstanbul, 2013.

MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 2010.

NESEFÎ, Ebü'l-Muîn, *Kitâbu't-temhîd li kavâidi't-tevhîd*, Dâru'l-Tıbbâti'l-Muhammediyye, Mısır, 1986.

ONAT, Hasan, "Şiiliğin Doğuş Meselesi", *Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVI, Ankara, 1997, s. 79.

ÖMER, Ahmed Muhtâr, *Mu'cemu'l-Luğatu'l-Arabiyyetu'l-Muâsıra*, Âlimu'l-Kütüb, Kahire, 1469.

SÂBÛNÎ, Nureddin, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, (Çev: Bekir Topaloğlu), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.

SEZER, Ayten, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı. Özel, XVI, Ankara, 1999, s. 169.

SİNANOĞLU, Abdulhamit, "İslam'ın İlk Siyâsallaştırılma Sürecinde Kader İnancı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. VII, 2007, s. 249.

SİNANOĞLU, Mustafa, "Reddiye", *DİA*, XXXIV/520.

SİNANOĞLU, Mustafa, "Seneviyye", *DİA*, XXXVI/521.

TABERÎ, Ali b. Rabben, *er-Red alâ asnâfi'n-Nasârâ*, Mektebetu'n-Nâfize, Mısır, 2005.

TARAKÇI, Muhammed, "İslam Kaynaklarında İncil Tartışmaları", *Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları*, Ankara, 2004, s. 239.

TARAKÇI, Muhammed, "İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Hıristiyanlığa Reddiyesi", *Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları*, Ankara, 2010, s. 305.

TOPALOĞLU, Bekir, *Kelam İlmîne Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2013.

TOPALOĞLU, Bekir, *Kitâbu't-Tevhîd ve Açıklamalı Tercüme*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2014.

TRABZONÎ, İskender b. Ahmed, *Risâle fi'r-reddi [ale'n]-Nasârâ bi'l-İncil min kıbeli ilmi'l-Kelâm*, Süleymaniye Kütüphânesi, Lala İsmâil Bölümü, nr. 261, t.y.

TÜMER, Günay, "Brahmanizm", *DİA*, VI/329.

ÜZÜM, İlyas, "Din-Mezhep İlişkisi", *Diyanet Aylık Dergi*, sayı. 277, 2014, s. 18.

YUHANNA, *İncil*, Kitâb-ı Mukaddes Yayınevi, İstanbul, 2014.

YÜCEDOĞRU, Tefvik, "Kelam ve Mütakellim", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIV, s. 1, Bursa, 2005, s. 1.

ZÂVÎ, Tâhir Ahmed, *Muhtârü'l-Kâmûs*, Mektebetü'l-Medresiyye, Libya, trs.

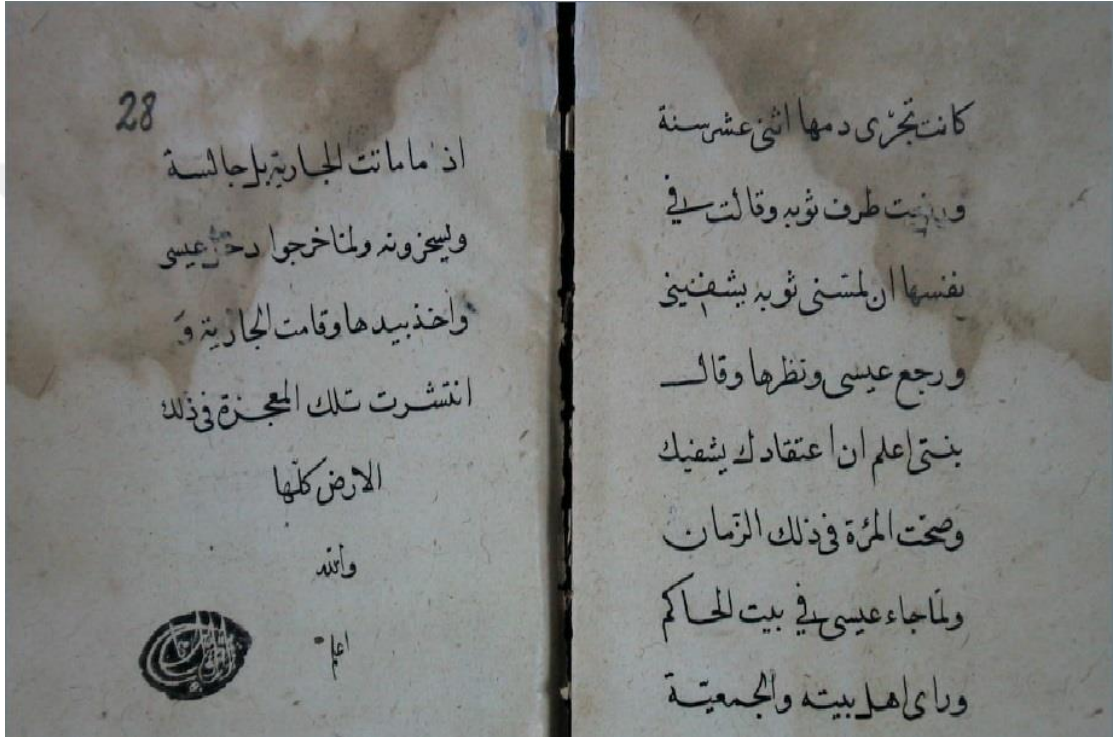
ZEHEBÎ, Şemseddin Muhammed, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, Beytu'l-efkâri'd-düveliyye, Lübnan, 2004.

EKLER

Risâle fi'r-reddi ale'l-millet'in-Nasrâniyyeti bi'l-Încîl min kabeli ilmi'l-kelâm yazmasının ilk iki sayfası

Risâle fi'r-reddi ale'l-millet'in-Nasrâniyyeti bi'l-Încîl min kâbeli ilmi'l-keîâm yazmasının son sayfası

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Ensar	GÜLMEZ	
Doğum Yeri ve Yılı	Fatsa/Ordu	23.05.1990	
Bildiği Yabancı Diller	Arapça		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	2004	2008	Esatpaşa Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans	2010	2013	Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2013	2016	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çalıştığı Kurumlar	Başlama – Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı	
1.	2013	2014	Diyanet İşleri Başkanlığı (İmam-Hatip)
2.	2014	Halen	Milli Eğitim Bakanlığı (Öğretmen)
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	2016 Kalam İlminde Metodoloji Sorunu Uluslararası Sempozyumu (Gaziantep)		
Yayımlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):	fatsali_ensar@hotmail.com		
Tarih İmza Adı Soyadı	27/06/2016 Ensar GÜLMEZ		

